

АСҚАД МУХТОР

Асарлар

ТУРТ ЖИЛДЛИК

Тошкент
Faafur Fулом юнидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

БҮРОНЛАРДА БОРДЕК ҲАЛОВАТ-

ҚАҲРАМОННИНГ СЎЗ БОШИСИ

Қаҳрамон ҳам китобга сўз боши ёзадими, деб ҳайрон бўлманг. Асар тугагандан кейин қўлләзманинг бир нусхасини энг аввал танишиш учун қаҳрамонимга юборган эдим. У менга анча ибратли хат ёзибди. Шунинг бир қисмини сўз боши ўрнида келтиряпман:

«Уша йиллари қурилишимизга келиб юрганингизда доим ўйчан кўринардингиз, сира чиройингиз очилмаганини кўриб, бир-биrimizга ёқмадик шекилли, иш чиқмаса керак, деб ўйлаган эдик. Ёзувчи Пришвиннинг: «Ёзяпман — демак, яхши кўраман», деган сўзи ёдингиздадир. Бизнинг ҳақимизда, қисқача бўлса ҳам, анча катта китоб ёзибсиз, раҳмат. Демак, бир-биrimizга ёққан эканмиз, хайрият.

Аслида ўзи бизнинг ҳаётимизда ҳеч бир қизиқ нарса йўқ. Иш, чарчоқ, шошилиш, жанжал, яна иш, иш, иш... Аммо, билишимча, ёзувчининг вазифаси — қизиқ бир нарсани ҳикоя қилиб беришгина эмас, бир нарсани қизиқ ҳикоя қилиб беришдан иборат. Шунинг учун, ўйлайманки, бизнинг ҳақимизда ҳам ёса бўларкан, жуда тўғри қилибсиз.

Уша қиши, биргина ўша қишишимизда шунча маъно бор экану кундалик икир-чикирга ўралиб ётганидан, биз буни пайқамаган эканмиз-да. Сиз адабиётчилар китобга тушган ҳар қандай одами ҳам қаҳрамон деб атайсизлар. Мана, мен ҳам «қаҳрамон» бўлибман. Аслида, менга қолса, ҳаётда қаҳрамон йўқ, ҳаётда одамлар, оддий одамлар бор. Фақат сизлар воқеаларни икир-чикирдан тозалаб, қуюқлаштириб, уларнинг маъносини қидирап-

кансиزلар. У ҳолда биңдәғи ҳар бир ишчини қаҳрамонға айлантиришларингиз мүмкін. Очиғини айтсам, мен ўзимни аранг таңдым. Баъзи жойларда жуда ошириб юборибсиз, айрим сифатларни бошқа ҳамкасларимдан олибсиз... Майли, буларга эътиrozим йўқ, чунки нимаики яхшилик булса, ҳақиқатан ҳам ҳамиша ўртамиизда. Ахир мендан ўша ҳамкасларимиз ҳам бирон нарса ўрганишгандир.

«Тузукми?»— деб сўрабсиз. Бирор сенинг ҳақининг китоб ёзади-ю, ёмон деб бўладими? Назаримда, ҳар қандай китоб вақтнинг бир қисмини таққа тўхтатиб тургандай гуолади: китоб ҳаракатдаги турмушнинг тутиб олинган бир парчасига ўшайди. Сиз бизнинг ҳаёти-миздаги анча қизиқ лаҳзаларни тутибсиз.

Билмадим, бу балқи нотўғри тушунчадир. Чунки вақт тўхтамайди, у доим ўтиб турди-ю, одамлар ҳаётида ифодалансагина кўзга ташланади. Сиз ифодаланган кунларни мен ўтган замон ҳисобламайман, ҳозирги ҳаётимизда ҳам шундай ҳислар қайнаб-тошиб ётиди. Агар у фақат ўтган замон бўлса, ўз ҳақимизда ўқигандаго гоҳо кўнглилизни бундай ғашлик чулғамас эди. Одам, агар таъбир жоиз бўлса, ўз ўтмишининг жамулжами экан. Шу билан бирга, ҳар киши кимнидир давом эттиради.

Биз дағрнинг холосаси, оддий кишиларимиз... Дарвочеке, ҳа, давр кишилари... Балки шунинг ўзида бир гап бордир. Бизнинг кунларда яшаб туриб, даврга ёт бўлиб қолган одамлар ҳам учраб қолади-ку, нима дедингиз?..

Салом билан

Мардонқул Заргаров».

1

Қабинанинг олдинги эгик ойнасидан мовий шуъла оқиб киради. Пайваст бир сокийлик одамнинг руҳини қамраб, ўйлар мангалик билан туташиб кетгандек бўлади. Ҳар учганида вужудини шундай илиқ шуълагага тўлдирадиган осмон бу сафар алланечук тубсиздек, эртаги кунлари сингари мавҳум туюларди.

Уни тўсатдан чақиртирилар: «Ишни топширингу зудлик билан етиб келинг!» Бир муҳим гап бўлмаса, тўрт йилдан бери қураётган катта объектини тугаллаб топширишига бир неча ой қолганда бундай қилишмас

эди, нима бўлганда ҳам қирқига чидаган қирқ бирига ҳам чидаш мумин-ку!

Иши ҳа ишқал йўқ эди, бўниси аниқ Ё бошқа бирор вазифага тайинлашмоқчими? Ҳар қалай, катта ўзгариш бўладиганга ўхшайди, кўнгли сезиб турибди. Ишқилиб, қадрдан саҳродан суришмаса бўлгани. Агар саҳродан бўшқа жойга кетса, умрлик курашида снгилган одамдек, ўзига ишончини йўқотишдан қўрқади.

Загаров саҳрога ўч эди. Ўзи кўм-кўк воҳада туғилсан бўлса-да, нима ҳам бўлиб тақдири шунга боғланниб колди — умри саҳрова ўтмоқда. Баъзиларнинг тахминича, бир вақтлар ўтинчи отасини тақирда бўри ғажиб кетган экан, шунинг учун саҳрова қасди бормиши. Лекин ап бунда эмас шекилли, чунки Заргаровнинг саҳрога муносабати жуда бошқача, аломат бир муносабат.

Бир қарашда у, чиндан ҳам, саҳро билан қасдлашиб қолгандек: «Ё сен енгасан, ё мен!» Лекин бу ғазаб эмас. Шу билан бирга, меҳр ҳам эмас. Саҳро унинг тинч яшашига халақит берар, оромини ўғирлагандек эди. Жаҳонда шундай қутсиз жойларнинг борлиги ғашига тегарди, ўзи эса ҳамон саҳрога интилгани интилган. Қизиқ-да: шундай баҳаво яланг майдонлар инсонга бегона! Қўшнинг ёвғон ичиб ўтирганда, ёғли палов сётгандекса... Йўқ, Заргаровнинг егани ичига тушмайди, худди томоғида тургандек. Ош эмас, гўё саҳро томоғига тиқилгандек: саҳро... саҳр... ҳр, ҳр-ҳр... Бу сўзнинг ўзи ғашига тегарди.

У пастлаб учаётган самолётнинг хочга ўхшаш соясни кузатиб боради. Соя тошдек қотган калтакесакларни, қоқкан қозиқдек тикка юмронларни чўчитиб, барханларда чайқалиб сузади. Йўқ, яқиндан қарасанг, ҳаёт бор саҳрова. Офтоб ёлқин сочиб турганда юлғун қизарип гуллайди. Шувоқ тагида булдуруқ бола очади. Қасмокдек кўпчиган шўр оёқ остида қирсиллаб, рутубатли тўзони ўлкага ўтиради. Эҳ-ҳе, қанча йўл босмади Заргаров бу ерларда! Самолётдан узоқларга тикилганида саҳро манзараларининг қандайдир ўзга сайёralар манзарасига ўхшаш жонсиз, файзсиз эканлиги неча марта дилидан ўтган. Шундай бўлса ҳам у ковлайверган, портлатаверган, уч-қирсиз котлованлар қазиган, қудратли кранлар келтирган... Баъзан шундай қум-тўзон кўтаришардики, замона охир бўлиб, оламни тўфон босгандек, қарақлаган кун юзини қора булут тўсар, кечами-кун-

дузми, фарқига бормай қолар эди. Бундай пайтларда у саҳрони зер-забун қилиб титиб ташлагандек сезарди ўзини, лекин тўзон босилганда юз-кўзини артиб қарағач, билардик, ана шу қум уммонини жиндек бозовта қилган экан, холос.

Москвада бир олим ошнаси Ой тупроғини кўрсатди. Ойна тагида бир кафтгина тупроқ. Кулдек, жонсиз. Заргаров унга узоқ тикилиб турди, юраги увушиб кетганини сезди...

Саҳро жонли ахир. Мана, оёқ остида. Одамни кала-ка қилаётгандек ястаниб ётаверадими?..

Йўқ, Заргаров саҳродан кетмайди. Қандайдир тийиқ-сиз бир иштиёқ етаклайди уни. Саҳрони бўйсундириш, уни забт этиш... Дарвоҷе, Заргаров она табиат шаънига но-муносиб бундай кескин ибораларни ҳеч қачон ишлат-масди. Лекин саҳро билан топишиб кетиш, унга илиқ на-фас, файз баҳш этиш истаги уни худди озодлик руҳидек ўзиға чорлар эди. Заргаров келажак умрининг қум бў-ронларида ўтишини қарийб аниқ биларди...

Чап ёнида ўтирган дўсти Алексейга кўзи тушди. Штурвални тутганича саҳронинг ғуборли, сарғиш уфқи-га тикилиб кетаётган қирра бурун, қотма юзли pilot шу туришида кўм-кўк осмон фонида тунж ҳайкални эслатар-ди.

— Энди мендан қутулиб, чиндан ҳам ниятингга етасан, чамамда, Алексей Иванович,— деди Заргаров.

Пилот уфқдан кўз узмади.

— Сиз ундан кўра ўзингизни ўйланг, начальник. Қитъада бирон каттакон ишга қўйиб қўйишиша нима қи-ласиз? Тамом бўласиз-ку?

Улар саҳродан бошқа жойни «қитъа» дейишарди. Саҳро ҳақиқатан ҳам денгиз. Айниқса, булар биринчи қадам қўйган йиллари дунёда ҳувиллаб ётган бўшлиқ—саҳро эди, унда ҳатто кушандаги дегудай бирор жон зо-ти ҳам йўқ эди.

Заргаров дўстининг бугунги жиддийлигидан маъюс-гина жилмайиб қўйди: у ҳам бошлиғининг тақдирини ўйлаётган экан. Заргаров бундай соғдил, вафодор дўст-ни учратган эмас. Фақат ўзи дўстликнинг шартини адо-ғтолмади, Алексейнинг олдида гуноҳкорлигини би-лади.

Алексей, саҳродаги йирик қурилиш бошлиғининг шах-сий pilotti. «Бу шалдироқ аравангизда умрим зое кет-

япти», деб зорланар, катта лайнерларда, узоқ ҳаво йўларида учишни орзу қилар, Заргаров эса, «Кукурузник»-ни ўзим эгаллаб олганимдан кейин сенга жавоб бераман», деб ишонтирас эди. Қурилиш изига тушиб олгунча бунга фурсат бўлмади, ҳашпаш дегунча йиллар ўтиб кетди. Ниҳоят, мана, ўтган қиши Заргаров эски «Як» нинг штурвалини ўзи қўлга олган эди, лекин Алексейнинг неғадир иши юришмади. Саҳрода юриб катта авиация техникасидан орқада қолган эканми, ёши ўтинқираганми, хуллас, «катта ҳаво йўллари»га илашолмади. Орзу қилган ишига етишолмай, кичикроқ ишларга бўйни ёр бермай, анча вақт бекор қолди. Заргаров бундан вижданаи қийналар, хижолат чекар, ҳавога кўтарилигандан ҳар гал дўсти ёдига тушиб, штурвал тутган кафтлари терлаб кетар, кўнгли ғаш бўлаверар эди.

Заргаровнинг объектдан «бутунлай» кетаётганини ёшитган Алексей кеча ўзи етиб келди. Ўзим олиб бораман шаҳарга, ечинг пилоткани, деди. Қўриниб турардики, у бошлиқнинг аҳволидан безовта. Улар бир-бирларининг руҳидаги ўзгаришни сезирлик билан пайқашар эди.

— Тамом бўлсам бўлавераман-да, қайтага Фотима хурсанд бўлади,— деди Заргаров анча жимликдан кейин.

— Фотима хонимнинг жони киради-ку...

Заргаров Фотиманинг зинапояга лорсиллаб чиқиб, қулоч ёзишини ва шу ондаёқ зарда, таъналар бошланишини кўз олдига келтириб жилмайди. Унинг иссиқ бағрини, хархаша, зардаларини қўмсаган эди. Эрининг саҳройилигидан куйган хотин уйда ойлаб интизор. «ТИРИК БЕВА»лигидан нолигани нолиган. У Заргаровнинг касбини бошданоқ ёқтиргани, лекин ҳали ёш экан, орзиқиб кутар, эри саҳродан қайтганида, «водопроводчиғинам», деб эркалар эди. Заргаровга эса соғинтириб учрашишлар жуда ёқар, бу доим шундай давом этаверади, деб ўйлар эди. Бироқ илгари фахрланиб айтилгандек туюлган «водопроводчиғинам» кейинги вақтларда... гоҳо яхши сўзлар ҳам такрорланаверса, калакадек ёшилидиган бўлиб қоларкан. Фотима Заргаровдан саҳронитарк этишини қатъий талаб қила бошлади.

— Хотинимнинг гаплари ўринли,— деди Заргаров, — қариганда бундоқ қўйилиб, тинчроқ ухлаши ҳам керакда одам...

Тиниқ осмонга бутун вужуди билан интілгандек олдинга тикилиб кетаётган пилот бошлиқ томонга кескин қайрилиб қараб қўйди. «Қариганда» деган сўз ёқмади шекилли. «Узоқ маршрутларга учиш учун ёшинг ўтиб қолибди», дейишгани рост экан-ов.

— Энди нима қиласидан бўлдинг, Алексей Иванович?

— Олдин сизнинг қисматингизни билайлик-чи...

Ҳа, ҳақиқатан ҳам қисмат. Бугунги ўйлардан, айниқса, Фотимани эслаб, унинг кўнглида қандайдир ингичка бир тор чирс этиб узилгандек бўлди. Энди осмон ҳам кўзига боягидек нилий тиниқликда товланиб кўринмас эди. Шу кунларда у ўзлигини сақлаб, ҳаётда фақат ўзига аталган ўринни ардоқлаб қола оладими-йўқми? Гап мана шунда эди...

Заргаров аэропортдан соат ўн бирларда етиб келди. Фотима тошойна олдида кечки пардоз билан банд экаи, отонада катта чамадон кўтариб турган эрини кўриши билан ўзини йўқотиб қўйди. Заргаров одатда бунлай келмас эди. Аввал хабар қилиб, муюшда этикларини ялтиллатиб, кичкина саквояж билан кириб келар, келиши байрамга айланиб кетар эди.

Фотима, ўттиз етиларга кирган тўллагина сулув жувон, хонаки кўкракбурма кўйлакда, бўлиқ елкасига юмшоқ тивит рўмол ташлаб ўрнидан турди, юмшоқ, илиқ гавдасини эрининг қучогига отди. Новча, қўпол Заргаров ёдидан чиқаёзган қадрдон ҳидларга маст бўлгандек, ҳамма нарсани унутиб, уни бағрига босганча узоқ туриб қолди. Қейин хотинининг йиғламсираб, титраган лабларидан ўпди-да:

— Нима гап? — деб сўради.

— Ўзингизда нима гап?! — деди Фотима тўзғиган сочини юзидан сидириб. Чеҳрасида қувонч чақнади. — Катта чамадон кўтариб олибсиз? Тинчликми? Нима гап?

— Нима гаплигини эртага айтишади.

Фотима нимага уннашини билмай шошиб қолди. Бу катта чамадон... Наҳотки бутунлай? Наҳотки бутунлай? Эри келганда бундай довдирамас эди. Гоҳ бутун вужуди билинар-билинмас титрайди. Идиш-товоқ қўлидан тушиб кетгудек. Заргаров унга кўз қирини солиб, раҳми келди. Қийнаб қўйди Фотимани. Уч хонали уй ҳувиллаб ётибди, тошойна олдида грим, парик, очиқ китоблар устида пъесалардан кўчирилган диалоглар.

— Соқолингизни ола туринг, мен ваннага сув қуяман,— дея хотини ичкаридан янги сочиқ олиб чиқиб, эрининг елкасига ташлади.

— Саодатдан хат борми?— Заргаров қизининг деворга осиғлиқ катта расми олдидаги тұхтади.

— Утган куни телефон қылған эди.

— Нима дейди?

— Нима бұлар эди — яна «икки». «Үқимайман, дамнинг олдига ишга кетаман», дейди.

Деворда Саодат чарақлаб кулиб турарди. Күзлари катта-катта, юзи тиниқ, чиройли қыз. Худди ойисининг әшлигига үхшайды, бұлалы, үн етига кирмай етилиб қолибди.

— Тирмизак,— деб кулди Заргаров.— Дадагинангинг ўзи «иккилик» бўлиб турибди-ю...

Заргаров кабицетига кириб кетди. Фотима унинг ҳукumat телефонидә Тошкентни чақирганини, Марказкомнинг тунги навбатчиси билан гаплашганини эшилди. Заргаров саноат бўйича секретарнинг қабулига ёзилмоқчи эди, навбатчи секретарнинг уни бугун кутганини, эрталаб етиб келиб ҳеч қандай навбатсиз кириши мумкинлигини айтди. Заргаров трубкани қўйиб, ўйчан чиқиб келди. Кўйлак-шимини ечиб, юмшоқ.халат кийди. Хотини зимдан кузатарди. Заргаров ундан уч-тўрт ёш катта бўлса ҳам, ҳали йигитлик кучига тўла, қоп-қора жун босган кўкраги бақувват, пайлари пишиқ, энли энгаги бир оз чиққан, оғзи катта, бароқ қош одам эди. Соқолини қиргандан кейин узунчоқ юзи тиниқиб, сал оқ тушган чакка соchlари нурланиб кетди. Негадир ҳаяжонланган Фотима эшик кесакисига бошини қўйганча унинг ювинашини жимгина кутди. Бўйдор Заргаров йўл-йўл кул ранг халатга ўраниб, иссиқ ваннадан ҳансираб, бўғриқиб чиқиб келганида хотин ўзини босолмади:

— Вой, Мардонқул ака, ўт билан ўйнашяпсиз... Мен ҳам одам боласиман-а!— деди йўлини тўсиб ерга қараганча. У бамисоли ловиллаб турган ҷўғ эди. Заргаров унинг гапига эътибор ҳам бермасдан бағрига тортиб, бўйнидан, қўзидан, қулоқларидан ўпа бошлади.

— Кетманг... энди кетманг...— дерди бўшашган жувон кўзларини юмиб,— эртага Тошкентда айтинг, шаҳарда қолдиришсин...

Заргаровнинг чайир қўллари бирдан бўшашиб, хотинини аста қўйиб юборди.

— Бўпти, бўпти, айтаман. Лекин ҳали ҳеч қаёққа жўнатишаётгани йўқ-ку...

Дастурхон ёзиғлиқ, чой тайёр эди, улар ёруғ қандил тагига келиб ўтирдилар.

— Театрда ишларинг қандай?

— Қандай бўларди?.. Пьеса йўқ, алмисоқдан қолган роллар... Сизни деб шундай каттакон театрни ташлаб келдим. Спектаклимизни кўриш у ёқда турсин, шаҳарга ойда-йилда бир келасиз...

— Гап унда эмас, ахир, Фотима...

— Сиз менинг нимадан кечиб фидойилик қилганимни ҳали ҳам тушунганингиз йўқ.

Заргаров жавоб тополмади.

— Чойдан қўй,— деди пешонасини ишқаб. Бирдан ўйлаб қолди: хотини бу сафар унинг келганига хурсанд бўлдими, йўқми? Илгари бунақа ўйлар хаёлига ҳам келмас эди. Хурсандми, йўқми? Йўқ, деса ўтқизгани жой тополмай, ёниб турибди... Хурсанд бўлди, деса — яна ғалати, қарашлари илгаригидек тиниқ эмас. Негадир ёт-сирагандек, юраги нимадандир така-пука...

Фотима шаҳар зиёлиларининг, раҳбар ходимларнинг театрга қизиқишини ҳикоя қиларкан, область ижроия комитетининг ранси Шоаҳмад Аббосовни мақтади:

— Биронта премьеерадан қолмайди, театрда ўзининг маҳсус ложаси бор, режиссрлар билан таниш...

Бу гап Заргаровга суҳбатни енгилроқ йўлга буриб юбориш учун баҳона бўлди. Шоаҳмад Аббосов ёшликдаги синфдоши бўлиб, уни Шоаҳмад Табассум деб аташар эди:

— Оббо, Табассум-эй, театр муҳлиси бўлиб кетган дегин? У билан дўст эдик-а бир маҳаллар, энди ўйлаб ўзим ҳайрон бўламан.

— Энди шаҳарда сизнинг дўстингиз қолмаган. Сизнинг дўстларингиз... Калтакесак, эчкемар...

Заргаров кулиб юборди.

— Ҳали ҳам ўша-ўша юм-юмалоқ, қип-қизилми Шоаҳмад?

— Ҳа, гапим мунча нашъя қилди? Эртангизни ўйланг, нима қиласиз?

— Айтгандай, эртага... Биринчи рейсга чиқамац, ётиш керак.

...Уйқу қаёқда! Улар бир-бирларини қаттиқ соғинган эдилар. Саҳро қурсин, одамни ўзидек чанқоқ, ўзидек бедов қилиб қўяди. Хотинининг бутун ҳарорати вужудини тўлдириди. У одатдагидан ортиқ қайноқ, шошқалоқ эди.

— Тақдир кечаси...— деб пицирлади Фотима.

— А?

— Буун ҳам келмаганингизда-чи!..

— Нима-нима?

— Жонимга ора кирдингиз... Яқинроқ келинг...

— Эсингни едингми?!

Уларнинг гапи узилиб қолди.

...Фотима эрининг бағридан сирғалиб чиқиб, тиззалирини икки қўли билан қучоқлаганча тескари қараб ўтириди. У қалт-қалт титрар, елкасига, оқ кўйлаги устига таралиб тушган соchlари фира-ширада сеҳрли қўринар эди. Заргаров тирсагига таяниб, бошини кўтарди.

— Мендан кулманг...— деди Фотима,—...бевадан харобман...— кейин пиқ этиб йиғлаб юборди.

— Фотима!..

Хотин юзини тиззасига ташлаб, баттар ҳўнграй бошлиди.

«Ҳисларга эрк берганидан уялиб йиғлаяпти», деб ўйлади Заргаров. Юпатмоқчи бўлди, билагига қўл узатди. Фотиманинг бадани совуқ, вужуди қалтирас эди. Заргаровнинг ҳам аъзойи баданига совуқ югорди.

— Ҳали бир нима дедингми?— деб сўради у хотинининг ярим тундаги пойма-пой гапларини эслаб.

Фотима индамади.

— «Тақдир...», «Жонимга ора кирдингиз...» Яна бир нималар дединг-ку?

— Ўпкалаб айтган гапларимни қўяверинг...

Чалқанча ётган Заргаров тонг ёруғидан кул ранг тусга кирган шифтга тикилди. Бу тунги бўронда нималар бўлиб ўтганини аниқламоқчидек манглайнин тириштириди. Лекин хотини ҳамма нарсани чалкаштириб юборди: аллақандай қўрқув, одатдан ташқари эҳтироғ, кутилмаган йиғи, ғалати гаплар... Нима бўляпти ўзи? Нима бўларди, уйқусизлик, чарчоқ.

Ана, йиғидан толиққан Фотима ҳам ёнига чўзилди. Унинг қўлини ушлади. Полапондеккина юмшоқ, мурфак қўл. Энди у қайноқ эмас, анча совиган.

— Мардонқул ака,,,

— Лаббай?

— Мен бошқа бирорни яхши кўриб қолсам нима дердингиз?

— Қайдам. Буни ўйлаган эмасман.

— Ўйлаб кўринг.

«Ўзига бино қўйяпти,— дея кулиб қўйди Заргаров.— Яна шўхлиги тутяпти...»

Шундай деди-ю, хотинини яна бағрига тортди. «Ўйлаб кўринг бугун шуни...»— дея такрорлаб, яна нималардир айтмоқчи бўлган лабларга эрк бермади. Лекин бу сафар ортиқча эҳтиросли жавоб сезмади...

Саҳарда Тошкентга отланаркан, беозор ухлаб ётган хотинининг ҳорғин ўзига узоқ тикилиб қолди. Ўйқуда бу қадрдан чиройли юз ҳиссиз, ифодасиз эди, бирдан беғонадек кўриниб, тундаги жумбоқ гапларнинг ҳаммасини бирдан ёдига солди. Заргаров Фотиманинг бугунги феъл-атвори, ҳамма гапларини англаб етолмаса ҳам, энди ундан узоқлашмаслиги кераклигини биларди. Мана шу чалкаш ҳисларнинг оғир юки остида чиқиб кетди.

Ҳали барвақт бўлишига қарамай, секретарнинг қабулхонасида одам кўп — қандайдир муаммо билан боши қотган паришон директорлар, чўл-биёбондан келган қурилиш партия ташкилотчилари, сочига оқ тушган генерал, сўрташвиш молия ходимлари ўтирас эди. Заргаров кириб келиши билан секретарь қиз уни тирсагидан тутиб ишқарига бошлади. Бирорлар ўрнидан туриб, бирорлар бош иргаб саломлашаркан, Заргаров ўзини ўнгайсиз сезиб, узр сўрагандек маъюс назар билан алик олар эди. Эшик ёпилганда Заргаров келиши билан бошланган жонланиш, олағовур бирдан аллақаёқда, узоқда қолиб, рўпарасида секретарнинг жимжит, шифти баланд, ёруғ кабинети намоён бўлди. Қора, жингалак сочли, юмалоқ юзли ёш секретарь телефондаги, афтидан, анча кўнгилсиз гапини бўлиб, ўрнидан турди.

Партия ходими сифатида ёш бўлса ҳам, ўзига ишончи мустаҳкам, саноатни яхши биладиган бу йигитни халқ орасида «Салим темирчининг ўғли» деб ҳурмат қилишар эди. Заргаровга ҳам унинг очиқ, содда, ишchan ва хушчақчақ табиати жуда ёқар эди.

— Ноқулайроқ бўлди-да, бенавбат киришим. Молия министри ҳам ўтирган экан, кекса одам...— деди Заргаров унга қўл бераркан.

— Зиёни йўқ, ўйқинда бутун дунёнинг молиячилари, миллиардерлари сизга таъзим бажо келтирадиган бўлади,— деди секретарь.— Марҳамат, ўтиринг.

Заргаров ҳазилга кулди-ю, гапнинг тагига етолмаганини билдириб, секретарга тикилганча аста ўтириди.

— Тўсатдан чақирганимиз учун койинманг, суҳбат қилиб розилигингизни олмасдан бир нарсани очиқ айтишим қийин эди.

Секретарнинг ҳазил билан гапни узоқдан айлантириб келиши Заргаровга маъқул тушди: жиддий гапга ўхшайди, ўзини бамайлихотир тутиб олиши керак.

— Олтинни биласиз-а, Мардон Заргарович?— деб сўради секретарь

— Биламан, сариқ бўлади,— деди Заргаров.

Секретарь кулиб юборди. Кўнгилли суҳбатга чоғланган Заргаровнинг ўзи эса бирдан жиддий бўлиб қолди. У гапнинг қаёққа қараб кетаётганини сезган эди: Қумтov! Ҳойнаҳой Қумтov! Ву ном кейинги ярим йил ичидагамманинг оғзида, бутун мамлакатга овоза бўлиб қолган эди. Қумтov. Албаттa ўша. Жуда катта кон. «Янги олтин провинцияси», «Йигирманчи аср мўъжизаси», деган иборалар ҳам пайдо бўлди матбуотда.

Худди айтганидай, секретарь узоқ даромад қилиб ўтирмасдан, шартта шу яшги гигант объектини олишни таклиф этди.

— Марказий Комитетнинг бутун умиди сиздан, Мардон Заргарович,— деди у сўзини якунлаб.

Заргаров бу гап давомида негадир бирдан оғирлашган калласини аста кўтарди.

— Объект қандай. аҳволда, нима бор?— деб сўради у.

— Саҳро бор, пул бор, ният бор. Ҳозирча нақди шу. Бор нарсалар унча кўп эмас, кўриб турибсиз. Энди, нималар йўқ, деб сўранг. Коллектив йўқ, шаҳар йўқ, сув йўқ, йўл йўқ... Жуда сизбоп иш.

Кечада бўлиб ўтган гапларни билгандек ҳазиллашди секретарь: «Сизбоп иш...» Заргаров лабининг бир чети билан кулиб қўйди. Бу аллақандай ҳазин кулги эди. Фотима кўз олдига келди. Қелгусидаги беш йиллик, ўн йиллик саҳро тўзонлари, уйқусиз бўронли тунлар, беҳаловат, очин-тўқин, оромсиз айрилиқ ойлари, парваришиз, асабий ҳаёт, хотинининг шамали таъналари, хархаша ва йифилари билан қоришиб кетди миясида, бо-

шини яна пастга босиб тушди. У ўзиға эмас, Фотимага ачинар эди. Улар ҳали тузукроқ ҳаёт қуришгани ҳам йўқ, эр-хотинликлари ўн етти йиллик азоб, айрилиқдан иборат бўлди, холос. Яна саккиз-ўн йилга кетса — ёшлари ҳам бир жойга бориб... ҳаваслари тугаганда тинчишадими?..

Йўқ. Ундан фақат розилик сўрашяпти. Бир оғиз «йўқ» деса ҳаммасидан қутулади, бутунлай бошқача ҳаёт, бутунлай бошқача, одамларча...

— Ўтдан олиб, сувга соляпсиз-да...— деди Заргаров мужмалроқ қилиб.

Секретарь яна кулиб юборди:

— Ота қасбимиз темирчилик бўлгандан кейин нима қилайлик?..

Заргаров ҳалиги гапни пайровга буриб юборилганини энди пайқаб, ўзи ҳам жилмайган бўлди. Секретарь унинг қандайдир оғир аҳволга тушиб қолганини сезди шекилли, ўриндан туриб, у ёқдан-бу ёқقا юра бошлади. Қабинет жим эди. Икковлари ҳам узоқ ўйга толдилар.

— Объект саҳронинг тақдирини батамом ҳал қилади,— деди ниҳоят секретарь,— бу ўринда сиздан бошқа ҳеч кимни тасаввур қилиб бўлмайди.

— Менга фурсат беринг.

— Нима учун?

— Ҳар ҳолда, ўйлаб кўрай...

«Нимани ўйлайсиз?» деб қолса, тайинли жавоби йўқ эди. Уйидаги аҳволни гапириб ўтириш уят.

— Ўйлаш ҳозир қимматга тушади, Мардонқул ака. Ўйлашингизнинг бир куни, ҳозир айтаман...— секретарь олдидаги қоғозларни титиб, бирига кўз юргутирди,— ўйлашингизнинг ҳар бир куни ноль бутун юздан олти тоғнага тушади.

— Ниманинг юздан олти тоғнасига?

— Олтиннинг.

Заргаровнинг бароқ қошлари остидаги ҳорғин кўзлари бақрайиб, секретарга тикилиб қолди. Кейин у яна ерга қаради. Яна жимлик бошланди. Кимdir эшик очди, қабулхона янада гавжум бўлиб қолган эди.

— Ҳар қалай, уйдагилар билан бир маслаҳатлашиб кўрай.

— Албатта, албатта,— деди секретарь хайрлашгани қўл узатиб.— Фотима хонимнинг маслаҳати ҳар қандай олтиндан қиммат. У кишининг Жамиласини кўрганман.

Ўйласам, ҳали ҳам таъсирланаман. Мендан салом деб қўйинг. Шунаقا бир томошабинингиз бор экан, денг...

Сўнгги гаплар Заргаровнинг қулоғига киргани ҳам йўқ, у қабулхонада ҳам ҳеч кимни танимай ўтиб кетди, ўйлақда кимлар биландир саломлашди — эслолмайди. Хиёбондаги синиқ бир скамейкада ўтирганида ўзига келди.

Эрта куз ҳавоси — хиёбонда ўтирадиган эмас эди. Осмонда олатароқ булултлар кўчиб, ёқимсиз шамол юлқинди, даражатларга қўнган гардгача кўтариб, ҳавони димиқтириб юборди. Буни Заргаровдек саҳрои одамгина сезмаслиги мумкин эди. У бирпас юриб, совуқ тош скамейкага чўқди. Тўзон кетидан хазон ҳиди анқитиб, шовул ёмғир қўйди. Кўча-кўйда одам кам. Заргаров ҳамма иши тугагандек, тентираб юриб, шифердан қилинган кўримсизгина бир кабобхонага кирди. Маза-матрасиз совуқ кабобдан бир-икки сих чайнаб, табиати тирриқ бўлиб чиқди. Бунинг устига таксичи бола ўлгудай қўрс экан:

— Уст-бошингизни қоқсангиз бўлмайдими, филоф янги эди, кир қилдингиз,— дея тундлик билан танбеҳ берди. Заргаров беихтиёр елкаларини қоқа бошлади. Чанг устига ёқсан ёмғир лой бўлиб костюмига шувалгандан, кафтларига қараб, ўзига-ўзи ачиниб кетди. Қаёқ-қа кетяпти ўзи? Нима қилиб юрибди? Хотини билан маслаҳатлашиш бир баҳона эканини ўзи яхши-билади. Аслида таклифни рад қилиб чиқди. Чунки Фотима ҳеч вақт яхшиликча розилик бермайди.

Ҳа, энди ҳаёти ўзгаради шекилли. Майли-да, кўз кўрар, ахир. Йшсиз қолмайди. Ҳар ҳолда, Заргаров-ку. Кам деганда область миқёсидаги масъул ходим бўлади. Мана бу таксичидек галстукли, озода йигитча ҳар куни машинада ишга олиб бориб, олиб келиб қўяди. Ясаниб юради. Кечқурун спектакль. Ёнда севимли, сулув хотини. Манаман деган актриса. Ҳамма зимдан ҳавас билан, гоҳ ҳатто ҳасад билан қарайди. Қимсан, Заргаровлар!

Ҳа, Заргаров. Собиқ Заргаров... бир иложини қилар. Лекин иложини қилиш бошқа, яшаш бошқа...

Машина кўлмак сувларни чилпиллатиб елиб борар, Заргаров худди юзига лой сачраётгандек ижирғанарди. Бехосдан Мардонқул Заргаров эмас, бошқа одам бўлиб

қолгандек туюлди ўзига. Гүё қайдадир бор-йўғидан ажралган, вужуди ҳувиллаб қолган, енгил, майда, жўнгина одам ўтирас эди. Салмоқсиз, ўринисиз...

— Келдик,— деди таксичи.

Заргаров қаердалигини ўнутгандек ўтирас эди.

Елкасига сафар юки, рюкзак, тағин алланималар ортган альпинистларми, геологларми, бир тўда ёшлар, соқол қўйган йигиту шим кийган қизлар машинанинг олдидан шовқин-сурон билан ўтиб кетишиди.

— Келдик,— деди таксичи яна.

— Қаерга келдик?

— Аэропортга...— деди бола, «эси жойидами» дегандай қия қараб.

Заргаров соатига боқди.

— Қайтаринг.

— Қаёқقا?— Шофёрнинг авзойи бузилди.

— Бўлинг, қайтара қолинг, акаси, Марказий Комитетга,— деди Заргаров юмшоққина қилиб.

Таксичи елкасини қисиб, қошини учирди-ю, гулзорни айланиб, келган йўлига тушди. Унинг нималардир деб ғудрангани эшитилмади — аэропорт диктори атрофни янгратиб қандайдир рейсни эълон қилаётган эди...

Кечагидай қош қорайган пайт. Заргаров оstonада пайдо бўлиши билан Фотима унинг кўзларидан ўз тақдирини ўқигандек, рўпарасида қотиб қолди. Уларнинг бир-бирларига тикилишларида жуда кўп гап бор эди: ўн етти йил турдик, ҳаёт, негадир, бизни батамом қовуштирмади, бир-бирамиздан, доим бехабармиз, сенинг дунёнг бошқа, менинг дунём бошқа, ўйларимиз ҳам мос келмади, доим пойма-пой. Мана энди туйқусдан орага тушган тўси...

Заргаров югуриб бориб хотинининг икки тирсагидан ушлади, кўзига қаради: «Менинг табиатимни тушунишга ҳаракат қилиб кўрсанг-чи!» Кўзлари шундай деб турсада, ўзи бошқа гап айтди:

— Қумтов, Фотима! Ҳал бўлди. Кечир, сендан bemаслаҳат розилик бериб юбордим.

— Шундай бўлишини билардим.

Фотиманинг нафаси ичига тушиб кетди. У эрини кутган, орзиқкан, тайёрланган эди. Эгнида юмшоқ, кенг бурмали кўйлак. Қимматбаҳо атир ҳиди..,

— Розилик бермай иложим йўқ эди, бу...— Заргаров осмонни қучмоқчи бўлгандек қулоч ёзиб, қаёққадир, шифтга интилди,— бу—кatta, жуда катта масала, Фотима, сен билан бизнинг кайфиятларимиздан катта...

— Бўлар иш бўпти, мен эмас, ўзингиз бошлаяпсиз жарликка...— Фотима орқасини ўгириб креслога ўтириб олди.

— Нима деяпсан, Фотий бирга кетамиз, у ерда ҳам бориб-бориб театр бўлади.

— Бориб-бориб... Қариб-чуриб, фақат ялмоғиз кампирни ўйнайдиган бўлганимда...

— Театрни тезроқ ташкил этишга ўзинг бошлиқ қилишинг мумкин.

— Мен ташкилотчи эмасман, сахрова театр очишига қобилиятим йўқ. Мен оддий актрисаман...— Фотима тувақиб кетаётганини сезиб индамай қолди. У бугун босиқроқ гаплашиб, ўзининг ҳақлигини бамайлихотир тушунтиromoқчи эди.— Ўйлаб кўринг, мен сизнинг соянгизга айланиб қоляпман. Аввал, бир-икки йилда қайтамиз, деб, Тошкентдан бу ерга олиб келдингиз. Мен кўндим, яrim жаҳонимни йўқотсан ҳам, кўндим, неча йилдан бери оламдан бехабар шу ерда ўтирибман. Мана энди қайтиш ўрнига, сахронинг сургаяпсиз...

— Ахир, мен-чи, нима, мен ўз дунёмдан, ўз феъли табиатимдан, ўзлигимдан воз кечишим керакми?! Нима туфайли кечишим керак?— деди Заргаров ҳам тескари қараб, лекин шу ондаёқ ноўрин гапириб қўйганини сезди.

— Мен туфайли! Мен-чи? Хотинлар туфайли бирон истагидан кеча оладиган эркаклар бўлар эди-ку! Ё унақа даврлар ўтиб кетганми?

— Кўп замонларда хотинлар ҳам фидойилик кўрса-тишган...

— Тушунарли, ўртоқ декабрист. Мен ўзлигимдан кечишим керак экан-да, сиз кечмаслигингиз керак экан. Шундайми?..— Фотима овози баландлашиб кетаётганини пайқаб яна индамай қолди. Негадир қўл силтаб, оппоқ, ингичка бармоқлари билан чаккасини ушлади.— Нима бало, фалсафага ўтиб кетдик...

— Фалсафа ҳам эмас, схоластика,— деди Заргаров. У баҳснинг тўхташини, самимий, аҳил бир суҳбатда жиндак ором олишни истар эди.

— Рост айтасиз,— деди Фотима ерга қараб,— ҳар

кимнинг ўз дунёси... Ҳеч ким унинг баҳридан ўтгиси келмайди. Муҳаббат бўлса, буюк санъат, у жондан кечишни талаб қиласди.

— Бу қайси пьесадан? — дея ҳазилга бурмоқчи бўлди Заргаров.

— Инонсангиз, маҳаллий бир авторники,— деди Фотима.— Ўн олти йилдан бери орамизда мужмал диалог. Саҳнадагидан баттар... — У ўрнидан турди.— Қатта чамадонингизни тайёрлайми? Чой плитада, қайнаган, ўзингиз дамлай қолинг...

Заргаровнинг боши чўяндек оғир, қулоқлари ғувиллар эди. Тошкентда министрликлар, бошқарма ва трестларда шу бугуннинг ўзида дуч келган чигал муаммоларнинг ўзиёқ уни гангитган эди; уйдагиси тубсиз ўйларини баттар чувалтириди. У ўзини қўйгани жой тополмагандек, дам у ёқдан-бу ўққа юриб, дам иягини чанглаллаганича ўтириб, негадир, бирдан беоналашиб қолган хотинининг хушбичим қоматини, асабий ҳаракатларини зимдан кузатарди. Кўзида совуқлик пайдо бўлган бу ажсийб хотинга айтадиган гапдари кўнглида ғалаён қиласди.

— Фотимаой... — деди секин. Хотини ичидан сескашиб, кифти титраб кетди. Ешилкда Заргаров уни энг ширин лаҳзаларда шундай деб атарди.

— Ой... Ҳа, сизнинг нурингизни акс эттирадиган ой,— деди хотин синиқ товуш билан.

— Менинг дайдилигимни ўзинг билардинг... — Заргаров чамадонга кийим-кечак тахлаётган хотинининг ёнига борди. Фотима елкасида унинг нафасини сезса ҳам, қайрилиб қарамади.— Изғиб, ниманидир излаш билан ўтариши шекилли умр. Излаш — топилган нарсанинг ўзидан кўра мароқлироқ туюлади, ҳайронман. Тўхтасам, ғарқ бўлаётганга ўхшайман. Сувдагидек... Шундай одамни кўз олдинга келтира олмайсанми?

— Сиз билан биз ҳамма нарсани ўзимизча — бошқа-бошқа тушунамиз, Мардонқул ака,— деди Фотима ёнидаги курсига яна ўтириб.— Сиз овбош кучларингизга жой тополмайсиз, ерни ағдариб, саҳро чангини кўкка совурмасангиз кўнглингиз тинчимайди. Мен бўлсам... Мен одамнинг чиройли муносабатларини, нафис қалбларини ўйлайман. Санъат деганман болалигимдаи. Ҳамма нарса totли, гўзал бўлса, дейман. Одам ўзи муҳаббат меваси...

— Меҳнат, ҳаёт — алоҳида; муҳаббат, гўзалляик —

алоҳида. Ҳар қайсиси — ўз ҳолиҳа! Шундайми? Унақаси бўлмайди, Фотима!— Заргаров шартта қайрилиб, дераза томон кетди.— Унақаси бўлмайди!— деди яна қатъийроқ тақрорлаб, қоронги кўчага тикиғтар экан.— Ишу тирикчилик алоҳида, санъату нафосат алоҳида бўлса, актриса билан «водопроводчи» ҳам алоҳида бўлиши керак. Гапни шунга олиб келяпсанми?

— Иш, тирикчилик, қувур, водопровод... буни кўп эшитганман. Лекин, шулар қатори, инсон деган нарса ҳам бор, билмоқчи бўлсангиз. Масалан, мана мен!— Фотима энди ўзини босолмади, унинг товушидан йиғи тавсири кела бошлади.— Саҳроларнинг келажагини кўрасиз, хотинингизнинг кўнглида нималар бўлаётганидан бехабарсиз! Қийинчиликлардан қўрқмайдиган фидокорман, деб ўйлайсиз. Аслида-чи? Аслида — елкаси яғир бўлиб кетган ҳаммолсиз! Ҳа!

Ранги қув ўчган Фотима эшикни тарақлатиб ётоқقا кириб кетганда, бўйдор Заргаров дераза оша кирган тун қоронғисида яшин уриб кўмирга айланган кекса дарахтдек қаққайнб қолган эди. Бу оқшом унинг қандайдир эзгу ўйларига заҳар томди. Саҳрога жўнашдан олдин, сўнгги кунлари пойттахтда, область марказида идорама-идора юаркан, коллегияларда, молиявий баҳсларда, лойиҳа институтларида, буюртмачи ва пудратчиларнинг тортишувларида ўтиаркан, Фотиманинг тобора узоқлашиб бораётган қадрдан чеҳраси кўз ўнгидан кетмас эди...

2

Заргаров кутгани чиққан муовинларига, қандайдир марказий ташкилотларнинг вакиллари, олимлар ва трест бошлиқларига бу ерда «аэродром» деб аталадиган шўрҳок тақиридаёқ жавоб бериб юборди. У раҳбар «элита» қуршовида юришни ёқтирмасади, фақат қурилиш партия ташкилотчиси Дмитрий Казимировични ёнига олди-да, усти оғиқ «Газик»да кўз базёр илғайдиган фидирик изларининг биридан бўлажак объектлар томон тикка йўл солди.

— Отингиз нима?— одати бўйича биринчи саволини берди Заргаров, энг аввал шофёрнинг отини билиб олмаса, йўл юролмасди.

— Бобош,— деди ёноқларин тутиб чиққан, суяги бу-

зүқ барваста йигит. Афидан, қорақалпоқ бўлса керак. Унинг бу билинар-билинмас ғилдирак изидан қандай йўл топиб кетаётганини тушуниб бўлмайди. Чунки поёнсиз саҳрода бундай тартибсиз излар сон мингта, худди кала-вадекчувалиб ётарди.

Пастлаб учган мезон уқалари Заргаровнинг ўсиқ қошларига илашади. Қовжираган тутовоннинг нимта-тири ҳиди шошқалоқ кузнинг омонатлигини эслатади.

Заргаровни синашта, безовта бир ҳиссиёт батамом банд этди. Ҳар гал «бўлажак объект»га кириб бораёт-ганида у ўзини мана шундай, худди бутун ҳаётининг рўпарасида, қандайdir бўронлар арафасида, долғалан-ган денгиз ёқасида тургандек ҳис этарди.

Кекса Дмитрий Казимирович ўнгиб кетған эски кепкасини шамол учирив кетмаслиги учун икки бармоғи билан маҳкам ушлаганча, қурилишнинг аҳволидан бошлиқ-қа ахборот бериб боради: бу ерларнинг қишида қирқ дара-жага етадиган шиддатли совуғида бетон ишлари қандай бўлади, буни биладиган тажрибали одам ҳали йўқ экан, саратонда ярим метр қум қатламини осмонга учирадиган қайноқ қуюнлардан коммуникацияларни, котлованларни, карьерларни қандай асраш керак — буни ҳам билишмасмиш. Бу шароитда ҳали ҳеч ким бундай катта иншоот қурғаи эмас... Сувсизлик, йўлсизлик...

Дмитрий Казимирович гаплари бошлиққа негадир ҳеч қанақа таъсир кўрсаатмаётганидан ажабланарди.

— Ҳамма қурилишлар жумбоқлардан, йўлсизликдан бошланади,— деди Заргаров.

Ҳалиги шўрхок тақирдан даста-даста бўлиб таралган йўллар бирдан занжирли ғилдирак, скрепер излари билан кесилди. Саҳро узоқ-узоқларгача дабдала бўлиб ётар, кўкка ўрлаган чанг-тўзондан ацетон, бензин ҳиди, дуд-тутун анқир эди. Бобош бу ерлардан усталик билан йўл топиб ўтиб кетди. Ўйдим-чуқур йўл ёқасида катта контейнерлар, қорамойга белангтан яшиклар ағанаб ётарди. Қумтепа орқасидаги тахта баракдан иккита болакай яланг оёқ югуриб чиқиб, ҳали ерда бўлак-бўлак бўлиб ётган кран, насослар, қувур ва тахта уюмлари тепасига чиқиб, «Виллис»ни узоққача кузатиб қолди. Заргаров саҳрода мана шундай, энди жон кираётган беҳисоб оролларни кўз олдига келтирди. Тошкентда олган маълумотига кўра, қурилишда етти министрлик, тўққиз бошқарма, ўн олти трест қатнашади. Дмитрий Казими-

ръвич ҳар замонда чанг- тўзондан димоғ қоқиб, ҳижоясини давом эттиарди: «лойиҳа институтининг бўлимлари, топография отрядлари кўчиб келиб, чўпонлар қишилайдиган овулни эгаллабди. Техникани ташиб келиш бошланган. Лекин бульдозер, вертолёт билан иш битадиган эмас экан. Йўл керак. Тор изли темир йўл, тош йўл...

— Биринчи муовин қаерда? — деб сўради Заргаров.

— Свердловскда ётибди. Дизелчиларни ниқтагани кетган... Одам келяпти, чироқ йўқ, бутун энергия буро-войда.

— Ниқтовчиликни йўқотамиз. Биринчи муовин «тол-кач» бўлиб юрса, уят эмасми? Мен гаплашиб келдими қурилишнинг бошиданоқ давлат таъминот вакили шу ерда ўтиради!

— Буниси яхши бўлибди.

Ҳамма қурилишларнинг нозик жойи — техника таъминоти. Янги бошлиқнинг биринчи кунларданоқ шу жойга қўйлурганлиги Дмитрий Казимировичга маъқул тушди. Бу одамда, ҳар қалай, бир гап борга ўхшайди. Лекин қийинчиликларни эшитган сари чеҳраси ёришиб кетяпти. Бу қандай бўлди?

Улар ер ости сувларини изловчи отряднинг «25-шоҳобча» деган участкасига дуч келадилар. Бобош бошлиқнинг кўзидан буйруқни уқиб, машинани оқ балчиқ кўлмакнинг бир четида тўхтатди. Пармалаш ҳавзасида ваҳта алмашиниш вақти эканми, ишқилиб, помбурулар қувурларни бураб олиб, тарновдан паастга узатмоқда, ишчилар уларни илиб олиб, стеллажга тахламоқда эдилар. Иш майдони тартибсиз, не-не мазгилларни босиб келган қофоз қопдаги «оқ лой», даста-даста электродлар сочилиб ётибди. Четдаги вагончада кимдир рацияга бақиради.

— Нима гап, мастер қани? — деди Дмитрий Казимирович машинадан тушиб саломлашгач. «Мостик»да ухлаб ётган мастер сакраб турди-да, боши остидаги эски пахталигини елкасига ташлаб, паастга тушди. Салқинган қовоқларини кир панжаси билан тўсиб аҳволни гапириб берди.

Қидиувчи гидрогеологлар группасидан 25-шоҳобча-да пармалашни номаълум вақтгача тўхтатиш ҳақида кўрсатма келибди. Қурилишга техника суви олиб келиш учун қадимий сугориш йўлларининг изига тушган қиди-

рувчилар тўсатдан жуда катта чуқурликка дуч келишибди. Канални унинг ёнидан айлантириб ўтиш кўп вақт, кайта меҳнат, маблағ талаб қилас экан. Чуқурни тўлдириса сувни ундан нариги ёққа осонгина ошириб юбориши мумкин, лекин ўпқон жуда чуқур. Уни сув билан тўлдиришнинг ўзи учун ярим йил керак.

— Яна фильтрацияни, буғланишини ҳисобга олинса, сув фалон пулга тушяпти...— деди соқоли ўсиқ мастер шишган қовоқларини яшириб.— Бошимиз қотиб, кўрсатма кутиб ўтирибмиз...

Дмитрий Казимирович бошлиқ томон қараб яна ҳайрон бўлди: чигал муаммони эшитганда ҳам Заргаров пинагини бузмади. Гўё ҳар бир мушкул масала уни хурсанд қилас эди.

— Қурилишга ичиладиган сувни албатта қувур билан келтириш керак,— деди у машина йўлга тушгач, бутунлай бошқа мавзуга ўтиб.

Дмитрий Казимирович у томон қайрилиб, қошлари қуёшда жизгинак бўлиб кетган кекса кўзлари билан қия боқди: бошлиқ бундан кўра каттароқ муаммолар билан банд экан. Ҳар бир кичик жумбоқ ўзга бир катта тугуни ёдига солмоқда.

— Шундай қудратли экскаваторларимиз бўла туриб-а?— деди Дмитрий Казимирович.

— Бу ерда туб қатламлар узоқ. Фильтрация шу даражадаки, тўрт юз километрли каналнинг этагига сувнинг юздан бири аранг етиб боради. Саҳрода сувнинг қанақа нозик қилиқлари борлигини яхши биламан, хотиним бекорга айтмасди «водопроводчи», деб...

Ўз ҳазилига ўзи жилмаёлмади ҳам: хотинини гапирганди, негадир, ўтран замон феълини қўллаганини пайқаб қолиб, фикричувалашди.

— Ҳа, айтгандай, каналчилар ҳалиги чуқурни айланисб ўтишаверсин,— деди бирпасдан кейин.— Сассиқ ботқоқни сувга тўлғазаман деб, ярим йил кутишнинг кимга кераги бор?

— Бу — минг километрнинг нари-берисида яккаю ягона кўл, ўртоқ Заргаров. Уни қоракўлчилар яхши билишади.

Заргаров бирдан яна ҳам чақнаган кўзларини узоқларга тикиди: «Ҳали қоракўлчилар дунёси билан ҳам боғлиқ эканмиз-да?» деб ўйлади чоғи. Кўзи пишган қария аста-секин тушуниб келяптики, бу одам нуқул миқёс-

ларни ўйлар экан. Биринчи кунданоқ кўзи бутун саҳрони илғаб олаётгандек. Қадами, товуши дадил. Ҳар қандай мушкулдан тал тортмай, тикка қарши борадиган ўтиорак одам кўринади. Чол унга ҳавас билан қараб қўйди.

— Қоракўлчиларни сувга қондирамиз, Дмитрий Казимирович. Ваъда бераман,— деди Заргаров партия ташкилотчисининг қарашини сезиб.

Дмитрий Казимирович Губанов не-не саҳроларни эни-бўйига қадамлаб чиқсан кекса геолог. Умрини бағишилаган саҳрода катта саноат маркази пайдо бўлишига қаноат ҳосил қилгач, шу ерда қолдиришларини сўради. Геологияни ҳаваскорликдан бошлаб, ўттиз йил «дала»да қолиб кетган бу собиқ «романтик» энди геологликка илми ҳам, кучи ҳам етмаслигини тан олиб, ҳозирги ишига ўтишга рози бўлди. Заргаров уни орқаваротдан биларди, унинг дастлабки ишончли қарашларининг қадрига етди. Денгиз тўфонлариdek гулдураги қулоғига етиб турган янги, катта ҳаётининг ilk кунларида бундай нуроний одамга дуч келганини ўзи учун омад деб ҳисоблади.

Бошлиқнинг ҳали на идораси, на бошпанаси бор эди. Шунинг учун, щунинг учунгина ҳам эмас, Заргаров бу гунча унинг кулбасида тунашга рози бўлди.

Күёш қумтепалар орқасига ёнбошлаб, ғуборли уфқни алангалатганда, барги тўкилган қумранг саксовул буталари орасида геологлар отрядидан қолган эски шаҳарча кўринди.

Шимол томони қамиш билан иҳоталанган қумлоқ майдонда тўхтадилар. Узунасига тушган, қамиш томли, пастаккина лойшувоқ иморатнинг олдида ёнбошига таппи ёпилган тандир; саксовул ююми соясида эринчиқ қўпак ўтган-кетганга зимдан кўз солиб бепарво ётар эди. Дмитрий Казимирович кепкасини қоқиб, эшиклардан бирига таклиф қилди. Уй айвонсиз, даҳлизсиз, ёлғиз бир хонанинг ўзидангина иборат бўлса ҳам, ичи яхши оқланган, ҳамма нарса бор, ўртадаги катта рус печкасининг плитасида ёпиқ қора қозонча беозор бир оҳангда қайнаб, гўё бутун баракка илиқ файз баҳш этиб турар эди. Тўрда, кўрпача тўшалган сандиқ устида ўтирган кекса аёл игна-ипни пешбандига тўғиб ўрнидан турди.

— Маша, биз биз,— деди Губанов шифтдаги чироқнинг пилигини кўтариб.

Хотини ҳам тахминан ўзининг ёшида, оппоққиниа, кул-

ча юзли, нуроний кампир эди. Эгнидаги юпқагина ним-
часини ростлаб, саломлашди.

— Мария Власовна.

У кичкинагина ҳужрасига бирдан учта әркак кириб
келгайидан сира ажабланмади, бу унинг учун одатдаги
ҳол бўлса керак. Дмитрий Казимирович зил-замбили
этнги билан гурс-гурс босиб, самоварни олиб чиқиб кет-
ди, ташқаридағи ўчоқдан чўғ солиб, қўйиб келди. Мария
Власовна енгини шимариб, Бобошининг бошига сув
қуяётган эди. Заргаров плашини қозиққа илиб, курсига
бемалол ўтириди-да, уларнинг шўх ҳазилларини томоша
қила бошлади. Совун қўпиргандага Бобошнинг қовоқдек
боши яна ҳам катта бўлиб жомашовдаги сувни тошириб
юборди, Мария Власовна, тирсагигача қўпик босган,
унинг итоатсиз қаттиқ соchlарини чангллаб тортар, сув
қуяр, у бўлса чинқирав эди.

— Мана шу супургининг нима кераги бор-а, айтинг,
мехмон, ҳар ювгандада жоврайман...

— Кўчма қумларни тўсиш учун керакдир-да,— деб
кулди Заргаров.

Мария Власовна сочидан қаттиқроқ тортди шекилли,
Бобош бақириб юборди:

— Нима қиляпсиз, мама!

Бу шўх чинқириқдан эр-хотин иккаласининг ҳам дили
равшан бўлиб кетганини Заргаров пайқади.

— Бобош бизга ўғил бўлиб қолган, Мардонқул Зар-
гарович,— деди мезбон, дастурхон тузатсан хотинига
қарашаркан.— Энди сизга хизмат қиласди. Тарбия бера-
сиз,— эти — сизники, суяги — бизники.

— Майли, агар Бобошнинг ўзи рози бўлса,— деди
Заргаров.

— Бизга барибир,— деди Бобош ғиштдай қизариб
кетган бўйинларини сочиқ билан ишқаб артаркан.— Лекин
мажлисга қалайсиз, ўртоқ начальник?

— Мажлисга! Нима эди?

— Мажлисбоз хўжайнларга ҳушим йўқроқ. «Пяти-
минутка» деб кириб кетади-да, беш соат баранкани қу-
чоқлаб ўтираман. Умр бекорга ўтади.

— Бобош...— деди қовоғини солиб Мария Вла-
совна.

— Бўпти, бирга ишласак, вақтнинг қадри ҳақида
ҳам ўйлашамиз,— деди Заргаров. Йигитчанинг қўпол
гапидан хафа бўлиш ўрнига, унга меҳр билан зеҳн солиб,

ақлли гап айтган янги бошлиқ Мария Власовнада илиқ бир ҳис уйғотди. Овқат вақтида у ўтирмади, сирка-қалампирли яхна калла- поча, димлама жўжа, хуллас, топган-тутганини қўйиб, жон-дили билан хизмат қилди. Бу унинг энг яхши кўрган машғулоти эди, афтидан.

— Айтинг-чи, Мария Власовна,— деди Заргаров. У очиқиб овқат егани учун бирдан бўшашдими, ўзи чарчаганмиди — паришонроқ бўлиб қолди.— Сиз Дмитрий Казимирович билан ҳамиша биргамисиз?

— Ҳамиша биргаман, начальник. Умуман, эркак зотининг хизматини қилиб умрим ўтди, ука.— Мария Власовна бу шикоятомуз гапларини баҳтиёр бир мамнунлик билан гапиради.— Мен госпиталда энага эдим. Аввал уруш деб буларнинг хизматини қилдим. Кейин, мана, ўттиз йилдан бери Диманинг кўйида юрибман.

— Норозимисиз?

— Нега энди? Диманинг катта мақсади бор эди.

— Сизнинг-чи?

— Нима?

— Сизнинг ўз мақсадингиз йўқмиди?— негадир жуда қизиқиб сўради Заргаров.

— Нега? Менинг ҳам мақсадим ўша эди. У шундай катта мақсад эдики, икковимизгагина эмас, жуда кўп одамларга татирди.

— Демак, ҳеч қандай пушаймонингиз йўқ?— яна тикилиб сўради Заргаров. Унинг чойи совиб қолган, жимлиқ чўкканда тепадаги керосин чироқнинг чирсилаб ёнгани эшитилар, бу гаплардан уй эгасининг ўзи ҳам негадир ўйчан бўлиб қолган эди.

— Ҳали журъатли хаёлдан бошқа ҳеч нарса йўқ вақтда, экспедициядан экспедицияга, саратон демай, қаҳратон демай рюкзак кўтариб Диманинг изидан эргашиб юрганимда, баъзан унинг бутун излагани сароб бўлиб чиқиб, сўнгги умид узилган энг аламли пайтларда, йўлсиз, бошпанасиз, саргардонлик йилларида пушаймон қилмаган, энди, олтин сандиқнинг жаранглаб очилиши эшитилганда, саҳронинг эртаси чараклаб кўринганда пушаймон қиласманми, ука?!

— Ҳа.. Бу ерда ҳамма нарса дарров кўзга ташланади,— деди Дмитрий Казимирович гапни қандайдир ўз ўйларига мослаб,— қозиқ қоқсанг, қозифинг, қадам боссанг изинг кўзга ташланади. Биз келажакда бутун жаҳоннинг кўзига кўриниб турадиган ишни қиласманми...

— Сизлар, бир кишидай бўлиб, қўшилиб кетибсизлар,— деди Заргаров ҳам ўз ўйини давом эттириб.

— Ҳа, ўхшатмагунча учратмас, юлдузимиз тўғри келиб қолган,— деди Мария Власовна.

Заргаров жойида ўнғайсизланиб, курсини фирчиллатди.

Бу пайтда унинг ёнбошида ўтирган Бобош қорни тўйиб, лунжлари селкиллаб қолган эди. Пиёласини суребўринидан турди-да, янги бошлиқнинг қулоғига:

— Мария Власовна... Ленинни кўрган!— деб шивирлади ва чой учун раҳмат айтгач, шапкасини олиб чиқиб кетди.

— Эрталаб қўймоқ егани кир!— деб талпиниб қолди Мария Власовна. Заргаров кекса аёлнинг содда юзида бирорвга бағишланган катта ҳаётнинг бутун эзгулигини кўргандек бўлди.

— Лекин ҳар ким, шахс сифатида, ўзлигини йўқотмаслиги...— Заргаров бу гапни таъкидлаб айтдими, мулоҳаза тарзидами, билиб бўлмасди, мужмалроқ оҳангда гапириб, охирини ямлаб қўйди.

— Үндай дейдиганлар ҳам бор,— деди бошлиқнинг қиёфасидан бир нимани пайқаган уй бекаси,— лекин ҳаёт биттагина қондага сиғмас экан.

— Сизнинг фикрингизча, қайси бири маъқул?— сўради Заргаров.

— Билмасам... Ўзингиз келинни қачон олиб кела-сиз?

— Сизни Дмитрий Казимирович олиб келганми ё ўзингиз...

— Сендан қолмайман, деб туриб олганман!— Мария Власовна кулганида чеҳрасида шўх ёшлик чиройи бир чақнаб ўтгандек бўлди.

— Бу бошқа гап...— деди Заргаров.

Дмитрий Казимирович пайқадики, суҳбат унча пайровида эмас ва негадир Заргаровни ҳам қийнаб қўйяпти. Қариялар масаланинг мураккаблигини аллақачон пайқаб, ҳозир уни ечиш мумкин эмаслигини фаҳмлашибди. Шунинг учун чойдан кейин Дмитрий Казимирович кўпроқ ўзининг қизиқ саргузаштларидан гапиришга уринди.

У буюк саҳрова юрган беҳисоб йўлларни, олтин ҳақида эшигтан қадимий ривоятларини, адашишлари, ташналик, сароб, қум бўронларини эслади. Ўзи келтир-

ган тупроқ намуналари билан областда жанжал кўтартганлари, молия ходимларининг тортишувлари; перспективали районларни баҳолашда хато қилган маҳсус геологик трестнинг тарқатиб юборилганлиги, тушкунлик йиллари... Қейин романтика даври тугаб индустрисал асосдаги геологик разведка даври бошланганда, яна баҳти очилганлиги, бу буюк саҳрода асрлардан буён бекор ётган туганмас бойликлар борлигини катта одамлар кўнгилдан сезгани, ўзининг ҳам, оддий бир пиёда, амалий қидирувчи бўлишига қарамай, доим умид билан яшаганлиги, уларни «ашаддий ташаббускорлар», деб атаганликларини ошиб-тошиб гапирди. Бу хотиралар эндиликда унга ҳузур бағишлаётгани билиниб туради. Ҳикоя қиларкан, девордаги ёшлигидан сақланиб қолган эски харитадан Қумтов районларини туртиб-туртиб кўрсатар, хаританинг у туртган жойлари қорайиб кетган эди: бу гапларни бошқаларга ҳам кўп гапириб берган бўлса керак.

— Бир районнинг перспективасини баҳоладигу Давлат геология комитетига хабар қилишдан олдин масала обкомда кўрилди,— дея хотирлади у жилмайиб.— Олимлар бор, экспорт комиссиясининг аъзолари бор, бўлди баҳс, бўлди жанжал... Бошларимиз оғриб кетди. Ӯшанда, денг, обком секретарининг хонасида мамлакатнинг катта харитаси осиғлиқ экан, кўпчилик орасида ўша харитада мана шу кичик нуқтани тополмай қолсам бўладими...— Губанов кичик харитасидаги қорайиб кетган нуқтани нўқиб кулди:— Кўз олдингизга келтиrolасизми бу шармандалики? Ҳамма уринишларимиз йўққа чиқкан ўшанда. Пул беришмади. Энди ўйлаб кўрсам, ўша ҳодиса бир рамзий маънога эга бўлиб кўринади: мен ўзимнинг мана шу кичик харитамга ёпишиб олиб, катта мамлакат манфаатларини кўздан қочирган эканман, шуни ўйламаган эканман...

Бу ҳикоялар Заргаровни ҳалиги кўнгилсанз чигал ўйлардан бир оз чалғитди. У тинглар экан, партия ташкилотчисининг аксар юпқа журналлардан иборат бўлган кутубхонасини томоша қиласди.

Мария Власовна уларга мана шу китоб жавонлари ёнинга йигма каравотларга жой солиб, ўзи печь орқасида жойлашди. Заргаров мезбоннинг сўнгги сўзларини эслаб жилмайди. Қоронғида бугунги куннинг бутун таас-суротлари босиб келарди. Ҳа, бутун мамлакат... бу саҳ-

рога ҳозир бутун мамлакат кўз тикиб турибди. Заргаров бугун унинг бир чеккасинигина кўрди. Шаҳар қуриш, каръерларни очиш, комбинат солиши ҳақида ҳали ўйлаган ҳам эмас. Сув керак, электр қуввати керак, йўл керак... Юз минглаб одам, миллиардлаб пул билан битадиган кўп йиллик бу улуғвор ишлар мацзараси олдида хотинининг хархашанамо можароси кичик бир жароҳат, холос. Кичик жароҳату, лекин ачитиб оғрийди. Ана шу оғриқ ҳозир яна уйқусини қочирди.

— Биринчи концентратни қўлим билан ушлаб кўрмай туриб, уйга бормайман, Дмитрий Казимирович, қасд қилдим.

Губанов қоронғида эшитилган бу овоздан бошлиқнинг бутун аҳволини англади: у шунча гаплардан кейин ҳам хотини ҳақидаги ўйларидан чиқиб кетолмаяптими, демак, иш жиддий. Биринчи концентрат... унга ҳали олти йил бор!

— Директив муддат олти йиллигича тасдиқландими? — деб сўради Губанов яна бошқа гапга ўтиш умидида. Лекин Заргаров жавоб бермади.

Инфма каравот фирчиллар, печка остида чигиртка чириллар, уйқудан дарак йўқ, Дмитрий Казимирович меҳмонини қийнаётган ўйларга қандай ёндашибни чамалар эди. Бироқ аста сурнштириб қараса, ҳатто партия ташкилотчиси ҳам ожизлик қиласиган чигал масала экан. Шунинг учун ноилож насиҳатга ўтди:

— Аёл кишининг ҳамма дардига даво — муҳаббат, мен сизга айтсан,— деди у шивирлаб.— Ич-этингизни еяверманг... Одамзод эришган энг доно ишлардан бири — аёл кишининг кўнглини ола билиш. Севар эканиз — севидан қайтманг. Одам қариганда қадрига етар экан, мен муҳаббатнинг одамлар учун имон сингари бир эзгу нарсага айланишини истар эдим...

— «Худо изловчилар»данман денг?..

Тун ярим бўлиб, чигирткалар ҳам тинди. Заргаров атрофдаги буюк саҳрони, шу саҳродек чексиз сукунатни сезар, ўзининг беҳаловат руҳи шу бўшлиқларни бус-бутун тўлдириб тургандек туюларди.

Губанов узуқ-юлуқ фикрларини давом эттириди:

— Ҳамма вақт бирга бўлишнинг ҳам ўз мashaқатлари бор. Машага осон тутманг. Мен гоҳо унга жуда ачиниб кетаман...— Анчадан кейин ўзининг айттолмаган фикрларига якун ясади.— Биласизми, ҳамиша баҳтли бўй

лиш ҳам... бахтсизлик. Одамга дард ҳам керак. Мен мана бу биқинимга ўқ текканды бақираверган эканман, ҳам-ширалар оғриққа қарши әмлашибди. Хирург келиб ўқни излайдики, қани топса — чунки оғриқ йўқ. Бу вақт ичидагорин бўшлиғига қон ёйилиб, аҳволим мушкуллашди. Тасодифан қутқазиб қолишибди... Оғриқ ҳам жуда керак нарса экан. Оғриқ бўлмаса, касални қаёқдан билардик!

— Чиндан ҳам, кўп касалларимни энди билляпман: асабий эканман, иродасиз эканман... — деди Заргаров.

— Зарари йўқ, муҳаббат дегани шунаقا бўлади — умр бўйи синалади.

— Биринчи куниёқ сиз билан шу ҳақда гаплашишим нинг ўзи... лапашанглик.— Заргаров қандайдир ички курашдан чарчагани билиниб турар, овозида тонгги оғир уйқунинг илашқоқ шираси сезилар эди.— Ишни нимадан бошлишим керак, қандай маслаҳат берасиз?

— Одамлардан. Бўлғуси колектив моясидан бошлисимиз. Саҳро шундай оламки, ишчи қўллар бўлса — ҳамма нарса бор, ишчи қўллар бўлмаса — ҳеч нарса йўқ.

Уйқу зўрлик қилиб тамом босдими ё бутунлай қочдими, хуллас, шу гапдан сўнг тонг оқаргунча уларнинг овози бошқа эшитилмади.

Кадрлар бўлимидан икки киши чиқиб келаётган эди. Бири ёш, новча, соchlари ўсиқ, пошиаси кўчган ботинка-сидан йўлакка қум тўкилиб борарди. Кексарофининг афтиғижимлангандек, оғзидаги чайналиб, шилта бўлиб кетган папиросни туфлаб ташлади-да, ёнларидан ўтган Заргаров билан Губановга ишора қилди:

— Мана бу олифталарни сўзсиз олади,— деди,— сен ким бўлибсан, галстугинг йўқ — ватанпарвар эмассан!..

Заргаров гапни эшитди-ю, маъносини кейинроқ тушубниб, нарироқдан орқасига қайрилиб қаради.

— Ҳой, йигитлар, бери келинглар-чи,— деб имлади. Ҳалигилар тўхтаб, бир-бирларига қараб олдилар.

— Келаверинглар, келинглар,— деди яна Заргаров уларни имлаб.

Улар келишибди. Ёшроғи, ҳалиги гапим учун ҳозир айлантириб солади, деб ўйладими, Заргаровнинг салобатли гавдасига ер тагидан қараб, қимтинироқ турди.

— Ишга келганимидинглар?

— Ҳа.

— Олишмадими?

— Нима эдй?

— Қани ўтира туринглар-чи.

Заргаров иккаласини скамейкага ўтқазиб, Губанов билан шошиб ичкарига кирди. Гишт ётқизилган катта хонада одам минди-минди, шифт остида қуюқ тамаки тутуни муаллақ осилиб турарди, ҳаво бузуқ, тер ҳиди, ғала-ғовур. Девор бўйлаб қўйилган олти столнинг биронгасига яқинлашиш амримаҳол, юз хил қлёфадаги одамлар бир-бирларининг гапларига қулоқ солмай, ғижимлаган қофозларини юқори кўтариб, столга интилар, эдилар.

Губанов бўлим мудирининг эшигини топиб, бошлиқни ўша томон етаклади. Бирпасда терлаб, бўғилиб кетган Заргаров ичкарига кириши билан ёқасини бўшатиб, деразани ланг очиб юборди.

— Отингиз нима?— деб сўради тўрдаги столда ўтирган кишидан. Бўлим бошлиғи паст бўйли, боши ялтироқ, миқти киши эди.

— Каримов,— деди ўрнидан туриб. У Заргаровнинг ким эканини эшик очилиши билан пайқаган эди, лекин шошиб қолмади, босиқ, ишчан одамга ўхшарди.

— Биз Саратовда, Нальчикда, Петропавловскда, бутун мамлакатда ишли кучларни сафарбар қилувчи ўнлаб пунктлар очиб қўйибмиз,— деб ҳеч қандай даромадсиз, жиддий гап бошлади Заргаров,— подъемний учун ўн минглаб пул сарф қиляпмиз. Сиз бўлсангиз, ўртоқ Каримов, шунча жойга ўз оёғи билан келган девқомат йигитларни қайтариб ўтирибсиз!

— Бугун фақат олти кишини қайтардик, ўртоқ Заргаров, мен сизга умуман ишга олиш тартиби ҳақида маҳсус аҳборот бермоқчи эдим,— деди Каримов, танишмасдан олдинроқ бошланган бундай «тикка» гапдан хафа бўлганини яширмай.

— Аҳборот керак эмас, одам керак. Ҳалигиларни нега қайтардингиз? Оёғи чўлоқ эканми ё қўли шолми?— оҳангни сира ўзгартирмасдан савол устига савол берди Заргаров.

— Дордан қочған ҳар бир қаланғи-қасанғини ололмайман-ку, ахир, иккитаси ҳатто уч мартадан судланган экан.

— Сизга тайёр қаҳрамонлар керакми?— деди Заргаров.— Балки тайёр колектив таклиф қиласиз? Қўл қо-

вуштириб турсак, балки коммунизмнинг ҳам тайёри ос-
мондан тушар?!

— Қолаверса, бу ерда бизнинг ишимиз олтин билан
боғлиқ...

— Бу ерда олтин — олтин эмас, одам — олтин, ўртоқ
Каримов. Топиб келинг ўша қайтарганларингизни. Ун-
дан кейин... бу бижиб-сасиб кетган хонани шамоллатинг,
тозаланг! Қофозбозликни йўқотинг! Ишга келганларни
оддий рўйхатдан ўтказинг-да, ёруғ, өзода бир хонада
ҳар бири билан инсонча суҳбат қилинг! Вассалом!
Биз саксон минглик коллектив тузишимиз керак! Ҳар
бир келган одам буюк бир ишга бош қўшганини сез-
син...

Каримов шахсий дело, анкета, рақамлар билан иш
кўриб, бошлиқларга аниқ ёзма ахборотлар бериб ўрган-
ган ходим эди. Бундай умумий, катта, снёсий вазифалар
юкланаётганини эшишиб, сал эсанкиради, бу ғалати, тўнг
одамнинг салобати боса бошлади.

— Ҳаммаси тушунарли, Мардонқул Заргарович. Ле-
кин... лекин менинг ишимни конкрет кўз олдингизга кел-
тиринг... Ахир ишга олиш — умрининг ярми қамоқда
ўтган бу ярамасларнинг гуноҳини кечиш дёган гап.
«Меҳнат — шон-шараф», деймиз... Тўғри, меҳнат тарбия-
лайди. Мен ҳам ишчи кучининг қадрига етадиганлардан-
ман. Одам олтиндан қиммат...

Гапни чўзиб юборган Каримов пайқадики, бошлиқ
қулоқ солаётгани йўқ, унинг кўзларида бошқа ўй. Бир-
дан Каримовга Свердловск, Минск, Туладаги пунктлар-
дан маълумот сўрашни, ишчи кучини ҳар қандай шарт-
сиз қабул қилиш ҳақида кўрсатма бериб, телеграмма
юборишни буюрди.

Каримов циқиб кетгандан кейин дераза олдида жим-
гина ўтирган Губановга қаради:

— Дмитрий Казимирович, Ички ишлар министрли-
гида менинг жуда яхши бир ошнам бор. Полковник.
Ажойиб одам — Иван Иванович.

— Нима демоқчисиз? — деб сўради Губанов.

— Трестлар бизга атиги ўн икки минг одам билан
келяпти. Марказий шаҳарлардаги пунктлар икки юз-уч
юздан ортиқ рақамни айтиётгани йўқ. Каримовнинг қо-
ғозлари — мана.... — У бўлим бошлиғининг столидаги
тайёр маърузаномасини олиб узатди.

— Ҳақиқатан ҳам жуда оз,— деди Губанов хатни

ўқигач, уни қайтариб бераркан яна такрорлади:— Йима демоқчисиз?

— Ишга олиш — ярамасларнинг гуноҳидаи кечиш, деган гап... Каримовнинг бу сўзлари полковник ошнамни эсга солди... Тушунмадингизми?

— Аллақачон тушунганиман. Полковнингиз шартли равишда бўшатилганларни жўнатиши мумкин. Улар қанча бўлади деб ўйлайсиз?

— Ошнам бошқаларини ҳам бера олади.

Дмитрий Казимирович қуюқ қошларини учирив, елкасини қисди:

— Сиз бу ерни илгари ишлаган объектларнинг билан тенглаштирманг,— деди у.— Одам тўплаган билан ўзидан-ўзи коллективга айланавермайди. Бунинг масъулити бор. Меҳнат ҳам ўзидан-ўзи тарбияламайди, биласиз.

— Бу ёғи сизнинг ишингиз.

Партия ташкилотчиси мийифида кулиб қўйди. Заргаров давом этди:

— Бу ернинг илгари мен ишлаган жойлардан фарқи шуки...

— Бу ерда олтин чиқади.

— Йўқ, фарқи шуки, бу ерда сиз борсиз, Дмитрий Казимирович.

Бошлиқ шундай деб ўрнидан турди. Бўшаб қолган катта хонадан Каримовни ҳам бошлаб чиқиб, машинага таклиф қилди. Каримов бошлиқнинг бугун бўрондай келиб, ҳамма тартибни бирдан ўзгартириб, энди ўзини ҳам қаёққадир жадал етаклаб кетаётганини ўйлаб ўйинга етолмас, кутилмаган бу суръатдан энтикиб, ранги оқаринқираган эди. Кўкрагини ушлаб машинага чиқар экан, кадрлар бўлимининг эшиги олдида бошлиқларга қараб илжайиб турган ҳалиги новча билан қарияни кўриб, ўзича тўнфиллади:

— Сен ярамасларнинг одам бўлишларинг учун наҳотки кимдир юрагидан ажраши керак бўлса?!

Бобош барханларга усталик билан чап бериб, фақат ўзи билган излардан уларни физиллатиб бошқармага олиб жўнади. Қурилиш бошқармаси — саҳрова бирдан-бир гиштин бино ҳувиллаб ётарди.

— Бу ер доим шунақами?— деб сўради Заргаров навбатчи хотиндан. Бошлиқни дарров таниб олган дуркунгина бу аёл шошиб қолди, ҳар бир муовиннинг, бош

инженер ҳам бошқа масъул ходимларнинг қайси бири қайси обьектда эканини айтиб бўлгунча терлаб-пишиб кетди. Заргаров бунга эътибор бермади, хаёли бошқа ёқда эди: ҳар бир қамиш капа, ҳар бир ертўла ҳисобга олинаётган пайтда шундай пишиқ бино куни билан бўш ётса!.. Шу пайт эшиклари очиқ катта хонада телефон жиринглади. Хушрўйгина навбатчи аёл ҳаяжонли безовталик билан эшикни кўрсатди.

— Сизни эрталабдан буён сўрашади, ўртоқ Заргаров.

Заргаров кириб трубкани олди. Кимгadir раҳмат, айтди ва шу ондаёқ овози ўзгариб, буюрди:

— Йўқ, айтинг уларга: биз ёғоч опалубкалардан кечганмиз, катта кўламли металл тиргаклар буюринг, муллаваччаларга ҳужра қураётганимиз йўқ. Тамом!

Янги бошлиқ, айниқса унинг қатъиятли «тамом»и Бобошга жуда ёқиб қолган эди, у катталарга эргашиб, ичкирига кириб қолганини ҳам пайқамай, пойгакда илжайиб ўтирибди.

— Бизга доимий, ихтисосли қурувчилар колективи керак. Бу ерга ўн минглаб одам келади. Биринчи галда улар учун турар жой, шаҳар қурамиз. Бу катта, обод, чиройли шаҳар бўлиши керак, токи одамлар унга кўнгил қўйиб саҳрова муҳим қоладиган бўлсин. Энди савол туғилади: кимлар қуриши керак бу шаҳарни? Ҳозир уларнинг ким эканлиги эмас, топилиши муҳим масала!

Заргаров буни Губанов билан Каримовга қараб гапирди-да, яна трубкани олди. Полковникни чақирди. Уларнинг эскидан қадрдонлиги ҳазиломуз сўрашишларидан сезилиб турарди. Заргаров Иван Иванович билан чақчақлашгани сари Каримовнинг тақир бошига совуқ тер томчилари қалқиб чиқарди: нима қиляпти бу одам, чиндан ҳам олтин конига дордан қочганлар тўдасини олиб кўлмоқчими?

— Қозонга тушгандан кейин бари пишади, Иван Иванович,— дерди Заргаров трубкага.— Менда Братска ишлаган бригадалар, Тошкент заводларидан келган шундай комсомоллар борки, улар билан ёнма-ён яшашнинг ўзи ҳар ким учун шараф. Лекин улар ҳозирча жуда оз, Иван Иванович. А? Нима бор, дейсанми? Ҳаво бор, битмас-туганмас соғ ҳаво! Сенинг димиқиб ётган болаларинг учун бу катта бойлик, айтиб қўяй! Қулинг ўргил-

син бараклар ҳам биздан. Қамиш тўшаб бераман, баҳор ҳиди анқиб ётади.

Заргаров мамнун бўлиб трубкани қўйиши билан, ўйчан ўтирган Дмитрий Казимировичга кўзи тушиди.

— Шошмасанг бўларди,— деди Губанов. У Заргаровни тунги суҳбатдан кейинми, қачон «сен»лай бошлаганини ўзи ҳам эсламайди. Бу ўз-ўзидан юз берди, ҳатто пайқамаган ҳам эди.— Кекса коммунистларимиз бор, бафуржа маслаҳатлашардик... Қейин: улар нима қилали? Кўпларининг ўғриликдан бўлак ҳунари йўқ.

— Ўрганади, Дмитрий Казимирович. Коллектив ўргатади,— деди Заргаров Каримов чекаётган қутидан папирос олиб. У бир иш унгандা, ҳаяжонланганда ёки хафа бўлганидагина чекиб юборарди. Лекин бундай ҳолатлар таомилга кириб кетганидан ҳеч бир кашандан қолишмас эди.

Партия ташкилотчисининг гапидақ сал дадилланган Каримов ҳам тўнғиллади:

— Зап ишчи синфиға муносиб резервни топдингиз-да, ўртоқ Заргаров. Коллектив... Коллективга буларнинг касофати уриб, ўзи «ўргатиб» кетса-чи? Биз бўлсак, ахлоқ кодексини осиб қўйибмиз.

Пойгакроқда ўтирган Бобош жонланиб қолди:

— Ҳа, қизил бурчакка олиб бориб, ўша кодексга бурнини ишқаш керак буларнинг!— деди у.— Чидасанг, бизнинг қонун шу, бўлмаса — түёғингни шиқиллат!

— Ҳе, сендақа тарбиячини!— деб тескари қаради Каримов.

— Ҳа? Улар билан пачакилашиб ўтирамидик?

— Бирданига одам қиласиз-қўяшимиз дегин?— деда кулди Губанов.

— Нимага бирдан бўларкан, Дмитрий Казимирович? Улар нима, одамларни, турмушни энди кўяптими? Биз улардан бир оғир иш талаб қилаётганимиз йўқ, одам бўлгин, инсонча яшагин, демоқчимиз, холос — Бобош ўрнидан туриб кетган эди.— Нима, раҳмингиз келяптими ўшаларга?

— Инсон бўлиш — энг оғир иш, билмоқчи бўлсанг, Бобош,— деди Губанов.— Улар ҳаётни идрок этишда сен билан биз қатори одамлар эмас-да. Уларнинг одамларга ўхшаб яшаб кетишлари — сен билан бизнинг космосга учишимиздек мушкул гап. Узоқ машқсиз бўлмайди.

— Майли, ҳунар ўрганиши бирдан бўлмасин,—бош-

лиқ столига яқинроқ келди Бобош. Бу унинг учун жуда қизиқ масала эканлиги кўриниб туарди. Шу масалани кўтарган янги бошлиқни у ўзига яна ҳам яқинроқ ҳис этди.— Ҳунар ўрганиш вақт талаб қиласди. Лекин аблакликни ташлаш учун вақт керак эканми? Бунга вақт эмас, фаросат керак. Фаросатинг бўлса ташла-қўй-да! Нима учун келгансан дунёга? Ифлослигингча ўтиб кетганими? Адабиёт ўқитувчимиз бир вақтлар Навоийнинг мана бу сўзларини ёд олдирган эди:

Қамол эт қасбким, олам уйидан
Сенга фарз ўлмағай ғамнок чиқмоқ,
Жаҳондин нотамом ўтмоқ баайни
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ!

Шунақа сўз Бердаҳда ҳам бор.

— Мана, Каримов, сиз «Беломорканал»ни тутатиб юрибсизу бу номнинг асили маъносини билмайсиз! — деб кулди Заргаров. У Бобошнинг самимий соддалигига ҳаваси келиб, жилмайиб турар эди. Губанов пайқадики, бу масалани ҳал бўлган ҳисоблаб, хаёли яна бутунлай бошқа нарсаларга кетган эди. Бошлиқнинг ўйлари бир жойда тинмас, эртаги кунни пармалагани пармалаган, улар бир муаммога бориб тақалгандагина кўзлари чақнай бошлар эди.

— Иш чизмаларини олганмисизлар? — деб сўради у идорадан чиққандан кейин.

— Олишган,— деди Губанов.

Кейин Заргаров бошқа нарсани сўзлай бошлади:

— Қизиқ,— деди у ниманидир эслаб,— Тошкентда, зонал экспериментал лойиҳалар институтида «Мир» деган электрон ҳисоблаш машинасининг ишини кўрдим. Лойиҳаларнинг комплекс таҳлилида форпроектдан тортиб, техник лойиҳа, ишчи чизмалар ҳам привязкагача кетадиган икки йиллик ишни ўн соатда бажариб бераркан. Биз бўлсак, бу ерда шундай лойиҳани олиб, жиноятчилар билан шаҳар қурамиз.

— Нимасини айтасан,— деди Дмитрий Казимирович ҳам,— саҳрораға фан келди, олтин запасларини гравиразведка, геохимия, электроспектрометрия усуллари билан инвентаризация қиласди. Энди уни қазиб олиш учун нопок, эҳтимолки, қонли қўлларни чақиряпмиз.

Губановнинг суҳбатни қўллаб-қувватлаши Заргаров-

га ёқди. «Давр диалектикаси», деб қутулармикин, дегла әди, йўқ, у билан жиддий масалаларда суҳбатлашиш ҳам ўнғай, мароқли экан.

— Олтинга-ку, ҳеч нарса бўлмайди. Нодир маъдан учун жанг балки ўша одамларга яхши таъсир ҳам кўрсатар,— деди Заргаров.— Лекин мени қизиқтирган нарса бошқа: ҳамма вақт жонли куч сероб бўлса, биз нималар қила олар эдик? Биз ихтиёсли ишчи коллективлар яратиш билан маҳсус шуғулланмаймиз. Мен, мана шу объектда фалон миқдор олтингина эмас, фалон мингли онгли коллектив ҳам етиштирилсин, деб план беришларини истардим. Ҳали Бобош тарбия ҳақида гапирганда менинг хаёлим шунга кетиб қолди. Ажойиб, қизиқ, улуғвор иш. Биз бу нарса билан фақат йўл-йўлакай шуғулланамиз. Бизда бу ишнинг катта тарихий тажрибаси ҳам бор. Лекин уни илмий, ташкилий жиҳатдан умумлаштириб, маҳсус вазифалар қўйиши... Мана, Дмитрий Казимирович, сизнинг ишингиз, очишини айтсан, қандайдир стихияли ҳолда давом этади.

— Боплайверинг, Мардонқул ақа!— деди Бобош Қизил уфққа тикилганча чанг кўтариб бораркан.

— Тўғри, иш планингиз бор,— дея давом этди Заргаров,— айрим одамларни тарбиялайсиз, айрим ҳодисаларга аралашасиз, шахсий делолар кўрасиз, мажлислингиз катта мактаб. Лекин саксон минглик меҳнат коллективини вужудга келтириш йўллари, унинг келгусидаги қиёфаси, бу йшнинг социал-психологик томонлари, умуман, бу буюк вазифани бир план сифатида бажаришнинг умумий мўлжаллари борми?

Каримовни ўз бўлимида қолдириб, уйга бордилар. Овқатлана бошладилар, шунда ҳам мураккаб ва анча мавҳум бу мавзу давом этди. Улар сиёсатгача кириб чиқдилар, хорижгача «бориб келдилар» одамни бузадиган факторларни санаб ўтдилар, лекин одамни тарбия қилиш фандан ҳам, техникадан ҳам, ишлаб чиқаришдан ва ҳатто замондан ҳам орқада қолаётган бир соҳа эканини кўрдилар. Мария Власовна бўлса, уларга иссиқ ион билан бир коса бети бузилмаган қаймоқдан қўйиб, ўзи бармоғини лунжига тираганча, янги бошлиқ ҳақида ўйларди: «Севгилиси учун курашиш ўрнига ишчи кучи учун курашиб юрибди, бояқиши...»

Тунги суҳбатдан бехабар Бобош бўлса бўлакчароқ ўйда әди. Унинг назарида, Заргаров бугунни ҳам, эртани

ҳам, бутун дунёни ҳам калласида олиб юрадиган одам бўлиб кўринди...

3

Заргаров ҳали асосий, катта ўйларининг этагини ушлай олган эмас, кундалик ишлар билан банд. «Ўз ерлари»ни, ҳеч бўлмаса, самолётда айланиб чиқишга фурсати бўлмаяпти. Бугуң яна тахта ҳужраларидан бирида ушланиб қолди. Унинг бундай пастаккина, кенг дарчали ёғоч ҳужралари ўнлаб, ҳар объектда биттадан. Ҳозир уни бу ерда дарё портидан келган телефонограмма тутиб қолди: икки баржага энергопоезд ортилибди, уни монтаж қилишга тайёрланиш керак.

Телефонда ҳали унинг овозини танишмас эди.

— Заргаровман, Давлат таъминот вакилини чақиринг,— деди у трубкага. Топилмади шекилли:—14-трестда телефон борми? Уланг,— деди телефонисткага. Кейин жуда бир инжиқ одам билан узоқ қийналиб гаплашди:— Айтяпман-ку, биз омонат ҳеч нарса қурмаймиз. Йўқ, вақтинча йўл ҳам қурмаймиз. Ҳа, пул ажратилган бўлса ҳам. У пуллар тор изли темир йўлга сарфланади. Энергопоездни монтаж қилиш керак. Тамом!

Бу нотаниш одамлар ҳали Заргаровнинг «тамом»ини билишмас, шўнинг учун икки оғиз сўз билан битадиган ишни узоқ тушунтириб, тинкаси қурир эди.

Очиқ дарчанинг юпқа ромига икки тирсаги билан таяниб ташқарига кўз солди. Кузнинг биринчи қирови баданига инган ковул новдаларидан Заргаровга таниш, аллақандай қадимий, ҳазин бир ҳид келар эди. Қум тепалар сиртини ялаб, ўқтин-ўқтин тўлқинланиб келган ел энди ернинг тунги захини бутунлай кўтариб юборолмас, булут парчаларининг соялари аллақачон кетган туннинг оёқ изларидек, зáх қумда қорайиб ётар эди.

Ёлғизликнинг ўксик бир они юрагига совуқ томчидек томди. Катта гавдасини дарча ромидан олиб, ичкарига қайрилганда ҳужра қоронғи кўринди кўзига. Хаёл калавасиничувалтирадиган бундай лаҳзалар ўқтин-ўқтин босиб кела бошлади сўнгги кунларда. Қаёқдан пайдо бўлади — ҳайрон.

Шу пайт ташқарида бирдан шошқин дупур эшитилди. Шу зумдаёқ эшик очилиб, плаш кийган дуркунгина жувон кириб келди. Қачон отдан тушди, қачон тизгинни

боглади. — Заргаров таажжубда, кўз очиб юмгунча бўлмай, чарм дастали қамчисини этик қўнжига аста-аста уриб, остоонада туради.

— **Омонмисиз,** сизни зап топдим-да, нашальник,— деди у қийғоч кўзлари чарақлаб. Заргаровнинг назарида, у кириши билан хона тўлиб, ёришиброқ кетган эди.

— Нима бало, қирқ қизларданмисиз?

— Тўмарис! — деди жувон қўл узатиб.

Заргаров кўришаркац, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Ҳов ўша Тўмарисми? — дея яна кулди Заргаров.

Плашини ечиб қозиққа илганида янтоқ ҳиди афқиди.

— Қани ўтиринг, нима гап? — деди Заргаров ҳали ҳам кулгисини аранг тийиб, — мен, ўша машҳур тарихий Тўмарисмикансиз, деб....

— Мен ҳам анчагина машҳурман, нашальник,— деди жувон қамчисини қўнжига тиқиб, курсига ўтиаркан.

Заргаровнинг ўсиқ қошлари уюлиб тушди.

— Мен сизни армани экан, деб ўйлаган эдим сессияда кўрганимда... — деди меҳмон.

Тўмарис!.. Заргаров ҳамон индаёлмай туради. Жусаси чоғроққина, қош-кўзи қийғоч бу саҳро қизи рўпрасида чўғдек ёниб ўтиарди. Жигар ранг камзули таранг тортиб турган кичкина кўксидаги Олтин Юлдузни у энди пайқади. Сочи чамбарак, лаблари... лаблари эҳтиросли.

Заргаров шуларни ўйлади-ю, ерга қаради.

— Хуш келибсиз!..

— Ўзингиз хуш келибсиз бизнинг саҳрога,— деди Тўмарис Жалпақова,— мен Ленин орденли «Қоракўл» совхозининг директориман. Сизга қўшничилик гапларим бор эди.

— Жуда яхши бўпти-да, танишганимдан хурсандман сиз билан... Тўмарис,— Заргаров негадир бачканалашиб кетаётганини ўзи ҳам сезди.— Хизмат?

— Танишганимиздан хурсанд бўласизми, йўқми, бу кейинроқ маълум бўлади,— деди Жалпақова, гап оҳангига жаранг пайдо бўлди.— Аввало, ўйллар масаласи.

— Хўш?

— Объектингизнинг ҳар биридан ўргимчак уясидай таралган йўлу сўқмоқларнинг ҳаммасини ҳисобласам, тахминан олти минг гектар яйловни нобуд қилибсизлар. Юк ташувчи машиналарингиз, трактор, бульдозер, скре-

пер, кранларингиз, қисқаси, ҳар бир эринмаган ялқовистаган жойидан йўл солиб кетяпти. Эсизгина саҳро бу-
ларингизга!

— Қизиқ... — Заргаров овози дўриллаб турган сулув-
чавандознинг бирдан бундай кескин расмий гапларга
ўтганига ҳайронмиди ёки саҳрони худди гулистонга ўх-
шатиб хайфинаётганигами, ўзи ҳам пайқолмай қолди.—
Ахир бу шипшийдам саҳро-ку...

— Шипшийдам бўлса сиз нима қилиб юрибсиз?

— Биз... биз олтин оламиз,— деди Заргаров.

— Биз ҳам олтин оляпмиз, биз қоракўлчилар янтоқ-
дан олтин оламиз. Сизлар бўлса, уни оёқ ости қиляпсиз-
лар!..

— Заргаров бу чўрткесар қозоқ қизига борган сари
қизиқиб, унинг чечанлигига ҳаваси ортар, гапга солгиси
келар эди.

— Унда касбдош эканмиз... Лекин мен ҳайронман,
касбдош. Йўл дейсиз, сўқмоқ дейсиз...

— Нега ҳайрон бўласиз? Саҳрога келдиму энди бу
ерлар бемалол, эгаси йўқ, кенг жой, босиб-янчиб тилка-
пора қилавераман, деб ўйлайсизми? Йўқ, ўртоқ Зарга-
ров, саҳро тор. Унинг сиз билан бизга ўхшаш хўжайнин-
лари кўп. Шунинг учун келишиб олайлик: истаган жой-
дан сўқмоқ солмайсиз, асосий йўлингизни тезроқ қуриб
олинг.

— Мен ишни шундан бошламоқчиман, Тўмарис.—
Заргаров унга жисмига монанд чиройли исмини айтиб
мурожаат қилгиси келди,— лекин бунинг сизга ҳам боғ-
лиқ эканини билмас эдим.

— Бу ерда биз ҳаммамиз бир-биrimизга боғлиқмиз,
ўртоқ Заргаров.— Тўмариснинг овози яна майдинлашди,
бу қўрра бурун, бароқ қош, хўмрайганроқ басавлат одам
энди унга ҳам ёқа тушди.— Масалан, мана пармалаш
техникангиз, усталарингиз бор, йўлда кўрдим, карвон-
карвон бўлиб насосу қувурлар келяпти. Наҳотки мендай
қўшнингизга учта қудуқ қазитиб бериб, бир тегирмонги-
на шўртак сувга ёлчитмасангиз?

«О, айёр экан-ку! Тили тангани тешади-я. Ёпиштириб
олиб келаётганини қара. Кўксидаги ўт кўзидан кўринияп-
ти, ҳусни камолига ишончи ҳам йўқ эмас, чоғи».

— Сиздай қўшним борлигидан мамнунман, лекин...
лекин сизнинг совхозингиз бундан камида беш юз кило-
метр нарида менимча?

— Бўлса-чи! Бу жойлар — менинг ерларим. Биз чорвадормиз. Газетачиларнинг таъбирига кўра, менинг совхозим территориясига Бельгия, Нидерландия, Люксембург — ҳаммаси сифиб кетар экан...

— Ҳақиқатан ҳам Бенилюкс қироличасига ўхшайсиз: «Менинг еrim, менинг совхозим...»

— Гапни чалфитманг, нашальник. Мен бош эгиб келдим,— Тўмарис икки нозик бармоғини кўрсатди: «Қорача бармоқлари мунча бежирим!»— Иккитагина қудуқ...

Тузук, учта эди, иккитага тушди. Иккита қудуқ Заргаров учун оғзининг ели. Лекин сараб-ловиллаб турган бу қизқозини гапга солгиси келарди:

— Сув берамиз. Лекин бизнинг бу ерга келганимиздан унча хурсанд эмасга ўхшайсиз, қиролича?

— Аксинча!— деди Тўмарис, чамаси дилидаги талаблари битта-битта унаётганидан мамнун эди. «Нашальник»нинг соясига кўрпача солиб қолди:— Биз билан ёнма-ён қад кўтарадиган бу баҳодир, сизнинг шаҳринизни айтяпман, оғир пайтлар бақувват елкасига таянимиз учун ҳамиша изн берса керак?

— Таянинг, қироличам, таянинг, маликам...

— Йўқ, ҳазилни қўяйлик. Масалан, саксон минглик коллективингизга гўшт керакми?

— Керак бўлганда қандай?

— Область марказидан олиб келасиз.

— Йўқ, сиздан ола қоламиз.

— Бизда йўқ. Биз қўйни марказдаги күшхонага ҳайдаймиз.

— Оҳ-ҳо, шу ердаги нарсани ўшандан шу ёққа айлантириб олиб келамизми?!

— Айлантирмай, тўғри биздан олишингиз ҳам мумкин. Бунинг учун бизга холодильник қуриб берасиз, холос.

Чиндан ҳам яхши гап-ку бу. Холодильник нари борса уч юз мингга тушади. Заргаров учун бу ҳам муаммо эмас.

— Таклифингиз учун раҳмат, буни ҳам ўйлаб кўрамиз. Лекин сиз нима ютасиз бундан?

— Менми?— Тўмарис тирсиллаган лабини тишлаб, ер тагидан қаради,— мен ўттиз процент вазн ютаман. Подани шаҳарга ҳайдаганда йўқоладиган вазн ёнимга қолади.

— Оббо, уддабурон-эй,— деди Заргаров ҳақиқатан ҳам қойил қолиб,— менинг фойдамни кўзлаяпсиз десам... Оббо, маликаи айёр-эй!

Улар эски танишлардай қўшилишиб кулишар экан, Заргаров бирдан хўмрайиб боқди:

— Менга қаранг, сиз мендан нуқул ваъда оляпсиз, ўзингнинг аҳволинг қалай, демайсиз, қўшни ҳам шунаقا бўладими? Менда одам йўқ. Одам берасизми?

— Одам йўқ,— деди директор ҳам дарҳол жийдийлашиб.— Одамларни қопқон солиб ё алдаб ўзингизга оғдириб олишингизга ҳам йўл қўймайман. Еримизни оляпсиз, бас.

— Ундей бўлса, руслар айтганидек, денгиздаги кемалардек, иккимиз икки томонга қараб ўз йўлнимиздан кетаверамиз,— Заргаров гапи оғир ботишидан, бу барно аргумоғига миниб, учиб кетишидан қўрқди. Гапни бироз юмшатиш мақсадида ҳазил қўшиб қўйди.— Қум денгизи ҳақида гап кетяпти, албатта.

— Аттанг...— деди Тўмарис Жалпақова ўрнидан турриб. Лекин у кетмоқчи эмас эди. Қетгиси ҳам йўқ, суҳбат унга ҳам ёқкан, кўнглини яйратиб юборган эди. Лекин аччиғи келганини билдиришга уриниб, қошини чимирди:— Сиз ҳам мени, бир нарса юлгани келган, деб ўлајпсиз. Катта ташвиш билан юрганимни тушунармиканлиз, деган эдим...

— Кечирасиз, Тўмарис...— Заргаров — кап-катта одам бу жийдийликдан шошиб, безовта тикилиб қолди.

— Сиз қураётган гигант ёнида иқтисодий заинф совхозлар тарагиб ётса, бу номутаносибликни биздан кейинги авлодлар кечиравмикан? Шаҳрингизга келгусида барабири яшил зоналар керак; ишчиларни сут, сабзавот билан таъминлайдиган хўжаликлар, чорвачи посёлкалар, борлар, иссиқхоналар керак бўлади. Биз қоракўл қўйлари учун, янги яйловлар изляяпмиз — тупроқни ўрганиб, эски қудуқларнинг кўзини очиб, янги шурфлар қазиб, бўлажак маданий ўтлоқларнинг чегараларини белгилайпмиз. Геоботаниклар етишмайди, тупроқшунослар, гидротехниклар йўқ... Мен сизни қора тортиб, маслаҳат сўрагани келдим. Сизнинг бу баҳайбат қурилишингиз сугориладиган маданий яйловлар ўзлаштириш режаларимизга қандай таъсир қиласди? Министрликларимиз ҳеч нарса билмайди. Улар жуда кўп. Совхозлар министрлиги, Мелиорация ҳам Сув хўжалиги министрлиги, Қишлоқ хўжа-

лиги министрлиги... Буларнинг ҳар бири ўзича ўйлайди, ўзича кўрсатма беради. Ҳар бири ўз томонига тортади, иш бу тариқа кетавериши яхши эмас... Агар сиз билан ўйнимиз бир жойдан чиқса... деган эдим...

Ажабо, шу кичкинагина жуссада наҳотки шунча каттакон қудрат бўлса?! Заргаров унга маҳлиё бўлганча тикилиб, яна алланималар ваъда қилди. Унинг ўйлари Заргаровнинг учини тополмай юрган ўйларига ўхшаб кетар, гапига сира йўқ дёёлмас, худди сеҳрлаб олган эди.

— Жуда катта гаплар қўзғадингиз,— деди суҳбат охирида,— астойдил муҳокама қилишимиз керак, келиб турасизми?

Заргаров унинг қачон плашини кийиб, қачон ташқарига чиққанини пайқамай ҳам қолди, эркакларга хос мулозамат билан отига ҳам миндириб юборолмади, қиз қамчисини ўйнаганча лип этди-ю, эгарга қўниб олди. Совхоз директорининг оддийгина афзалли жийрони эгасини бегонадан қизғангандек Заргаровга қия қараб қўйди.

— Мен сизни яхши кўриб қолдим,— деди Заргаров отнинг титроқ сағрисига кафтини қўйиб. Сўлиқ чайнаб турган жийрон зулукдай улоқчи бўлиб кўринди кўзига.

— Ажабмас,,— деди Тўмарис ловиллаб.— Мени кўплар яхши кўради. Лекин одатим: муҳаббатни жуда қаттиқ синайман!— Шу билан қамчини отнинг човиға аста босган эди, жийроқ унинг енгил гавдасини учирив кетди. Юмшоқ сўқмоқлар туёқ товушини ютар эди. Кўп ўтмай, Заргаровга ажойиб тушдек кўринган меҳмоннинг қораси ўркач-ўркач. қум тўлқинлари орасида йўқолиб кетди.

Заргаров ўша томонга, олис уфқларгача ястаниб ётган кенгликларга тикилганча қолди. Бу аёл унинг димиқ-қан ҳислари учун,чувалиб ётган ўйлари учун мана шундай кенгликларга дарча очиб кетгандай эди.

Етоғига қайтганида ҳам кўнгли тинчимади. Нимасинидир йўқотгандек, айни замонда, нимадир топиб олгандек безовта эди. Бобош қайнатган чойни биргалашшиб индамай ичдилар. Аллақаёқдаги портлашлар баракнинг тахта деворини зириллатиб, тирқишилардаги кундузи шамол олиб келиб жойлаган қумлар шитирлаб тўкилар эди. Бобош Губановнинг кутубхонасидан багажнигида олиб келган бир қучоқ китоб-журнални кўтариб кириб,

каравот ёнига ташлади-да, чироғини ёқиб қўйиб, ётогига жўнади. Уйга чўмган бошлиқни ўз ҳолига қўйиш кераклигини у ҳам сезган эди.

Заргаров пижама кийиб, кимдир топиб келган сим каравотга чўзилди. Портлашлар тинган, тунги сукут атрофдан қуршаб келаётгандек эди. Заргаров юрагининг гуп-гупига қулоқ солди. Мана... мана, унинг ёлғизлиги. У буюк саҳронинг қоқ ўртасидами, аллақайси бир узоқ нуқтасидами липиллаб турган заиф чироқ нурига тикилиб танҳо ётибди. Бу ёлғизликни у анчадан буён тасаввур этар, ундан, очиги, бир оз ҳадисирил эди. Бу-гун сезяптики, у асло қўрқинчли эмас экан. Кундузги ҳислар ғалаёни ҳали ҳам вужудида, одамлар, чигал ишлар, суҳбатлар бош устида фужғон уриб айланади. Саҳродаги катта ҳаёти фақат шу бугун бошлангандек. Узук-юлуқ гаплар хаёлига келади, қулоги остида Тўмариснинг овози янграйди: «Бу ерда биз ҳаммамиз бир-биримизга боғлиқмиз», «Саҳро тор!» «Ҳар ким ўз томонига тортади...»

Катта ташвишлар билан юрган қирғийдаккина бу саҳро қизи Заргаровнинг кўз ўнгидан кетмай қолди. У Заргаровни қаёққадир чақириб кетгандек эди. Заргаров унинг кетидан жон деб борар эди-ю, лекин қаёққа, буни у аёлнинг ўзи биладими? У чорлаган уфқлар, катта миқёслар, катта ўйлар Заргаровнинг ўзига ҳам танишдек. Танишдегу, аммо уларнинг нимадан иборатлигини аниқ билиш, йўлларини, нимадан бошлаш кераклигини топиш зарур... Булар ҳали Заргаровнинг хаёлида чувалиб, Тўмариснинг жарангли овози, қийғоч кўзининг айёр қарашлари, бўртиб, тирсиллаб турган лаблари билан аралаш-қураш ўтиб турарди.

Бирдан Заргаровнинг ваҳмаси келди. Бу аёлни ҳаддан зиёда ўйлаётгани йўқми?..

У сочилиб ётган журнallарни олиб варақлай бошлади. Бу шўх чавандозни хаёлидан чиқариши керак. Унинг гаплари ҳақида, иш ҳақида эса эрталаб ўйлагани яхши — эрталаб мия тиниқади, зеҳн ўткирлашади.

Чет эл журнallари... Дмитрий Казимирович билан Мария Власовна икковлари ҳам инглиз тилига муккадан кетишган. Тавба, бу саҳрова нимага керак экан? Журнallари ҳам сербўёқ — олачалпоқ реклама билан тўла. Корпорацияларнинг эълонлари. Пул жанги, корчалонлар дунёси... Заргаров Марказий Комитет секретарининг ҳазилини эслади: «Манман деган миллиардерлар

сизга бош эгадиган бўлади...» Саҳродаги бу ишларнинг миқёсини кўз олдингга келтирсанг, ҳа... Заргаровнинг қўшнилари ҳам чакана иш қилаётгани йўқ. Бу ёқда етти юз километрли машина канали, сув кўтариш станциялари, пастда совхозлар, мармар кони, газ компресорлари, Жанубда кимё гиганти... Айтгандек, ким эди унда? Заргаров у ерга бир таниш одам тайинланганини эшитган эди-ю, кимлигини сира эслолмади.

Ҳа... ола-була, бақироқ рекламалар... У жойларда бизнинг саҳродагидек ишлар бошланса борми, мана шундай бақириқ-чақириқлар, рақобатчиларнинг суронлари; билимдон корчалонларнинг фитналари билан кўмиб ташлашар эди...

Заргаров яна Тўмарисни кўз олдига келтирди. Қўшниси!.. Жилмайиб қўйди, лекин шу ондаёқ уни яна хаёлидан қувди-да, ўйлаб қолди: бошқа қўшнилари қанақа экан? Кимё комбинати қурилишидагиси-чи?.. Ҳаҳ, ким эди-я...

Заргаров эслолмагач, яна бир журнални қўлига олди. Кимдир бир хабарни қизил қалам билан ўраб, чизиб қўйибди. Губанов бўлиши керак, қани, нимани чизди экан?

Хўш... Саҳро олтини ҳақидаги ривоятлар... Петр I нинг Ўрта Осиё экспедицияси... Экспедициянинг ҳалокати. Ҳа, мана: «Қумтов олтини ҳақидаги хабар ғарб доираларига етиб борганда бу нодир маъдан қонларининг эгалари бўлган йирик шеркатларда улушларнинг қадри бирдан тушиб кетди. Лекин саросима тезда босилди. Чунки билафон мутахассислар буюк саҳро харитасини қунт билан ўрганиб, шундай қарорга келдилар: руслар Қумтов олтинини ҳали-бери ололмайдилар. Улар бу ўлик барханларни, қуюн ва қум бўронларини, йўлсизлик ва сувсизликни енѓиб, ёввойи саҳрони эгаллагунларича камида ярим аср ўтиши аниқ».

«Ҳа,— деди Заргаров, журнал тутган қўли каравотдан осилиб тушаркан,— бир тузлаш керак эди-да бу билафонларни! Чакки бўлмас эди... Эллик йил-а! Директив муддатимиз олти йил эканини эшитса, яна саросима экан-да? Баттар бўлсин! Айтгандай, нега олти йил? Буни кимлардир ҳисоблаган, лекин мен, комбинатни қурадиган мен ҳали ҳисоблаганим йўқ-ку? Борди-ю, олти эмас, беш бўлса, тўрт ярим йил бўлса-чи? Ҳар бир қисқарган ой фалон тонна олтин. Осмондан тушган олтин, оёқ ости-

дан топилган нақд хазина... Комбинат қурилишини тикинга тушириш мумкин-ку?!"

«Уйқусизликда хаёл ёмон олиб қочади-да, кетишини қара. Хаёлпарат!» деди Заргаров, лекин ўзидан кулиб хотиржам бўлиш ўрнига, жойидан туриб кетди. Хомхаёл бўлса ҳам барабир ҳисоблаб қўриши керак, Губановга айтиши керак, нима деркан? Йўқ, унга ҳозирча айтиши шарт эмас. Салмоқлаб, чамалаб, аниқ таклиф билан бориши керак партия ташкилотчисига. Бу ерда ташаббус билангина иш битмайди...

Заргаров пахмоқ сочини икки қўли билан чангллаб, ичига ўт тушгандек бетоқат, эшик билан дераза ўртасидаги пояндоҳда яланг оёқ бориб келмоқда.

Э-эҳ, Тўмарис Тўмарис... Нима ғалаён солиб кетдинг унинг кўнглига! Ҳозирги аҳволини кўрса нима деркан? Роса кулармиди?.. Шайтони зўр экан-да лекин!

Заргаров ўзидан-ўзи тинчиб, чироқни ўчириб ётди. Бироқ чарчаганидан эмас. Аксинча, у ҳозир ўзинда файритабиний бир куч сезарди.

Ишга киришганида ҳамма вақт катта бир ўйи, асосий йўналиши бўларди. Бу ерда эса мана шу ҳадеганда топилавермади. Парокандалик, дуч келган ишга киришиб кетавериш, оддий иш кунлари ҳам уни толиқтирас, қийнайверар эди. Ҳозир эса мана, нимадир топилди чоги. Калаванинг учи чиқди. Энди уни чарчатиш қийин. Саҳарда кимё комбинати қурилишига учади. Қўшнилар билан танишиши керак.

Шу зумдаёқ ёнбошига ағдарилди. Уйқуга кетиш учун фикрларини бир оз бўлса ҳам тиндириб, албатта бир қарорга келиши керак эди.

Эрталаб уйғониши қизиқ бўлди. Кўзини очиб қараса, фира-шира бурчакдаги эски ўриндиқда калласини қия ташлаб бир одам ўтирибди. Заргаров дафъатан қаерда ётганлигини ҳам эслолмай қолди. Ҳа, айтгандай, бу ўзининг ётоғи эди-ку... Лекин мана бу одам ким, қачон келди, нима қилиб ўтирибди?

У одам ҳам ўриндиқда пинакка кетган экан, сим қарвотнинг фирчиллашидан уйғониб, ғапчиб ўрнидан турди.

— Алексей?..— дея қичқириб юборди Заргаров.

Улар бир-бирларига қараб отилдилар.

— Алексей! Лаънати! Нима қилиб юрибсан одамнинг ўтакасини ёриб!— Заргаров қувонганидан товуши тов-

ланиб кетди. Бирин тунги пижамада, иссиққина, бирин намтоб плашда, бир оз дийдираган, иккови ҳам новча, дeraзадан тушган тонг ёруғида узоқ қучоқлашиб турдилар. Бу учрашув иккаласига ҳам, айниқса, ёлғизлиқда эзилиб ётган Заргаров учун чинакам байрам бўлди.

— О, жин урган-эй, осмондан тушдингмий?

— Йўқ, ерда юрадиган бўлганмиз,— деди Алексей,— қарасам, саҳронинг қоқ ўртасида чўзилиб ётибсиз...

Қадрдонлар гапдан тинмай, эски одатлари бўйича ярим яланғоч бўлиб, қора терга ботгунча узоқ зарядка қилишди, ювенишди. Кейинроқ етиб келган Бобош ҳам қўшилиб, «эркакча нонушта» қилишди. Ҳар куни бешда кўзини йира-йирта тўзон ичидаги объектларга жўнайдиган Заргаров учун бундай қувноқ тонг жуда тансиқ, гаштли эди.

— Хўш, гапир, нима қилиб юрибсан, ишинг нима бўлди, нега келдинг?— Саволларни тиза бошлади у. Қувноқ учрашувдан, зарядка, совуқ сув, иссиқ чойдан кейин руҳи тетик тортган, димоги чоғ, серҳаракат эди.

Алексей гапириб берди. Унинг катта ҳаво йўлларида учиш орзуси ушалмабди. Яна тўрт йилгина «учувчилик умри» қолган экан. «Қачон ўқпийсану қачон учасан?» дейишибди танишлари. Чиндан ҳам бир йилми, икки йил иккинчи пилот бўлиб юриш учун шунча ҳаракат... арзимайди. Ундан ташқари, учувчилар қондасига биноан қирқ ёшида пенсияга чиқаринб юборишса, нима қилади, қаёқقا боради?

— Қасбни ўзгартирдим, Мардонқул Заргарович,— деди Алексей ишchan қиёфада.

— Ҳай... Қанақа қасб экан?

— Сиз билан бирга бўлгандан кейин қанақа қасб бўлса барибир эмасми?

— Қани, даромад қилмасдан, очиғини айтавер.

— Омад келиб қолди, Мардонқул Заргарович, шу ерда ишлайман. Комитетда таниш йигитлар бор эди, бекор юрганимни билиб, топиб олишди. Сизга мени қўймай кимни қўяди, дарров кўна қолдим.

— Нима иш қиласан менда?

— ...Ёрдамчинигиз бўламан,— деди Алексей.

— Қизиқ, мен ёрдамчиларимни ўзим танлар эдим-ку?

— Мени барибир танламайсиз, шунинг учун ўзим келдим,— деб кулди Алексей.

Унинг маҳсус миссияси Заргаровга тушунарли эди.

Объектнинг ўзига хос хусусияти, келажакдаги нодир маҳсулоти, камёб мутахассислар... булар ҳаммаси маҳсус бўлимга давлат олдида катта масъулият юклайди.

— Ҳай... Ҳали ёнимга тўппончали пойлоқчи ҳам қўярсан?

— Ёлғиз қўймаймиз вақти келганда, Мардонқул Заргарович.

— Ол-а, топилмас матоҳ! — Заргаров чамадон қопқоғидаги кўзгуга назар ташлаб, ўсиб кетган соқолини сийпаб кўрди-да, совун кўпиртиришга тушди. — Майли, билганингни қили, халақит бермасанг бўлгани.

Алексей унинг овозида ўзгариш сезди, сал қорайган кўз тубларига назар солиб, бу беҳаловат, бесўнақай одамга бир оз ачинди. Ўзи билан иши йўқ, ёлғиз. «Ёлғиз қўймаймиз», дегани: «Ўз ҳолингга ташлаб қўймаймиз. Гоҳида бўладиган мунгли ёлғизлигингни ҳам тортиб оламиз», дегандек туюлди шекилли. Шунинг учун Заргаров «халақит бериш» ҳақида гап очди...

— «Ёнимда ғўдайиб ўтирсанг, ўзимни дадил сезман», дердингиз-ку?.. — деб бошлиқни самолёт ҳайдашга ўргатган вақтларини эслатди Алексей. Ўрганувчи пилот: «Бошқаришни ўзимга қўйиб берасан», деганида, ўргатувчининг олдидаги траверс автоматик равишда бориб-келиб, унинг ҳаракатини айнан тақрорлайди. Ўргатувчи шогирднинг ҳаракатига истаган пайтда тузатиш киргизиши мумкин. Шунинг-учун Заргаров самолётини ўзи бошқара бошлаганида авваллари Алексейни доим ёнида олиб юрди. Ушанда Алексей ҳақиқатан ҳам кўпинча «ёш пилот»нинг дадил бўлиши учунгина ёнида бекор «ғўда-йиб» ўтирас эди.

Буларни эслаб, Заргаров яна очилди, «Шипр» одеклонини анқитиб, Алексейни яна қучди, кафти билан елкасига қаттиқ туртиб қўйди.

— Келганинг яхши бўлибди, хурсандман. Фотимани кўрмадингми шаҳарда?

— Кўрдим. Аббосов билан театр майдонида гаплашиб туришган экан. Ўшандан бери борганингиз йўқми?

— Йўқ. Ўзинг олиб келасанми Светланани?

— Бўлмаса-чи. Эртагаёқ етиб келади физиллаганча. Сизларга ўхшаган оғир карвон эмасмиз биз. Қаерга борсак — битбилдиқ, дегандай... Бизники осон.

Заргаров этик кияркан, пайпоғидан қуйилган қумни оёғи билан каравот остига супуришга уринар, товонини кафти билан сидирар, кафтини эса каравотнинг темирига ишқар эди. «Бу одамни бутун республика билади-ю,— деб ўйлади Алексей қараб туриб;— фақат хотини тушунмайди...»

— Бориб келсангиз бўлар эди....— деди яна салмоқлаб.— Мен уларни икки марта кўрдим. Аббосов силлиқ одам...—«Силлиқ» деганда нима демоқчи бўлди — ўзи ҳам билмайди.

Заргаров этигини зўр билан кийгач, қизариб ўрнидан турди.

— Аббосов, Аббосов!.. Нима демоқчисан шу билақ?! Вақтим бўлганда борарман, ишинг бўлмасин.

— Нега жаҳлингиз чиқади? Миллиард пулнинг муёмаласи қўлингизда, неча- ўн минглик коллективларни бошқарасизу битта хотинни раъйингизга юргизолмайсиз.

Рўйирост гап малол келмайдиган Заргаров ҳазилга олди:

— Бу қийинроқ-да, ўзинг биласан-ку. Лекин эплаб оламиз, худо хоҳласа.

Бироқ бу ҳазили астойдил эмас эди. Шоаҳмад Табасумнинг фамилиясини эшитишиб билан дилига ғашлик тушган эди. Бир кўнгли — ҳозир шартта шаҳарга қараб йўл солсамми, деб ҳам ўйлади. Лекин борган билан, ба-рибир, хотинининг айтганини қалолмайди-ку, дилхираликтан бўлак гап йўқ.

Ташқарига чиққач, қора туннинг намини тортиб, тонгнинг заиф нурида кул ранг тусга кириб, уфққача ястаниб ётган буюк саҳрого кўз ташлади-да кечасидаги ўйлари ёдига тушди. У ўйлар олдида дилидаги ҳалиги бемаъни ғашлик арзимас васваса бўлиб туюлди...

Ҳаво сархуш. Ҳалқоблар кўқимтирир кўринар, биринчи совуқдан оёқ осигида юпқа муз қирсиллар эди. Заргаровнинг эти увшди...

4

Комбинат қурилишининг бошлиғи Сангинов бўйи пастроқ, ёш бўлса ҳам бўйни қат-қат, гавдаси пишиқ, қоп-қора одам эди. У Заргаровни самарқандча талаффуз билан узоқ қутлаб; «Қўшижон, қўшижон», дея иссиқ кутиб олди. Заргаров унинг баланд, ҳашаматли кабине-

тини томоша қиларди: бекники бежоғлик, дегандек, ҳашам катта; остин-устин бўлиб ётсан биёбоннинг гарди ҳам юқмаган лов-лов гилам, деворда саҳронинг катта сарғиш харитаси, улкан деразадан бўлғуси корпусларнинг арматура чакалаклари, тиккайиб келаётган қандайдир мўрш (ТЭЦ қурилаётган бўлса керак), қумга чўкиб ётган бетон қурилмалар кўриниб туради.

Ҳали Заргаровга бундай кабинету бундай манзаралар қаёқда! Шунга қарамай, Сангинов унинг олдида ўзини ожиз ҳис қилас; «Бирор ташвиши бошлаб келмадими?» деб хавотирда эди.

Қўщни қурилишларнинг раҳбарлари ўртасида Заргаров келмасданоқ у ҳақда ҳар хил гаплар тарқалган эди. «Заргаров келармиш, саҳронинг ороми тугади, энди бўрон туради», дейишарди. Сангинов кечагина областда яна биттасидан эшитди: ўз ҳаддини билмайдиган, борига қаноатланмайдиган, хархаша одам, беш қўлини бирдан оғзига тиқади!

Хозир меҳмон зил-замбил этигининг чангини қоқмасданоқ гурсиллаб кириб келганида: «Бир балони бошлайди, ҳушёр бўлиш керак», деган фикрдан Сангиновнинг асаблари таранг тортилди.

— Сувни нима қиляпсиз, қўшни?— деб гапни шартта ишдан бошлади Заргаров. У Сангиновнинг фамилиясини эшитган эди-ю, отини ҳамон эслолмасди.

— Сувни нима қилардик, сув бизга яқин, ҳадемай олиб келамиз,— деди Сангинов. У бир ғулувни сезиб, яккаш меҳмоннинг кўзига тикиларди. Заргаров ўрнидан туриб, тўрдаги деворни энлаган катта сарғиш харита тагига борди.. Чиндан ҳам комбинат дарёдан узоқ эмас эди.

— Етмиш беіш километр келадими?

— Олтмиш тўққиз, Мардонқул Заргарович.

Меҳмон оёқларини кериб, ҳамон харитага қараганча, Сангиновга орқасини ўгириб туар, бутун саҳрони кўзларига жойлаб олмоқчидек тикилар эди.

— Қувурингиз қанақа?— деб сўради у ўша турганича.

— Иккию икки диаметрли. Нима эди?— хавотирланди Сангинов. «Бунча тафтиш қилади бу?— деб ўйларди ичидага саросима билан.— Ўзини министр деб ўйлайдими, нима бало?!»

Заргаров ниҳоят жойига келиб ўтирди, қиёфаси ҳали

кириб келган пайтидагидан кўра осойиштароқ эди. Кабинет эгасига илиқ, ишончли назар билан боқди:

— Учу олти диаметрли қилиш керак қувурни, ўртоқ Сангинов.

Сангинов қошини чимириб узоқ қараб турди-да, кейин ҳайратини яққолроқ кўрсатиш учун йўғон бўйини сал қийшайтириб, сўради:

— Нима дедингиз?

— Бу участкага учу олти диаметрли сув қувури ётқизиш керак, деяман.

— Нима учун?

— Нима учунлигини тушунмаяпсизми? Сиздан нарироқда нималар бўлаётганидан хабардорсиз-ку?!

Сангинов зил кетди. «Айтганини қилдирадиган одам», дейишарди, нима бўлади энди?

— Қизиқсиз, ўртоқ Заргаров,— деди у сир бой бермай,— мен кўп нарсалардан хабардорман. Лекин бунинг қувурга нима дахли бор?

— Ўзингизни гўлликка солманг, ҳамкасаба, саҳрони бирга ўзлаштирамиз, нима учун сувга сиз алоҳида бориб келишингиз керагу мен алоҳида бориб келишим керак?

Сангинов унинг бу гали ўзинга жуда кулгили туюлганини билдиргиси келди.

— Сизнинг сувингизни мен ташиб берайми? Сизга сув олиб келсам, Сайрамовга йўл олиб келсам, Жалпаковага газ олиб бориб берсам — менинг комбинатимни тоғам қуриб берадими? Сиз кулгили масала қўйяпсиз, Заргаров.

— Гапни латифага айлантирманг, ҳамкасаба. Мен давлат манфаатини кўзлаб, фикр таклиф этяпман. Лойиҳа мендан, улушимни қўшаман, сиз ҳам гарқ, менинг ҳам сувим муддатидан аввал йўлнинг чорагига келиб қолади. Наҳотки буни тушуниши қийин бўлса? — Заргаров галстугини бўшатиб, креслони тарақлатганча орқароқقا суреб ўтиреди-да, Сангиновнинг учини найзадек чиқариб қўйган ўнлаб қаламларидан бирини олди, нималарни дирбоблай бошлади.

— Тушуниб турибман,— деди киноялироқ оҳангда Сангинов,— лекин, аввало, бу объект бошқа муассасадан ўтади, бир-икки ой юриб бошқатдан тўрт-бешта министрликнинг эшигини қоқишимиз керак бўлади, мутдатлар ўзгаради; қувур ётқизишнинг лойиҳа варақалари бўлса сув хўжалиги мутасаддиларида..

— Унатамиз.

— Улар унаган билан мен унамайман. Чунки лойиҳа ишга тушиб кетган, қазиш ишлари бошланган, қувур буюртмалари қабул қилингган. Биласизми қаерда?— Сангинов қоп-қора бақалоқ бармоғини күтарди.— ГФР-да! Капиталистлар билан бошқатдан гаплашишга кимнинг тоқати бор?

— Гаплашаверамиз.

— Амалга ошмайдиган ишни гапиряпсиз, қўшнижон.

— Амалга оширадиган — ўзимиз.

— Мен орқага қайтолмайман. Менинг ўз ишим, ўз планим бор.

— Сиз масалага тор қарайпсиз, Сангинов. Маҳаллийчилик дейилади буни. Фақат ўзингизни ўйлайсиз, ҳа.

— Сиз-чи? Сиз ўзингизни ўйламаяпсизми?— Сангиновнинг кўкиш тусдаги қиртишланган ияклари йилтилаб кетди.— Мени бир бўлимингиздек билиб, ўзингизга тобе қилишга уриняпсиз. Нима ҳақингиз бор? Ишингизни битириб олмоқчисиз! Ўзини ўйламас эмиш бу киши!..

— Саҳрони комплекс ўзлаштириш, давлат миқёси деган гаплар бор...

— Мени ҳам давлат қўйган, объект учун давлат олдида жавоб бераман.

Бу гапларни тасдиқлагандек бош иргаб ўтирган Заргаров индамай қолди. Ҳа, бу одам унинг таклифини ўйлаб ҳам кўргани йўқ, гапни эшитиши билан уни янги ташвишларнинг ваҳимаси босди, фикрни мулоҳаза қилиб кўриш ўрнига яқинига ҳам йўлатмай, терлаб-пишиб қийинчилликларни пеш қила бошлади.

Заргаров, «шу билан гап тамом!» дегандек столидаги қалам-қофозларни йиғиштираётган сұхбатдошини зимдан кузатиб турди-да, яна харита олдига борди. Анчадан кейин яна жойига қайтди.

—Сангинов, одам билан унинг иши ҳақида ҳеч хаёл сурганимисиз?— деди дабдурустдан.

— Гап одам ҳақида эмас, имкониятлар ҳақида,— деди Сангинов тундлик билади.

— Йўқ, гап одам ҳақида. Ўйлаб қўрганмисиз, одам ўзи қилиши керак бўлган ишдан кўра майдароқ чиқиб қолса, биласизми иш нима бўлади-ю, одам нима бўлади?

— Тагдор кинояларингизга ақлим етмай турибди. Оддий халқ орасидан чиққан хизматчилармиз...

— Яна қайтиб кириш керак ўша оддий халқ орасига,

ўртоқ Сангинов,— деди Заргаров шартта эшикка йўналиб.

— А?

— Эски буюртмаларингизни ортирумай туринг, маслаҳат,— Заргаров эшикни аста ёпиб чиқиб кетди.

Пастаккина Сангинов катта столи орқасида серрайганча қолди, кабинетда Заргаровнинг тўнг овози ҳамон янграётгандек эди.

Бу тўнглик ҳақида Заргаровнинг ўзи ҳам кета-кетгунча ўйлади. Ниятининг пучга чиққани-ку ўзи бир хуноблик, буининг устига ўринисиз қўполлиги кўнглида ҳам ёқимсиз асорат қолдирди. Нима зарур эди! Кўриниб турибдики, кичкинагина бўлса ҳам, тош ёнғоқ, тиш ўтадиган эмас.

Аслида, гап Сангиновда ҳам эмас. Бу ўртача бир вазифадаги одамни маҳаллийчиликда айблаш ҳам қийин. У шуни биладики, сув ҳозир унинг учун — ҳаёт. Саҳрода ўзи шунақа: сув — ҳаёт, йўл — ҳаёт, энергия — ҳаёт, газ — ҳаёт... Лекин айрим-айрим олганда биттаси ҳам ҳаёт эмас. Саҳронинг ўз фалсафаси, ўз қонунлари бор. Уларни топиш, яна нимадир қилиш керак. Буни Заргаров аниқ сезиб юрибди. Аммо нима? Саҳрода бир объектни қуриб, кейин кетиб қоладиган одамлардан бутун саҳро миқёсида, бутун давлат миқёсида ўйлашни талаб қилиб бўладими? Буни кимдан талаб қилиш керак?

Заргаров ўйига етолмай эзилиб, ўтирган жойида худди чўкиб кетди. Бобош унинг бундай пайтлардаги ҳолатидан хабардор бўлиб қолган, ортиқча гап-сўз билан халақит бермасликка уринар эди. Лекин бўсафар унинг узоқ йўл ғуборидан бўзарган юзига қараб, ачинди.

— Дарё, Мардонқул aka!— деди қувонч билан олдинга қараб. Улар ўпирилиб ётган соҳилга чиқкан эдилар.

Дарё. Саҳронинг азалий сирдоши. У ҳам қум рангида тўлғаниади, у ҳам саҳродек чексиз ва қадими. Аммо Заргаровга уларнинг иккиси ҳам келгусида кўп нарсани ўрганиши, билиши, кўп эзгу ишлар қилиши көрак бўлган сабий, ҳали бебош бир гўдакдек туюлар эди. Кеч кузда дарё сал ёришган, унда парча булувларнинг акси пайдо бўлган эди. Ўпирилган қум қирғоқларда саксовулнинг бесўнақай томирлари чиқиб ётарди. Саҳронинг руҳидек, абадий жонидек улўғвор қўзғалиб оққан бўтана тўлқин-

дар, соҳил манзаралари Заргаровнинг ҳам юзини ёритиб юборди.

— Кечувга қўниб ўтамизми? — деб сўради Бобош жонланиб.

— Албатта, — деди Заргаров.

Кўп ўтмай, саҳронинг бутун йўллари келиб туташадиган, нураб, ўйдим-чукур бўлиб кетган қумлоқ соҳилида қандайдир вагонлар, кўчма уйлар, уюм-уюм техника, бетон плита, қувур, тўсинлар, вариллаб юрган скреперлар кўринди. Дарёнинг у соҳилида қандайдир қора дуд осмонга ўрлар, сувда эса паромлар салмоқлаб сузар, юкчи баржалар изғир эди. Заргаров ярим чақирим ерни эгаллаб ётган гигант кабель-кран қисмлари ёнида тўхтатди.

Венгрия Халқ Республикасидан келтирилган бу фили маҳмуд техника ва юк ташишда ўнлаб паромларнинг ўрнини босиши керак. Заргаровни безовта қилган нарса шуки, бу азamat барвақтроқ келиб қолган, қурилишнинг унга арзигулик юки яна ярим йилдан кейингина кела бошлади. Кранни монтаж қилдириб қўяй деса, одам йўқ, бу аҳволда ётса, занглаб қолиши бор. Хуллас, қурилишнинг юзлаб кундалик чалкашликларидан бири Заргаровни бугун бу ерга олиб келган эди.

У нам қумда этигини судраганча тепалар ошиб, кўлмак сувларни айланиб ўтиб, бир қанча вагонларга кириб чиқди, кимлар биландир асабий гаплашиб, ҳаллослаганча қайтиб келди. Бобош гоҳо уннинг бундай аҳволини кўриб, кабинада эснаб ўтирганидан уялиб кетар эди.

— Қаерда телефон бор? — сўради ундан Заргаров.

— Нарироқда, — деди Бобош дарров газ бериб. — Машина канали қурилишининг бош узелида.

Беш минут ўтмай, улар чўққайиб-чўққайиб турган оқ қум терриконлари орасидан чиқдилар. Пастда ушоққина земснарядлар дарё ўзанини тозалар, улар пайдо қилган қум чўққилар тагидан оққан сувлар яна ерга сингиб, нарироқда тик қирвоқни ўпирав, яна дарёни саёзлаштирап эди. Заргаров, «эсизгина меҳнат» дегандек бошини чайқаб қўйди-да, телефонга югурди.

Бу — узелнинг прораблар хонаси эди. Унда Заргаров машина канали қурилишининг бошлиғи Сайрамовга дуч келди.

— Телефонингиздан фойдалансам майлими? — деб сўради саломлашгач.

— Машинадамисиз, қўшни? — жавоб ўрнига савол берди Сайрамов. Ундан «ҳа», деган жавобни эшитгачги на рухсат берди: — Бемалол, фойдаланинг, bemalol. Лекин кейин мени 107-пикетга ташлаб ўтасиз-да.

Заргаров рози бўлиб, шошганча трубкани олди. Рангиз, оқиш юзида аллақандай кўк нуқталар қотиб қолган чуваккина Сайрамов айёр кўзларини қисиб; «Унинг бу ерларда юришида бир гап бор», дегандек чеккароқда қўлларини қовуштириб, индамай турди. Заргаров бўғилиб қичқиради:

— Волгоградми? Волгоград! Институт директорини чақиринг!

«Қўли етмаган жойи, безовта қилмаган одами йўқ», деб қўйди ичида Сайрамов, Заргаров ҳамон қичқиради:

— Нерозин керақ, нерозин, профессор! Қум кўчяпти, нерозинсиз меҳнат зое кетяпти, қувур ҳам, асфальт ҳам заминсиз. Нима қиламиш? Нерозин қерак. А? Кейин саксовул экиб оламиш. Келди, келди, Эстониядан ҳам оламиш. Лекин сизникига кўпроқ ишқибозмиз, Гурьевда кўрганман... Чатоқки, қўявверасиз. Баъзи участкаларда шатакчи трактор ҳам соатига уч километрдан ортиқ юролмаяпти. «Ураган» вездеходида чанг ютиб юрибман, қирқ сўмлик керосиннинг тоннаси уч юз сўмга тушяпти!..

Заргаров профессорнинг жавобидан мамнун бўлиб, раҳмат айтиб трубкани қўяркан, Сайрамовнинг ҳамон ўша ҳолатда турганини кўриб қолди. Қувноқ кайфиятда уни қўлтиғидан олиб, машинага чиқди.

— Қаранг, эстон олимларига ҳайронман, кўчма қумни ухлаб тушида кўрмаган одамлар саҳрода бизга йўл топиб беришяпти. Нерозин ажойиб нарса, қумни таққа тўхтатади.

— Йўл ташвишида юрган экансиз-да? — деди Сайрамов орқага жойлашиб ўтириб. Бобош газ бергач, давом этди: — Бизга мана шу машинадан бўлса, йўлнинг ҳам кераги йўқ эди-да.

— Сиз йўлни қачон бошлайсиз? — сўради Заргаров.

— Бу йил режада йўқ. Бу йилча газ олиб бориб олсан бас.

— Пул борми ахир?

— Нега бўлмас экан!

Бу ерларда қора йўл ўйдим-чуқур бўлса ҳам, Бобошининг жонига теккан, ғилдиракни орқага тортадиган қум қатлами юпқа эди. Машина қаттиқ тебранса ҳам

тез юради. Ҳамма жим. Бобош «хўжайин»нинг хабли яна аллақаёқларга кетганини пайқади. Заргаровнинг юзига нимадир соя соглан, қуюқ қоши остида қўй кўзлари ҳаракатсиз бўлиб қолган эди. Анча юргандан кейин у суюнчиққа қўлини ташлаб, орқада ўтирган Сайрамовга қайрилди.

— Менга қаранг,— деди у,— одатда ҳар қандай қурилиш йўл солишдан бошланади. Сиз бўлсангиз...

— Ундай қоида йўқ шекилли. Шароитга боғлиқ,— деди Сайрамов қизарган кўзларини пирпиратиб.— Менинг шароитим шундайки, ўзанни тозалатмай туриб йўлга эҳтиёж йўқ.

— Кўрдим... тозалаётган экансиз...— Заргаров қовоини солиб яна анчагача индамай қолди. Кейин яна бирдан орқага қайрилди:— Шундай бўлса ҳам, йўл қурилишини перспективадан бу йилга кўчиролмай сизми?

Сайрамов бир нарсанни тушунгандек, қўзларини қисиб қаради.

— Қандай кўчираман? Газ-чи?

— Газ янаги йилга. Барибир эмасми?

— Барнбирку-я. Қайтага кўпроқ пул ўзлашади.

Сайрамов бу операциядан Заргаровнинг манфаатдор эканини сезиб, гапни айлантира бошлади. Бу ерда нимадир ютиш мумкин эди.

— Трасса аниқланган, қувурлар бу соҳилда, қандай бўлар экан,— дея мижговланди у. Топография, геодезия ишларини текинга тушириш имкони борлигини пайкади.

— Сизга ҳеч гап эмас, лекин бу билан бизнинг катта мушкулимизни осон қиласиз,— дея илтимос қилдий Заргаров.

— Хўп, бундан мен нима манфаат топаман?

— Манфаат шарт эканми, бизга катта яхшилик қилган бўласиз.

— Яхшилик... яхшиликнинг ҳам баҳоси бор, ўртоқ Заргаров, уни ҳам ўз нархига олиш керак...

— Сотаман денг?!

— Ҳа энди... Яхшилик учунгина эмас, иш деб юнбиз ахир, қўшни.

Заргаров уни бирордан ҳеч нарсасини аямайдиган қўли очиқ одам, деб эшитган эди. Совхозга олмос парма совға қилганмиш, геологларга ўттизта палата бериб

юборганмиш... Яхшиликни пуллар экан шекилли да бу хотамтой.

— Ишингизни кўрдим,— деди Заргаров ичидан қайнаб. У дарёдан қумни қирғоққа, қирғоқни эса яна дарёга афдараётган яроқсиз эски земснарядларнинг ишини хотирлади:— Криловнинг масалидаги Тришканинг ишини қиляпсиз; этагидан олиб ёқасига, ёқасидан олиб этагига... Бундай соҳилга Ростов снарядлари керак. Қумни эмас, пулни совуряпсиз-ку, тағин манфаатдан гапирализ-а!

• Эҳтиёткор Сайрамов бундай гапнинг тафсилотига тоғати йўқ, дарров олдини олиб зорлана бошлади. Ростов земснарядлари ҳақидаги талаби Сув хўжалиги министрлигига қолиб кетгани, йўл ишларини бу йилга кўчириш учун Газ саноати министрлигига, йўллар бош қармасига қатнаш кераклигини гапира кетди. Заргаров ана шунаقا «оби дийда»ни ёмон кўради. Бу одамлар ўзларининг ортиқча ташвишга тоблари йўқлигини гапирмайдилар-да, худди саҳродағи бу шиддатли оғир ишлар, азим қурилишлар фақат министрлар учун бўлаётгандек, гўё министрликлар фақат ишга халақит бериш учун қўйиб қўйилгандек қилиб кўрсатишни яхши кўрадилар.

— Сиз дадил бўлинг, Сайрамов,— деди Заргаров уни 107-пикетга олиб келиб қўйганидан кейин.— Министрликлар билан мен гаплашаман. Шундай қиласиз: сиз земснарядларингизни йиғиштирасиз. Мен катта кабелькранни монтаж қилишга буйруқ бераман. У ярим йилгача дарёдан барча юкларингизни ўтказиб беради. Сиз эса шу бу йилиёқ шаҳардан то сув кўтариш станциясигача асфальт йўл соласиз. Сизга ҳам фойда, бизга ҳам. Келишдикми?

Сайрамов айёр кўзларини қисиб узоқ ўйлади. У Заргаровдан бундай катта саҳоватни кутмаган эди, қувончини яширишга зўр бериб, яна чайналди:

— Топографлар топиш керак. Маркшайдерлар йўқ... Йўл... йўл — мураккаб масала.

— Бу саҳронинг бош магистрали бўлади, Сайрамов, унинг энг осон участкаси сизда!— Заргаров букчайиб-роқ турган қўшнисининг елқасига туртди.— Катта гап бу! Саҳрога одам, техника, маданият, ҳаёт келади бу йўлдан. Тарихий йўл бўлиб авлодларга қолади, Сайрамов! Бу яхшилигининг нархини суриштирмассиз, деб ўйлайман.

Бу кўтаринки, шўх гапдан Сайрамовнинг заҳил юзинга ҳам табассум ёйилди. Улар қўл сиқишиб хайрлашдилар.

Олдинда йўлсиз, поёнсиз кенгликлар ётарди.

— Чангит, Бобош! — деди Заргаров машинага сакраб чиқиб.

Унинг ғайратидан руҳланган Бобош ҳам машинани шунақа тезлатдики, орқаларидан осмон баравар тўзон кўтарилиди. Бўлмаса, бугун кечгача қайтиб бориши ҳам амримаҳол эди.

— Роса бопладингиз-да! — деди Бобош рулни ўйин-коқдай ўйнатиб. — Узи ҳам, қичиган жойини олдиндан қашиб қўядиган эҳтиёткор одамга ўхшайди. Яхшиликни пуллаб юрар экан-а! Оббо хумпар-эй! Сиз ҳам, лекин, сотиб олдингиз яхшилигини.

— 160 километр йўл! Арзимайдими? — деди Заргаров ўзи ҳам ўйга толиб. — Бу — вақт деган гап. Биз вақтни мана шундай мисқоллаб йифиб, бир жойга жамлаймиз, тифизлаймиз, олтинга айлантирамиз... Имкониятларимизнинг энг охирги чегараларини синовдан ўтказиб...

Заргаров ўзига таъкидлаётгандек ҳамон гапирад, Бобош унинг ҳамма фикрларини тушунмаса ҳам, 160 километр йўлни заёмдан ютгандек қўлга киритиб келишаётганидан мағрур, машинасини учирив борар эди.

Бу саҳрода энг холи, энг тинч, энг файзли жой — Мария Власовнанинг уйнадаги рус печкасининг орқаси. Нимқоронғи, иссиқ, ҳеч ким халақит ҳам бермайди. Сафар азоби шалайим қилиб юборган Заргаров бу гўшада ҳузур қилишни йўлдаёқ ўйлаб қўйган эди. Ярим кечада етиб келишлари билан бир пиёла чойни ичар-ичмас ўша ерга кириб чўзилди. Губанов ҳали ҳизматдан қайтмаган, Мария Власовна, иш қутиси ёнбошида, чироқни пастлабиб қўйиб, чийратма ipsakdan oқ sурпга гул тикар, плита-да чойдиш аста ғингиллар эди. Заргаров чала уйқу аралаш хаёлга чўмди, шаҳардаги ёруғ, озода уйини, Фотимани эслади, унинг кечки спектаклдан қайтгач, юмшоқ халат кийиб, соchlарини ёзиб ваниндан чиқишини кўз олдига келтирди... Шу ҳолатда бир тушига кирса эди.

Кечқурунлари атайлаб ўйлаб ётса ҳам, бирон марта тушига инмабди-я. Унинг ўрнига нуқул «қумчесна»да

судраб келинаётган вагонлар, қандайдир идорадаги жанжал, котлован ўпқонлари, карьердаги портлашлар билан босинқираб чиқади...

Фотима ҳам ўйлармикан, түш кўрармикан ўзининг «водопроводчи»сини? Тентак, Алексейдан бир энлик хат бериб юбормабди. Ўзи қилгилникни қилиб қўйиб, эрининг бош эгиб боришини кутяпти. Шошма, соғиниб, оҳ деганда ўпканг кўринсин, ана ўшанда тавба қиласан...

Заргаров Фотиманинг мана шунаقا жингиртоб бўлган пайтларини яхши кўрар эди. Ўзининг бардоши зўрлигидан фойдаланиб, уни аввал ҳижронда қовуар, кейин жазиллатиб бағрига босар, бундай пайтларда иккаласи ҳам эҳтирос ва муҳаббатнинг чегараси борлигига ишончларини йўқотар эдилар...

Заргаров Фотиманинг овозини эшийтгандек бўлиб, сапчиб тушди. Кимдир келди шекилли. Худди ўшандай ширали овоз, лекин Фотима эмас. Заргаров ўзидан кулиб қўйди: Фотима нима қилсан? Яна тагин ярим кеча бўлса...

Лекин ким бўлди бу аёл?! Мария Власовна уни айланб-ўргилиб қаршилади, қувонганидан кўз ёш ҳам қилиб олди чамаси. Яна бирон тутунгларидандир-да. Учраган бир беошённи фарзанд қилиб олишади бу саҳрои чол билан кампир.

Улар ҳақиқатан ҳам она-боладек кукулашар, «очи-либсан», «ўша-ўшасиз», дея бир-бирларига хушомад қилиб, қайта-қайта ўпишишар эди.

— Оёқларингни ювиб ол, Азочка, ҳозир иссиқ сув бераман,— деди Мария Власовна ивирсиб. «Аза», қаёқдаги лўлича от... Озодамикин? Ё Зиёдами?

— Вой ўлай!— деб юборди Аза. Шу ондаёқ кафтини лабига босиб индамай қолди.. Печка ёнида Заргаровнинг қўпол этиги, аврасиз калта пўстинини кўрди чоғи.— Бирор борми?— деб шивирлади.

— Парво қилма, начальникимиз... Заргаров,— деди Мария Власовна.

Гапни қаранг: бу ерда Заргаров ётәрмишу улар парво қилишмас эмиш!

— Вой, шўрим, нега айтмадингиз?!— дея ўнғайсизланди меҳмон.— Ўйғотвормадикмикан?

— Ўйгониб бўпти, тоіндан қотиб ётибди, узоқ йўлдан келган,— деди Мария Власовна барала.— Циванга чиқ, сёғингни йиғиб ўтири, чойга қара...

Тошдай қотганмиш-а! Саҳро магистралининг учдан

бирини қуриб келади-ю, ухлаб ётар эмишми! Бунииг устига, Фотиманикига ўшаган бу шираги овоз...

Улар қанд тишлаб, ликопчадан чой ичишар, бир-бирларига сира тўймай шивирлашар эди. Мария Власовна «Жужуклар»ни сўради. О, боласи ҳам бор экан, товушидан ёшга ўшаган эди... Тағин битта ҳам эмас... «Жужуклар!»

— Билмадим, ойижон, нима бўлади-да буларингиз... Мен тарбия қилишни билмайман, боқчага ишониб...— деди Зиёда.

Заргаров негадир ўзича унга «Зиёда» деб от қўйиб олди. Чиндан ҳам оти Зиёда бўлиб чиқишини жуда истарди.

Ўйқусизликдан бу мәҳмон унга жумбоқ бўлди: ким у, қаёқдан, нега келди? Ўзи қандайроқ? Овозидай ўзи ҳам ёқимтойми? Эрталабгача кетиб қолмаса тузук эди...

Бир вақт тун тинчлигини бузиб Дмитрий Казимирович кириб келди.

— О-о! Алхимик!— деб қучоқлади Зиёданни, сергалик билан узундан-узоқ сўрашиб кетдилар. Заргаров энди ухлашни хаёлига ҳам келтиrolмай ётарди. «Алхимик» дегани нимаси? Лақабими? Ё кимёгарларданмикан?.. Химкомбинатда иш битмади-да; Сангинов тўнини терс кийиб олди, фамилиясига яраша ҳақиқатан ҳам тош экан. Тош дегандан... Харсанг карьерига, мармар конига ҳам бориш керак. Анча заиф ташкилотмиш. Лекин, у ҳам қўшиналардан бири. У ҳам Заргаровнинг режасига кирган. Саҳродаги ҳамма соҳаларни ягона вужудга, яхлит бир циклга айлантириб, ягона мушт каби жипслаштириб бўлса эди... Бу фикрини ҳали Губановга айтгани йўқ. Айтса, у ҳаммасига илмий тус киргизиб, от қўйиб беради, худо хоҳласа. Губанов уста... Айтгандай, унинг овози эшитилмай қолди? Уй негадир жимжит, қоронгий...

Заргаров ўйларини майин уйқу чулғаб олганини ўзи ҳам билмай қолган эди...

У одати бўйича, уйқунинг энг ширин палласини ўмариб, илк тонғ нури билан уйғонди. Бу субҳи содиқда Зиёда деган ном билан кўз очганини ўзи ҳам қайд этиб, қоворонфида жилмайиб қўйди.

Ташқарида, бошига совуқ сув қуяётгани Мария Власовнадан секин сўради:

— Ҳалиги қизалоғингиз ким?

— Қизалоқ әмас, фан кандидати! — деди у ғуур би-лан ва Заргаровнинг қўл бошига чўмич билан тўқ этиб уриб, кириб ке ўди.

Меҳмоннинг оти ҳақиқатан ҳам Зиёда эди. Нонуштағира-ширада бўлганидан бир-бирларини яхши кўриб ололмасалар ҳам, лекин суҳбатда кўп нарса маълум бўлди: Зиёда Тошкентдан, Фанлар академиясидан экан. Бўлгуси Олтин саралаш комбинациинг лабораторияси-ни барпо этиш учун бир гуруҳ илмий ходимларни бош-лаб келибди. Шуларни жойлаб, тинчтиб, шу бугун кеч-куруноқ қайтиб костиши керак экан.

— Группангизга жой тайёр, ҳозир мен сизни у ерига кузатиб қўяман,— деди Заргаров нонуштадан кейин кийиниб чиқиб кетаётган меҳмонга. Зиёда остононда тўхта-ди, бошлиқнинг қоронгида галстук тақишили, бесўнақайроқ, лекин тиришқоқлик билан уришини зимдан кузатиб турди.

Улар пиёда кетишиди. Бундай пайтда саҳро тонги сак-совул танасининг талх ҳидини ҳавода муаллақ сақлайди. Кун сал кўтарилгач, у бошқа ҳидларга аралашиб йўқолиб кетади. Лекин Заргаров ҳозир ёнида бошқа бир ҳидни, қимматбаҳо атирнинг билинار-билинмас асл хуш бўйини ҳам сезди. Зиёда шаҳарлик бўлса ҳам юзи қуёшда қорайган, Заргаров ўйлаганчалик чиройли әмас, чиндан ҳам лўлидеккина қора, узунчоқ юзли, лекин соғлом, дуркун қиз эди. Жигар ранг сунъий чармдан тикилган юбкаси калтароқ, юрганда бақувват оёқларига йи-филиб янада баландроқ кўтарилар, бу эса Зиёдани ёш қизчалардек кўрсатар эди. Қирғиз телпак тагидан кўринган қорача манглай, кўз ёnlаридағи яккам-дуккам чи-зиқлардан Заргаров тахминладики, ёши ўттизларга яқин...

— Сизни орқаворатдан эшитганман, Мардонқул Заргарович,— деди Зиёда бошини сал қийшайтириб қараб.

— Узимни кўриб ҳафсалангиз пир бўлди, шундайми? Биламан, буни кўплар айтган. Лекин ходимларингизга ажойиб жой қилиб бераман, кўрасиз.

Зиёда хижолат тортди, катта-катта қадам ташлаётган Заргаровга етиб юришга интиларкан, этагини пастга тортиб-тортиб қўяр эди.

— Мен ундаи демоқчи әмасдим,— деди у.— Айтмоқ-

чиманки, кечаси сизнинг ухлаётганингизни билмай... беодоблик бўлди, кечирасиз.

— Овозингиз... таниш туюлди. Қим экан, дейман, бизнинг саҳромизда бемаҳалда юрган...

— Саҳрони бизнинг қўлимииздан олгансиз, ахборотингиз учун,— деди Зиёда. Келиб-кетадиган бир қиз экан-да, деб енгил ҳазил билан гап бошлиган Заргаров бу сўзлардан кейин анча ҳушёр торти. Автоскрепер ағдариб ташлаган майдонни узоқдан айланиб ўтдилар. Чипта ёпилган тахта дўконнинг орқасида сомсарап тандирга ўт ёқсан, кечаги пиво ҳиди айқир эди.

— Губановларни кўпдан биласизми?— деб сўради Заргаров анчадақ кейин.

— Дадам Дмитрий Казимировичнинг қўлида жон берган,— деди Зиёда,— шу ерда, саҳрова...

Урушдан кейинги йиллар эди. Саҳро ҳамон бекорчи «сариф доф» ҳисобланар, лекин геолог-олимларнишг кўпчилиги унда бениҳоя катта сир яшириниб ётганини тахминлар эди. У пайтлар бу ерда тэхника жиҳатидан заиф айрим отрядларгина иш олиб бораради. Ана шундай отрядлардан бирига Зиёданнинг отаси, атоқли геологолим Давронов бошчилик қиласади. Губанов билан улар роса олти мавсум бирга бўлиб, саҳрова минг километрлаб йўл босдилар, тонна-тонна тупроқни ғалвирдан ўтказдилар, қудуқлар, шурфлар қазиб, тақирларни тилкалаб ташладилар, лабораториялардан, илмий баҳслардан ҳориб-толиб қайтар эдилар. Зиёда буни эс-эс билади. Бир йили ёзда, саратон кези, Чалақудуқ деган жойда Давроновни офтоб уради.

— Офтоб урганда, биласиз, сув керак. Касалнинг бошини, юзини, кўкрагини тўхтовсиз намлаб туриш керак. Ичадиган сувлари сарфланиб кетади...— деб ҳикоя қиласади Зиёда,— дадам бўлса, ўзининг бутун вужудини гармсел қақратиб, жазирамада ёниб ётган бўлишига қарамай, Чалақудуқни аниқламасдан кетишга рухсат бермайди. Чунки улар шу куни ўша ерда кварц қатламига дуч келишган экан. Кварц... кўрганмисиз— билмайман, олтин зарралари сепилгандай йилтиллаб туради. Бу—саҳронинг биринчи олтини эди... Биласизми, ўн йиллар давомида изланган хазинадан дарак.

Воқеанинг давоми даҳшатли экани тушунарли эди. Зиёда у ёгини айтольмади. Заргаров унинг товуши товла-

на бошлаганинни сезиб, далда бериш учун қўлини қишиб қўйди.

— Дмитрий Қазимирович отам учун менинг олдимда негадир ўзини айборд сезарди. «Улик саҳрого жон киргизиб, уни бошқатдан кашф этиб, одамларга ҳадя қилган, киши — сенинг даданг... Саҳро — сеники!» дерди. Мени ҳамиша бирга олиб юрадиган бўлди. Чалақудуқ учун жон чекарди. Унинг перспектив район эканини исботлашни дўстининг хотираси олдида эзгу бурч деб биларди, бунинг учун ҳаётини бағишлишга ҳам тайёр эди. Лекин унинг билими етмасди, айниқса, минералогиядан... Мен минералогман. Институтнинг охирги курсидан бошлаб, энг узоқ, олис. экспедицияларда ҳам нуқул у киши билан бирга бўлдим. Дмитрий Қазимирович менга саҳронинг олтини ҳақида ажойиб эртаклар айтиб берарди. Бу ерда кўчиб юргаң ерли халқ бир замонлар отининг тушовигача олтиндан қилганлиги, олтинни гўё буғдои сингари шопириб олганلىклари, саробни дарё деб қирқ кечаю қирқ кундуз лўкиллаган тия ҳолдан тойиб-йиқилганда бирдан олtinga айланиб қолгани ҳақидаги ривоятларни ҳали ҳам эслайман. Кейин билсам, булар Геродотнинг эллинлардан эшигтан афсоналари экан. Дмитрий Қазимирович Искандар Зулқарнайн топган қандайдир қуш шаклидаги олтин ҳақида ҳам худди ўзи кўргандай гапириб берарди.

— Дарбадар, романтик қидирувчилар эдик, денг?

— Йўқ, энди дадамлар давридаги дарбадар геологлар романтикаси тугаган эди.

— Гапиринг, Зиёда, мени бу ерга олиб келиб қўйишди-ю, олтиннинг қимматбаҳо йилтироқ нарса эканидан бошқа ҳеч нимани билмайман.— Заргаровнинг олима қизга бўлган ҳурмати борган сари ошарди. Уфқда қуёш кўриниб қолганига қарамай у ошиқмади, қадамини секкиплатди.

— Нимасини гапирай... Перспектив район аниқлангандан кейин съёмкачилар келади, хариталар тузишади. Яна қудуқлар ковлаб, намуналар олинади, керн анализ қилинади. Районнинг тахминий баҳоси аниқлангунча яна юзлаб тонна тупроқ саноат синовидан ўтади. Лекин бизга энди геохимия, геофизика ёрдамга келган эди. Спектрограмма йўли билан биз бу ерда яна маргимуш ҳам топдик. Маргимушни биласиз, учувчи унсур, у олтинли қатламлар тепасида нурдай таралиб, ҳовурдай жи-

мирлаб ётади, катта олтин концентрациясини шу атрофдан излаш кераклиги аниқ эди. Иш катта бўлиб кетди. Дмитрий Қазимировичнинг ҳаракати билан Самарқандда маҳсус геотрест очилди. Унинг илмий экспедициялари бизнинг тўғри йўлдан бораётганимизни кўрсатди. Саҳронинг хазинасига дарча очилган эди. Дмитрий Қазимирович... биласизми, у киши ўша йиллари ёш, гайратли, жанжалкаш эди. Фақат амалий тажрибаси бўлган оддий қидирувчидан катта обрўли ташкилотчига айланди. Коннинг ҳамма бойликлари аниқланмасдан туриб саҳро шароитида олтин саралаш корхонасини лойиҳалай бошлаш ҳақида ҳукумат қарорлари Губановнинг ташабуси билан чиққа०. Бу жуда дадил қадам эди. Одатдаги қидириш ишлари билан ишлаб чиқаришнинг бошланиши ўртасида бўладиган катта жарлик йўқолди, эффектсиз масофа бир неча йилга қисқарди. Биласизмӣ, бу давлатга қанчадан-қанча нақд олтин деган сўз?!

Ажабо, бу қиз Заргаровнинг энг эзгу ўйлари устидан чиқди. Бу аслида Губановнинг ҳам ўз ўйлари экан-ку, Заргаров унга очилишдан ҳайиқиб юрибди!

— Менга қаранг, у киши сизни нима учун «алхимик» дейди?

— Ҳамма гапни эшитиб ётган экансиз-да,— деб кулиди Зиёда.

Заргаров узр сўради ва тўсатдан англадики, бу аёлда бирдан пайқаб бўлмайдиган оҳанрабо дилбарлик бор, айниқса, кўзлари билангина кулганида, ич-ичидан нурлангандек чеҳраси балқиб кетади, упа-элик тегмаган қорамағиз юзларида кулдиргичи шуъладай кўчиб ўйнайди.

— Ҳазиллашадилар...— деди ерга қараб. Кейин тушунтириди:— Бизнинг профессоримиз олтин рудасини сунъий таркиб қилиш мумкинлигини назарий жиҳатдан исбот этган. Лабораториямиз ҳозир шу фаразни амалга ошириш устида ишлайти. Мен... минералоглар групласининг раҳбариман.

— Чиндан ҳам «алхимик» деганча бор экансизлар-ку!..

Зиёда Заргаровнинг кўз ўнгидаги гўё улғайиб борар, унинг тымсоли шу сирли саҳро билан, унинг афсоналари билан туташиб кетаётгандек эди.

Бу сарин эрта, бу кутилмаган сұхбат, Зиёданинг

эскидан таниш туулган ширали товуши Заргаровнинг кўнглидаги аллақандай ғуборларни кўтариб юборди. Одамнинг асрий орзуларига уланган бу дунёда ишнинг кўплиги, армон, дард, чигалликларнинг кўплиги қандай яхши!.. Гоҳо ҳаётинг эндигина бошланаётганга ўҳшайди.

Заргаров Зиёданинг юзига биринчи марта очиқ, тикка қаради:

— Иксирি аъзам, денг! Бундай руданинг лабораторияда тағкиб топишига ишонасизми?

— Ҳа.

— Үнда юз йиллардан бери масхара қилиб келинган бечора алхимикларни оқлайсизлар-ку!

Зиёда кулди.

— Ҳамма шундай дейди. Лекин ундаи эмас...

Афсуски, гаплари бўлинди. Улар қурилиши бошқармасига етиб келган эдилар. Заргаров бўлғуси лабораторияга шу ердан жой бермоқчи эди. Амалда бу кўп қийин бўлди. Қуни билан ҳувиллаб ётгандек кўринган ҳар бир хона, ҳар бир эшик ва йўлакнинг ҳақини таниган қонуний эгаси бор эди. Заргаров муовинлари эгаллаган жойларни, қабулхоналарни сиқишириб, уч хонани бўшатгунча кун тикка бўлди. Лабораториянинг жиҳозларигина уч-тўрт хонани талаб қиласр эди. Заргаров Зиёда билан хайрлашар экан: «Ҳаммаси жойида бўлади, шахсан ўзим шуғулланаман», деб ваъда берди. У хушмуомала, сал паришон эди: Зиёданинг суҳбатига тўймади, кўп қизиқ мавзулар чала қолган эди.

— Ходимларингизни ўз ҳолига ташлаб кетавермасиз... Саҳро сизники, бу ерда нималар қилаётганимиздан хабар олиб туринг,— деди Заргаров.

Зиёда тийрак қора кўзлари билан кулди ва шу қиёфада Заргаровнинг хотирасига ўрнашиб қолди.

5

Заргаровнинг ўн беш йил аввал ҳарбий ҳисобдан ўчирилган алоқачи ЯК-12 самолёти узоқдан оппоқ оқарид ётган харсанг тош карьерлари яқинига қўнди. Саҳрода бу уруш ветерани, унинг кекса моторининг вағифлаши кўпларга синашта бўлиб қолган эди. Заргаров атрофларни кўриб бўлмасиданоқ мармар конининг директори бир-иккита одамлари билан етиб келди. Директор, Маткаримов деган, сергапроқ, нуқул зорланадиган, афтидан,

ўз ишидан жуда қийналиб кетган нотавонгина бир одам экан. Ориқ елкасида зўрға илиниб турган пиджаги гижим, шимида оҳак юқи, Заргаровни хокисорлик билан кутиб олиб, дарров дардларини айтишга тушди.

— Хайрият, ўзингиз келмасангиз ҳам, бизлардан ҳабар оладиган одам йўқ, дунёнинг бир чеккасида ўз ёгимизга ўзимиз қоврилиб ётибмиз...

Заргаров чой-пойга унамади, карьеерлар томон бошлади. Кон бир неча километрлаб жойда зина-зина бўлиб оқариб ётар, текис қирқилган тош қатламларининг ўзи табнатан шундай эканлигига ишоници қийин эди. Заргаров бу бебаҳо бойликларга суқланиб узоқ қараб турди. Лекин Маткаримовнинг чеҳраси очилмаганча ҳам бор экан. Текисланмаган тупроқ устидан қалқиб-қалқиб, буралиб кетган омонатгина тор изли темир йўл кўп жойларда бузилиб, ёнида супадек келадиган мармар тошлар балчиққа ботиб ётиди. Конгат тузукроқ машина йўли ҳам тушмаган эди — яхлит харсанг ортган шалақ самосваллар пасту баланд, бузуқ йўллардан гийт-гийтлаганча эгилиб-букилиб тепаликлар орқасига ўтиб кетишар, пон-парма ишларидағи одамлар тартибсиз имиллашар, меҳнат мароми йўқ, тошкесар арраларнинг ёқимсиз овози бу манзаралар фонида асабга тегар эди. Бунинг устига, Заргаровнинг қулоғи тагида Маткаримовнинг зорланиши тинмасди:

— Ҳалқа аррали тошкесар машиналаримиз етишмайди, ромли станоклар йўқ, олмос тишли арралар сўрадик — қаёқда!.. Дардим айтсам, на ҳабибим, на табибим бор.

— Мармардан бошқа материаллар ҳам аниқланганими? — деб сўради Заргаров; тошдан тошга сакрар экан, оппоқ, текис тош зиналарда этитидан қумли из қолар эди.

— Доломит бор, чала мармар, оҳактош бор... — деб тиза кетди Маткаримов. — Оқ, кул ранг, қизғиши мармар. Агар арралаш усулини такомиллаштиrolсак, яна бир неча ажойиб ранг ҳам безаклар олиш мумкин бўларди..

Тошлар ҳақида гапирганда Маткаримовнинг овози ўзгарди, юзига мулойим бир ифода қалқди. Кўриниб турибдики, бу одам тошни жуда севаркан, узоқдаги баҳайбат харсангларга қараб, кон ҳақида, тошчақарликнинг ҳадисини олган усталар ҳақида меҳр билан узоқ гапирди. Заргаровнинг ҳам унга муносабати ўзгара бошганини билди.

лади. Бир фазилати бўлмаса ўзи ҳам шу жойларда тош чангини ютиб юрмасди, хўжалик шу аҳволда экан, бошқалар ҳам унинг барига ёпишиб олгандек бу ерда тутиб туришмасди.

— Мармар — баҳоси йўқ асил тош,— давом этарди Маткаримов,— лекин узоқ шаҳарларга етгунча баҳоси ошиб, қадри тушиб кетяпти. Планни гапирмаёқ қўйяй. Кўрмайсизми, ярим кубали монолит блоклар хор бўлиб ётиби. Замонавий конлар ноль бир кубалисини бошига кўтаради, кўз-кўзлаб сотади...

— Кимга қарайсиз? Маъмурий жиҳатдан.

— Мана бу Қиятогдаги сурма конлари трестига.

— Нима учун?

— Нима учун дейсиз! Қаёқдан билай? Трестдагилар ўзлари ҳам билишмайди уларга нима алоқамиз борлигини. Хабар ҳам олишмайди, ойда-йилда ҳисобот сўраб туришади. Икки йилдан бери узоколейка қуриб беришга ярашмади. Нима қилайлик, тошкесарларимиз эски мақолни ўзларига мослаб олишган: марказ узоқ, тош қаттиқ, дейишади.

Заргаров конда узоқ юрди. Тошкесарлар билан Чирчиқнинг қаттиқ металлари ҳақида гапдашди, ишчилар посёлкасини айланиб, нуқул мармардан қурилган кичкина музей биносини, унда ҳаваскорлар тўплаган тошлар коллекциясини томоша қилди. Посёлкада аҳоли сийрак, тузук-тузук бинолар бўш ётарди. Ишчилар ошхонасида Маткаримов билан кофени ўзлари қайнатиб ичишди. Заргаровга бу ернинг артезиан суви ёқмади, доломит таъми ортиқроқ экан.

Заргаров кон директорининг гапини зерикмай тинглар, ўзи кам гапирар, нималарнидир қийналиб ўйлар эди. Унинг кон тақдиди ҳақида ҳеч нима демаганлигий Маткаримовни тоқатсизлантиради.

Фақат тушѓа яқин, самолёт ёнида чарм пилоткасини кияётиб, Заргаров маслаҳат солди:

— Менимча, конни жавоҳирнинг қадрига етмайдиган ношунослар қўлидан тортиб олиш керак,— деди у, Унинг ҳукмига маҳтал бўлиб турган Маткаримов ҳаяжонланиб нимадир айтмоқчи бўлди. Лекин шошиб турган Заргаров бу эзма одамга яна гап бергиси келди:— Истасангиз, конни мен ўз қарамоғимга оламан. Биз ажабиб шаҳар, посёлкалар, қасрлар, комбинатлар қурамиз, Келгусидаги катта саноат провинцияси барибир кониц

гизни ютиб кетади! Мармарингиз шу ернинг ўзида санъатга айланади, ушоғигача увол қилмаймиз. Кейинроқ бориб эса, индустрисал асосада...

— Барака топинг, қўшни! Мен сизнинг буюк одам эканлигингизни билардим! Саҳрга сиз керак эдингиз. Ҳозирги шаҳар мармарсиз бўладими; жавоҳир дедингиз, раҳмат, бутун авлодлар олдида савобга қоласиз! — қувончини ичига сифдиролмай жавраб кетди Маткаримов.

Заргаров уни дўстона жилмайиб қарашиб билан зўрга тўхтатди, «Тош жинниси», деб қўйди ичида.

— Сиз ҳужжатларингизни тайёрланг, далилларингизни иқтисодий жиҳатдан асосланг. Марказда мени ўзим ҳал қиласман бу ишларни.

Самолёт парраги гулдираганда Маткаримов қум тўзони ичида маза қилгандек бир жойда туарар, қўнишган елкасидаги эски пиджаги, ғижим шимининг почалари шамолда ҳилпирав эди...

Юзлаб километр жойда сочилиб ётган тахта бараклару кўчма вагонларда, экспедиция базаларидан, чорва қишловларидан қолган қумшувоқ ҳужраларда, қамиш томли ертўлаю яккам-дуккам ғиштин бўйноларнинг дера-заларида қизгиҳ хира чироқлар ёнди, движокларнинг таниш овози ҳувиллаб тинчиб қолган саҳро оқшомини бир маромда аллалай бошлади. Ҳали изга тушмаган саросимали оғир иш кунидан кейин ўшу қари ўз ётоғида иссиқ чой, кўрпа-тўшак, бекорчи сухбат, жиз-биз, штаҳа очадиган таом иси, бир-бирини синаш, танишиш, жойлашиш машмашалари билан банд эди. Ҳар бурчакда кўч-кўрён, транзисторлар вағиллаган, янги жойда бу сурону ғивир-ғивирларнинг ўз нашъаси бор. Инсон зоти бир-бўрига нақадар ўхшаш, айни пайтда нақадар рангбаранг... фикри зикри, хулқи, ўйи, руҳи, нияти, ўтмиши, қиёфаси — биронтаси бир-бирини тақрорламайди-я!

Дмитрий Казимирович сершовқин бир баракда, одамлар қуршовида ўтирап экан, мана шуларни ўйлар эди.

Қимдир шўхлик билан «Гранд отель» деб ном кўйган бу ётоқ узун, катта, бесўнақай эди. Уни ҳар ким ўзича бўлиб, бир ерда тахта, яшиклар билан, бир жойда чойшаб, бўйра билан ажратиб олган. Булаф оилалилар ёки болали аёллар. Сўққабошлар эса икки қаватли ёғоч сўриларга жойлашишган. Бу ерда асосан бўлғуси шаҳар котлованларида, қаръерда ишлайдиган экскаваторчи,

скреперчи, самосвалчи, бетончи, фиштчи бригадалар турарди.

Аввал гап навбати Ҳожимат деган бир бақалоқ самосвалчидан сира нарига ўтмади. Боши елкасига туташиб кетган, билакларигача қоп-қора жун босган бу йигит гапга уста, қизиқ-қизиқ саргузашлари билан ҳаммани оғзига қаратган эди.

— Гўристонда ит уриштирадик,— деб яна бошлид ўқиши.— Ёмон жазавали бўлади-да ит уриштириш. Картаси, қимор деганлари бунинг олдида чепуха. Учинчими, гўртингчидаги ўқийман, денглар, мактабдан тўғри гўристонга қараб кетамиз... Лекин пул йўқ. Бу лаънати ўша вақтдаёқ танқис эди. Бир куни худо ярлақаб қўшнимизнинг қизи кириб, «оповси-оповси» қилиб қолди. Бели хипчагина, эшилиб юрадиган қулинг ўргилсан нарса эди ўзи ҳам. Нозик эди оти, Ноз дер эдик, нозингдан аканг. Буни ҳозир айтяпман-да, у вақтда мишиқи бола эдик. Бола эдигу саводхон эди аканг қарағай! Ноз бўлса, нима учун, билмадим, хат-патга укуви йўқроқ эди. «Битта хат ёзиб бергин, оповси», деб гиргиттон бўлиб қолди. Гапга ўша вақтдаям бурро эдим-да, шунга ёздирам боплайди, деган-ов. Биттаси жигаридан урган экан, ишқий хат ёзишим керак бўлиб қолди. Бунинг баҳоси бўлак, фаросатимиз етади. Какраз пулга зориққан пайтим. «Уч танга берсангиз, ёзаман», дедим. Кўзи олайиб кетди Нозикнинг. «Унча пулим йўқ, бошқаси топилар», деб чиқиб кетялти. «Бошқаси сирингизни маҳаллага ёяди», дедим. Қўрқди. Кўнди уч тангаға. Ошиқ бўлсанг, чидайсан-да, қаёққа борасан, лаббай?!

Йўталишга мискарлик яхши, мақтанишга — мусофирилик, дегандай, оғзининг таноби қочганча гапида давом этди Ҳожимат:

— Хатни шундай бийрону гирён қилвордимки, бола бечоранинг кўксига тегирмон тоши бўлса ҳам эриб кетган бўлса керак. Янаги ҳафта Нозик яна келди. Ёқмай ўлсин! Лекин ҳар парча хатга нақд уч танга бизга ҳам ёқиб қолди. Постоянний маошдай гап денг, гўристонга қатнашни йиғиштириб, пулни паҳталикнинг астарига жойладиган бўлдим, дўмпайган сари қўнглим ўсади. Бир замон нима ҳам бўлди-ю, Нозик кирмай қўйди. Йигит силтаб ташлаганми, ишқилиб, бир кори ҳол бўлганда. Энди нима қиласман? Мўмайгина пулнинг оқиши тўхтаб қолаверадими? Одатдаги ўрганган хатларимдан

яна биттасини ўзим ёзиб, Нозикка олиб кириб сўрадим. «Энди хат керак эмас», дейди. «Хо-о, қизиқ бўпти-да!» дедим. «Пулни беринг, бўлмаса сирингизни очаман», дедим. Тыйраб-қақшаб берди шўрлик уч тангани. Хатни йиртиб ташлади. Шу-шу бўлди, пулга сал зориқсам, бир парча хат ёзаману Нозикка чиқамац. Кейинроқ хат ёзмасдан ҳам чиқаверадиган бўлдим. «Сирингни очаман», десам, уч тангани қуртдай санаб беради бояқиш. Пахтаконинг астарини анча дўмпайтириб олдим. Нозик эрга тегди-ю, қутулди-да мендан!

— Иифишитир, ишкамба, мемуарингни! — деди йўлакда катта кески билан карам тўғраётган ошпаз йигитча. Катта қозон учун бўлса керак, хонтахтада кўпикдек уюлиб ётган карамнинг куз даласини эслатадиган ҳиди бутун ётоқни тутган эди. — Шу билан мақтаняпсанми?! — пўнгиллади у қўлида қолган карам мағзини гарч этиб чайнаб. Кейин чўян ҳовончада қайроқ даста билан қора мурч түя бошлади. Саттор деган бу йигитча нимжонгина бўлса ҳам, жуда дадил, мутобибаси ўткир эди.

— Густоҳлик! — деди унинг ёнини олиб кекса экскаваторчи Исмоил ака.

— Бу ерда ҳам топганини туфлаб тугяпти бу, оғироёқ хотини бечоранинг топганини ҳам тортиб оларкан, — деди Губановнинг ёнида тикка турган сўлимгина жувон. Унинг майин соchlари қарийб оқ рангда, оти Гита, қаёқдандир Болтиқ бўйидан, дейишади. Губановнинг тиззасида ўйнаб ўтирган ўзидаи малла сочли уч яшар боласидан қўз узмайди.

Ҳожиматга гап таъсир қилмасди:

— Тугаман! Нима, мачитга ишлагани келибманми? Хотиним ишлайди, ўзим ишлайман, ниятимиз бор. Бу ерда топмасак қаерда топамиз? Сен, Гита, менинг хотинимга тил тегизма. Мана, сенинг эринг келаётган экан, шундан шу ёққа нима деб келяпти, айт-чи?

— Мени деб келяпти! Мени деб, эшидингми! — негаздир йиғлагудек бўлиб қичқирди Гита. Уни ташлаб тўрт йилдан бери бедарак кетган эри топиб келаётганиш. Шаҳарда қидирмаган, пойтахтда хабар олмаган, саҳродан излаб топиб келаётганига кўплар шубҳаланиб қарарди.

— Яхши кўради! Шунинг учун келяпти! — деб такрорлади Гита.

Болани суйиб ўтирган Дмитрий Қазимирович эри ке-

лишига шунча қувонган аёлнинг соф туйғусини таҳқирлатиб қўёлмади:

— Пулни ҳамма ҳам яхши кўради, Ҳожимат,— деди у,— лекин энг гўзал ҳисларни ҳам пулга чақиш яхши эмас.

— Гўзал ҳис... Үлкін саҳрода, бадбўй ертўлаларда, кундузи молдай ишлаб, кечаси тош қотиб ухлайдиган одамларда гўзал ҳисга бало борми? Бу ерда биз пул ишлаймиз, ўртоқ Губанов, яширишнинг нима кераги бор?— сўрининг иккинчи қаватида оёғини осилтириб ўтирган Ҳожимат жойидан тушиб ўртага, шифтда лишиллаб турган қизил чироқ тагига келди: «Мана мени кўринглар!» дегандек.

— Ҳалол ишлаб пул топишнинг айби йўқ, лекин сиз...

— Мен билан буларнинг фарқимиз шуки,— деб гапни бўлди Ҳожимат,— мен бу ерга нима учун келганимни очиқ айтяпман. Булар бўлса,— у Исмоил ака билан Сатторни нуқиб кўрсатди,— буларга ўхшаганлар бўлса ўзини-ўзи алдаб, чиройли гапларни гапиришади. Аслида, пул бермай кўринг-чи! Сиз партия ходими, ғоявий одамсиз, тағин ўзингиз биласиз, лекин бизнинг ишимиз — тирикчилик.

— Демак, сизнингча, ғоявийлик фақат партиявий одамларнинг имтиёзи экан-да?— босиққина сўради Губанов.— Ғоявийлик — байрамда киядиган либосдай гап экан-да! Бутун революция, мана бу қурилишлар бирор ўйлаб чиқарган нарсалар эмас, биродар. Бу бизнинг борлигимиз, туриш-турмушимиз. Ғоявийлик бизнинг мағиз-мағзимизда, ҳаётимизда, ишимизда. Бу одамларнинг ҳар бири — саҳрого мағрур бир хитоб, мен сизга айтсан. Ана шу оғир шароитдаги кундалик оғир ишларимизнинг буюк революцион ғояси бор. Сиз эса унда тирикчиликдан бўлак ҳеч нарсани кўрмабсиз.

— Мана, Гита, бу жужуқнинг отасини кутиб ҳаяжонланяпти, чеҳрасига боқ, унинг юрагини айтиб турибди!— деди Исмоил ака.

У гапирганда Саттор қўлламасдан қолмасди. Улар бир-бирлари билан чиқишиб қолган, ота-боладек иноқ, ҳазилкаш эдилар.

— Биз саҳрони ўзгартиряпмиз, сўхтаси совуқ! Одам дунёни гўзаллик қонунлари билан ҳам ўзгартиради. Марксни ўқиши керак, нодон,— деди Саттор. Бу гап кар-

тошка артишга қарашаётган Губановга ҳам нашъа қилди. У ҳам ерга қараб, кулиб қўйди.

— Мана, умрингнинг маъносини ол, уни нима билан ўлчайсан?— деди Исмоил ака, тамакидан сарғайган бармоқларини боланинг олтин соchlари орасида ўйнатиб.— Хўш, пул биланми?

— Умр мазмунли бўлиши учун нимадир қуриш керак. Мен мана шу қоидани биламан.— Бу гапни ҳозиргача китоб ўқиб ўтирган Вайнштейн деган кўзойнакли, жингалак соч йигит айтди. Уни бу ерда Эйнштейн дер эдилар, ўзи салкам ғинженер, негадир, тўртинчи курсдан ўқишни ташлаб келган; нуқул физика дарсликларини ўқиб ётар; «Физика — фанларнинг подшоси, унинг тарихи — гоялар драмасидан иборат», дер эди.

— Бир китоб ўқиганман,— давом этди у,— жуда яхши, беозор, мулоийм бир одам ўлиб қолади. Танишлари ўйлаб-ўйлаб, уни нима билан хотирлашни билмайдилар. Кейин биттаси девордан марҳум қоққан михни топади. Ундан шу битта мих қолган экан...

— Мих... Биз бўлсак йўл қурамиз, сув келтирамиз, карьер очамиз, комбинат қурамиз, шаҳар яратамиз...— бармоқларини битта-битта эгиб санади Исмоил ака. Гитанинг малла сочли жажжи боласи ҳам бу гапларга тушунаётгандек, қариянинг қўрайиб қотган бармоқлари-га тикиларди.

— Шундай шаҳар қурсак эдники,— Саттор тепасида-ги қизғиши чироққа қараб хаёл сурди,— унда ёмон одам ҳам, касалниклар ҳам бўлмаса, ҳамма ёш, баҳтли бўлса...

— Ҳой, утопист, сен Кампанеллани биласанми?— деб сўради Вайнштейн Саттордан.

— Йўқ.

— Қаранг-а! Ваҳоланки, у буюк философ. Бу ерда бўлса, бир ошпаз бола хәлида «Қуёш шаҳри»ни яратиб ўтирибди.

— Кулма! Сен Эйнштейн бўлганда, мен Кампанелла бўлсам ёмонми?— Саттор катта тоғорада артилган картошкани бошига қўтариб ташқаридаги ўчақбошига чиқиб кетди.— Мен ўзим, шунаقا, яхши, камтарин одамман...— дея ҳазиллашди оstonада, одати бўйича. У доним шунаقا деб ҳазиллашар, лекин аслида тўғриси ҳам шу эдий. Ҳамма уни оққўнгил, камтаринлиги учун яхши кўриб қолган. Қайтиб кириб гурунгга яна қалов ташла-

ди. Яхши суҳбатга қўшилмай, тепада тамаки тутатиб ётган Ҳожиматга кўзи тушди.

— Саҳрони обод қиласиз, шаҳар ҳам барпо этармиз, лекин баъзиларни одам қилолмаймиз шекилли-да.

— Нега?— деди И smoil ака,— шаҳар тушсин-чи. Шаройти ӯзгарираман, деб юриб одам ўзи ҳам ӯзгариб қолади, ҳа!— Мўйсафид бирдан сакраб ўрнидан турди.— Ҳой, бандай ғофил! Сен картошкани карамдан олдин солвордингми?

— Ҳа, нима эди?

— Эзилиб кетади, ношуд жиян!

— Эзилмайди.

— Эзилади, тирранча.

— «Тирранча» деманг, мунча бақирасиз, битта карам шўрва бўлса пишади-да, шунга ҳам шунча оҳу вовайло, ота гўри қозихонами?!

— Карам шўрванинг аҳамияти зўр,— деди Вайнштейн, нарироқдан гапга аралашиб,— карам шўрва туфайли «Потёмкин»да қўзголон кўтарилиган.

Узун ётоқнинг нариги бошигача кулги янгради:

— Бор, қара, эзилиб кетмасин,— деди И smoil ака қотиб куларкан.

— Ҳа, мана шундай бақирмай гапиринг-да, бир оғиз яхши гапингиз бизга амри вожиб.— Саттор тўғралган карамни чойшабда кўтариб яна чиқиб кетди.

— Бизнинг мастураи даврон қелсин-чи, худо хоҳласа сен тирранчани кранга ҳайдайман.

— Хотинингизни олиб келмоқчимисиз?— деб сўради Дмитрий Казимирович.

— Ҳа. Дарвоқе, бизнинг кампир ҳам, худонинг амри билан, православнийлардан, булғор қизи. Истра Дмитриевна. Ана унинг карам шўрвасини иссангиз! Урушнинг охирги йили эди. Мен буни қўлга туширдим, десам, у мени асир қилган экан, биргалашиб қайтиб келдик.

— Чиройлимиди?— деб сўради Губанов.

— Ўзимизга яраша эди-да!— деб мўйловини бураб қўйди И smoil ака.— Лекин фарзанд турмади, Дмитрий Казимирович. Шунинг учун мана бунаقا ўсмир болаларни кўрсам, тенгқуридай бачкана бўламан-қоламан.

— Бачкана эмас, иноқ денг. Омон бўлсангиз, балки шуларнинг орасидан ўғил ҳам топиб оларсиз.

— Шукр, юрибмиз...— негадир гапга чап берди И smoil ака.— Бу дунёда йўқдан бор бўлмас экан, бор-

дан йўқ бўлмас экан. Бормиз-ку, ишқилиб, йўқолмасмиз ахир.— Исмоил ака ўзини юпатиш учун доим шу гапни ишлатарди: «Бордан йўқ бўлмайди, йўқолмасмиз ахир».— Хўш, Дмитрий Казимирович, ўзингиз нечага кирдингиз?

Губанов икки қариянинг шунчаки сухбатига ҳорғингина қулоқ солиб ўтирган ёшларга қаради. Улар ундан бирон нарса кутар эдилар чоғи:

— Нима десам экан?— деди Дмитрий Казимирович.— Ёшни агар йиллар билан ҳисобласак, сиз билан биз ҳали ёшмиз. Ернинг бир айланаби келиши — бир йил. У ҳамма учун бир хил айланади: Лекин одамлар унда ҳар хил яшайди. Уруш давридаги ҳар йил — икки йилга ҳисобланади. Агар саҳрода ўтган йил ҳам иккитага ўтса, мен ҳозир тахминан бир юз йигирмага кирдим.

Ёшлар кулиб юборишиди-ю, дарров жим бўлишди.

— Дмитрий Казимирович,— деди Саттор остоноада ўтирган жойидан,— бу саҳрода биринчи олтин топган сиз экансиз, шу тўғрими?

— Нима десам экан?— Губанов ҳар вақт гапини ма-на шундай деб бошларди-ю, лекин аслида нима дейиш кераклигини жуда яхши билар эди.— Олтинни бирор қумга кўмиб кетган бўлса эканки, уни қидириб юриб то-пиб олсанг. Йўқ. Аввал олимлар унинг қаерда қандай пайдо бўлиш қонуниятларини очишиади. Олтин борлиги наъзарий жиҳатдан аниқлангандан кейингина иш бошла-ганмиз.

— Қандай топгансизлар, айтиб беринг, Дмитрий Казимирович?

— Битта мен эмас, биз кўпчилик эдик. Кўп йиллар давомида минглаб одамлар кезиб чиққан бу саҳрони,— деди Дмитрий Казимирович,— мен сизларга биргина оқшом ҳақида ҳикоя қилиб берай. Давронов деган ўртоғим бўларди, олимлардан. Шундай ўжар, шундай шад-дод эдики, олишиш, тишлишиш бўлса, сотиб оларди, қум бўронми, очлик-ташналикми — нима билан эканлигининг аҳамияти йўқ, жиққамушт бўлиб олишса бўлгани. Қаер-да даҳшат, ўт-олов, ўлим бўлса, ўша ерга бош суқар эди. Бир гал, мана шунаقا куз пайти эди, группамиз қумда адашиб саккиз кун юрди. Ейдиган нарсадан фақат қанд қолган. Ҳар куни эртадан кечгача нуқул қанд еймиз. Қўзимизга заҳардек кўриниб қолди. Ӯшандан бери ҳали-ҳали қандни кўрсам, кўнглим озади. Бирор қирс этиб

Қанд түшласа, миямгача зириллаб кетади... Сув йўқ, ҳолдан тойдик. Давронов бўлса, йўл қидириш ўрнига, тобора жаҳаннамнинг ичкарисига бошлайди. «Қанд енглар, бунақангি ширин ҳаёт ҳамма вақт ҳам бўлавермайди», дейди. Ўласи бўлиб, тилимиз танглайимизга ёпишиб зўрга судраляпмизу ҳазилнинг вақтини топганини қаранг! Йўқ, кейин ўйласам, қисматнинг зайли билан мана шу саркаш ўжарлиги бизни буюк хазинага бошлаб келган экан.

Қош қорайгандага узоқда гулхан кўринди. Шунинг севинчи биланоқ баъзиларимиз йиқилиб қолдик. Бир-бири мизни судрашиб, ўша ерга бир амаллаб етиб бордик. Бу кичкина ўчоги билан буюк саҳрого жон киргизиб, биз каби адашганларга нажот бериб ўтирадиган бир кекса қўйчивон ўтови экан, чўпон ёнида куюнчак кампир-ю, сўпоқ бошли чўлиқ невараси. Биздақаларни қўп кўрган шекилли, дарров гўштни яшириб (оч одам бўрдан ютоқиб еса, ўлиб қолиши мумкин), ҳаммамизга икки қошиқдан шўрва ичирди-да, ётқизди. Чол сеҳрлаб қўйдими — билмадим, шундай қотибмизки, эртасига қўёш тиккага келганда чўлиқ бола итини вовиллатиб, осмонга миљтиқ отиб иккитамизни аранг уйготибди.

Саҳронинг шўр сувига қўй сутидан томизиб, ширчой ичганмисиз? Унинг олдида қайнатма ўрвангиз ўтаверсин, Сатторвой. Кампир меҳмон қиласарди. Чол сухбатини аямас эди. У бизга энди худди ўзи ясаб олган одамлардай қарап, чалажонларни тирилтириди-да. Қумтovдан олтин қидиргандарнинг қисматидан бир оз киноя билан кулиб ҳикоя қиласарди. «Бу эски гап, яхши одамлар экансизлару, лекин бари бир тополмайсизлар», дегандек. Худди кутганимиздек, чол афсона бошлаб юборди. Баъзилар мудрашга тушди, биз бу саҳрова афсонани кўп эшитганмиз, мен ўзим юздан ортигини ёзиб олганман, ҳаммаси олтин ҳақида...

Лекин чолнинг гапи Давроновни ҳушёр тортириди. Қўйчивондан сўраб чеккан сероҳак носни пуркаб ташлаб, ёнбошлаб олди. Чол ўзининг бобосидан эшитган қадимги бир воқеани гапириб кетди.

Бобоси ҳам мана шу Қумтov атрофида қўйчивон бўлган экану ўзига тўқ — ўтовлик, қудуқли, туяли экан. Кунлардан бир кун унинг ўтовини қора тортиб, ҳоли ҳароб бир одам саҳродан чиқиб келибди. Қарийб яланғоч, соч-соқоли ўсиб, қоқсуяқ бўлиб кетган, дармонсиз бўлса

ҳам, түяning калласидай катта қора тошни елкасида кўтартганча гандираклаб кириб келганмиш. «Девона дарвиш экан, ақлдан озибди», деб ўйлади қўйчивон. Лекин тикилиб қараса, мусулмон эмас, тил билмайди. Нима қилиш керак? Саҳронинг эзгу бурчи — ким бўлса ҳам адашганга сув бериб, ўйл кўрсатиш. Қудуқ томонга бошлабди. Аттанг, хато қилган экан, шўрлик сув тўла пақирга ёпишибди, ҳай-ҳайлаганига қарамай, тортганга, сўкканга, тепганга қарамай, ютақиб ичармиш. Ичиб туғатибди-ю, йиқилибди. Кейин сургалиб бориб, қумда ётган қора тошини қучоқлаганча жон берибди бечора...

Чол шўрлик нима ҳам қилсин, қудуқдан нарироққа бориб қабр қазибди-да, ерлабди телба меҳмонини. Марҳумнинг на отини, на зотини биларди, бирдан-бир билган нарсаси шуки, кўтариб келган, у қучоқлаб ўлган қора тош бояқиш учун жуда ҳам ардоқли. Шунинг учун ўша қора тошни марҳумнинг сағанасига қўйибди...

Замонлар ўтади, кекса қўйчивон ўрнига унинг неварлари қолади, саҳрога қулоқ эшишмаган хабарлар, гоҳо харобали бўронлар, гоҳ хайрли муждалар келади, лекин қора тош қабр устида қаққайганча ҳамон тураверади.

Бир пайт қудуқ ёнига катта карвон келиб тўхтайди. Карвонбоши чақмоқ саллали, назарни совуқ одам, жуда шошарди, мешларга сув тўлатаётган түкашларни қамчиларди. У мусулмон бўлса ҳам қудуқнинг эгасига куни бўйи бир оғиз сўз айтмайди. Лекин шомдан олдин айланиб юриб, қабрни кўриб қолади. Сағана тошини қайриб олиб, у ёқ-бу ёғини айлантиради, тирнаб қарайди-ю, югуриб қўйчивоннинг олдига келади. Тошни қаердан олганини сўраб бақира бошлайди, таҳдид солиб, айтиши талаб қиласди. Карвон аҳлида дув гап, шивир-шивир тарқалади: «Олтин! Олтин» Қўйчивон бу тошни мана шу жойга кўмилган номаълум одам олиб келганини онт ичиб айтиб, омон қолади. Карвонбоши бир неча кунгача одамларни зир югуртириб, атрофни остин-устин қилган билан ҳеч нарса тополмайди. Нимадандир ҳаёттирда, талвасада бўлган карвонбоши ҳеч нарса тополмай, охири қуруқ жўнаб кетади.

Ҳикояга берилган одамлар кўп чекишиб, баракни тутунга тўлғазишган эди. Дмитрий Казимирович бош устидаги муаллақ гурган қуюқ тутунни қўли билан ҳайдаб, давом этди:

— Халоскоримиз айтган ағонна Давроновни оёққа

тургизиб юборди. У атрофии тоза текширирди: жой, рельеф ҳикоядагига мос келарди. Лекин на қабр, на сагана тошидан ном-нишон бор. «Тошни карвонбоши зарҳошияли хуржунига солиб кетган», деди қўйчивон.

— Кейин нима бўлди, Дмитрий Казимирович, кейин?

— Кейин нима бўларди? Давронов билан биз икки йилгача ўша ердан кетмадик. Чунки ҳалиги қора тош захда қолған кварц парчаси эканини фаҳмлаган эдик. У албатта, узоқдан келмаган. Чиндан ҳам, Қумтовни айлацуб, иккӣ чақиримча келадиган бир жарликда туб қатламлар — гранит, унинг устида бақувват кварц томирларга дуч келдик. Аввал бу томирни яна йўқотдик. Ўша йили саратонда офтоб уриб дўстим Давронов ҳалок бўлди... Лекин бир неча километрлар нарида томир яна қалқиб чиқди. Унда ҳар хил хол-хол сарнап зарралар йилтиллаб туради. Ўткироқ йилтиллагани — пирит, орагидагилари — олтин.

Хазинага олиб борадиган сўқмоқни мана шундай қилиб топганмиз. Ўшандан кейин ҳам қанча мушкул воқеалар бўлди. Бу Давроновга ўхшаган неча-нечада ажойиб ёдамларнинг ҳаётигина эмас, иниларим, неча-нечада йиллар, қанча-қанча эҳтирослар, неча-нечада тирик жонлар, азиз умрлар...

— Неча йил бўлди шу воқеага?

— Ўн икки йил.

— Вой-бў! Ўн икки йилдан бери олтин ерда ётибдими! — дея кўзларини катта очди Саттор.

— Пандавақи-ей,— деди ётган жойидан Ҳожимат,— миллион йилдан бери ётибди, нима ҳам қилар эдинг?

— Гап мана шунда, йигитлар, нимадир қилишимиз керак,— деди Губанов.— У оёқ остида узоқ ётмасин, десак...

— Нима қилиш мумкин?

— Нима қилиш мумкинлигини қурилишимизнинг бошлиғи Мардонқул Заргаров биладиганга ўхшайди. Мен кўриб-сезиб турибман. Ў ҳозир шу ўй билан уйқудан воз кечиб юрибди. Мен у билан маслаҳатлашиб, оқибатини кейин сизларга албатта айтаман.

— Йўл топиш керак, нима десангиз, биз тайёрмиз!

— Гап шундаки: бизга давлат олти йил муддат берган. Агар бу ишни бир ой олдин битирсан ҳам, анча-мунча яхлит олтин деган сўз. Биласизми, биз — олтин яратувчилармиз!

Бу гап давомида ҳамма Губановнинг атрофиға йиғилиб келган, ҳатто Ҳожиматнинг ҳам катта ёввойи кўзлари пирпираб, манглайида тер доналари қалқиб қолган эди.

— Бир ой эмас... шунча норгул йигитлар туриб-а? Бир йил олдин тугатиш керак,— деди Гита.

— Йўқ, гап билан бўлмайди бу, биродарлар,— деди И smoil қария,— ўйлаш керак. Менга қараинг, парторг, бу гапни халойиқ билиши керак. Бунга қизиқмаган одам бўлмайди, ҳа. Ёш бола эмасмиз. Ҳар кимнинг, ҳар бригада, ҳар участканинг ўз ўйи бўлмаслиги мумкин эмас. Эскаваторчиларнинг фикрини мен сизга ўзим айтаман.

Губанов овқатга турмади.

— Йўқ, мен борай. Маша холанг ҳам бугун борш қилмоқчи эди, яна хафа бўлиб ўтирасин,— деди ўрнидан туриб. Уни ўраб олишди: «Бизнинг борш бошқача бўлади!» деб қисташди. Бу юмшоқ, мулоҳазали одамга ётоқдагиларнинг меҳри ошиб қолган эди. Губанов ҳам зинани пайпаслаб ташқарига чиқар экан, ана шу одамлар билан танишганидан мамнун эди. Бу оқшом катта хамирга ачитқи тушди. Эртага шу ғулув шабадаси йўлчиларга, каръердагиларга, ЛЭПчиларнинг дала базаларига, газ қувури трассасига, бетончиларга, уй-жой қурилиши комбинатининг котлованларига, топографларнинг лагерларига, автогаражларга, саҳро бағрида мўр-малакдек ўрмадаган одамларнинг ҳаммасига етиб боради. Губанов азат бир вужуднинг эзгу бир ўй билан салмоқли тўлғанишни кўз олдига келтиаркан, ҳали бу ўйнинг нимадақ иборат бўлишини билмаса ҳам, қўкси кўтарилиб, ўзида қудратли бир куч сезди.

Жонажон саҳро туни. Яйдоқ аёз, изғирин. Юлдузлари ёт бўлиб кетган пастак осмон. Оёқ остидан учган қум яккам-дуккам қовжираган гиёҳларга урилиб шитирлайди, узоқ шимолдан келган кеч куз шамоли иссиқ манглайига намхуш қоқилиб, асабларга ором беради.

Саҳро ҳам оромда. Эртага бу чексиз қоронгилик узра яна қуёш кўтарилади. Қаттакон қуёш...

6

Бошқарма тонгданоқ арининг инидай гувиллаб қолган эди. Заргаровнинг ҳам бугунги эртаси катта қувонч билан бошланди. Телефонда у Свердловскдан илгари

бирга ишлаган ўртогини топиб олди. Монтажчи инженер Сандро Mkrtçyan Заргаровнинг ўзига ўхшаш беҳаловат, зеҳни ўтқир рационализатор, монтаж ишларининг тенги йўқ устаси эди. Заргаровнинг ундан умиди катта, саҳро шароитида мураккаб монтаж ишлари муддатини қисқартириш учун фақат Сандро керак эди унга. Лекин ошнаси ҳадеганда унайвермади.

— Дайдиликни ташлаб, ўтроқ бўлиб қолдим, еттига болам билан сенинг саҳронгда нима қиламан,— деб терс туриб олди, кейин трубкани ҳовучига қамаб:— Маро иккиқат,— деб шивирлагани эшитилди.

— Саша, Саша,— деди Заргаров ялиниб,— катта гап бор, қелганингда айтаман, мактабдагиларни қолдириб, ичкиналарингни етаклаб келавер, оғайни, мен борманку, қачондан бери саҳродан қўрқадиган бўлиб қолдинг?

— Нима ўзи, арзийдиган нарсами?— сал ён бергандай сўради Сандро.

— Олтин саралаш комбинати. Мана, макети рўпарамда турибди. Оламда кўрилмаган ноёб нарса,— деди Заргаров севиниб.— Назаримда, сенсиз бўладиган иш эмас.

Қисқаси, инженер Mkrtçyanнинг ўжарлиги синди. Син маса ҳам, ҳар қалай, нозик жойидан дарз кетди. Хотини Маро билан маслаҳатлашиб кўришини айтди-ю, лекин Заргаров билади — бу унинг розилиги эди. Чунки Мароси ўзидан ҳам яхши, хуллас, дўстнинг илтимосини ерда қолдирадиган одамлар эмас. Заргаров катта бир ишни битиргандек, кафтларини бир-бирига ишқаб, ташқарига чиқди-да, машинага ўтириди.

У яқинда саҳрода пайдо бўлган меҳнат колонияларидан хабар олмоқчи эди. Бу колониялар, Заргаровнинг илтимосига биноан, бошданоқ асосий обьектларга яқинроқ ерларга жойлаштирилди, маҳбусларнинг кўлчилиги, айниқса, шартли озод қилингандар қаттароқ коллективларга яқин жойларда, сал-пал аралашиб ишласа, бу уларнинг келгусидаги тақдирига яхши таъсир қиласди, деб ўйларди Заргаров. Уларга бошдаёқ «инсон» деб қараш, ишонч билдириш, саҳронинг қайта туғилаётганини кўзларига рўйирост кўрсатиш — ўзларининг ҳам қайта туғилишига сабаб бўлади, деб қаттиқ ишонарди.

Соқчилар унга честь берип, ичкарига ўтказиши. Ҳозир ҳамма ишда эди. Лейтенант формасидаги ёшгина

комендант унга чўзилиб кетган тахта сўриларни кўрсатди. Ҳувиллаб ётган ётоқлар руҳга аллақандай таъсир қиласидиган; бефайз, уларнинг бу қадар кўплигини, бу қадар бир ҳиллигини кўриб, шундай кенг саҳрода ҳам одамнинг юраги сиқиларди. Қиличини яланғочлаб қиши келяпти, тахта деворларнинг тирқишидан қаҳратонда ғуриллаб совуқ кирса керак... Заргаров пешонасии тириштириб, бир оз айланди-ю, ҳозирча бир нарса дёёлмай, печкалар қурдириб беришга ваъда қилиб, тезда қайтиб чиқди. Бундай бекордан-бекорга табиати хира бўлишини ўйламаган эди у. Одам боласига ҳайрон бўласан. Дунёда шунча беҳисоб хайрли ишлар, шунча чексиз кенгликлар, чорлагувчи йўллар туриб, бирдан-бир азиз умрини руҳий зулматга дучор этади. Энди кўпчилиги тавбасига таянган-ку... Лекин инсонлик қадрига ачинасан.

Мана, улар ўй-жой қуриш комбинатининг арматуралирига бетон қабул қилишяпти, гишт ташишяпти. Бир қарашда оддий ишчилардан фарқлари йўқ. Аммо дилларини зил бир мусибат тимдалаётгани юз-кўзларидан барибир билиниб туради. Бу мусибат бардошга айланадими, пушаймонгами, аламзадаликками — кимга боғлиқ?..

Заргаров тор изли терим йўл қурилишида ишлаётгани маҳбуслар орасидан ўтди. Булар касб-корига қарамай, ёппасига оғир қўл ишларига қўйилган эди. Қузнинг шамолли куни, чанг кўтарилган, гоҳо трасса бўйлаб ёғоч оёқда ёзни эслатиб юргургандек кучсиз гирдибод буралиб ўтади. Заргаров дилидаги чиркин ғашликни гоҳо қўпол ҳазил билан, гоҳо беҳаё сўкиниш билан хаслӯшлashingга уринган бу одамларнинг кир юзларига зимдан қараб қўяр, уларнинг ўйларини билгиси келар, баъзан эса улар, у ўйлагандек, шунчаки «тавбасига таянган нотавон шўрликлар» эмас, тақдири чигал, табиати мураккаб, ҳатто «хатарли шахслар» бўлиб кўринар эди.

Заргаров қумда этигини сўдраб, чанг-губор ичидаги нафаси тиқилиб, трассаничиг охирроғига етганида, нақ қулоғининг тагида қаттиқ занг чалиниди. Устунга осилган рельс бўлаги хунук титраб янграр эди. Шу пайт соқоли ўсиқ, қулоғи чиноқ бир маҳбус елкасидаги бетон шпални гурс этиб ташларкан, Заргаров унинг кўзлари алланечук йилтиллаб, чақмоқдек чақнаб кетганини пайдади. Яна бир қараса, у ерга тикилганча ёни билан

туарар, қотиб қолгандек эди. Заргаровнинг юраги «шув» этиб кетди. Қандайдир мойга беланган қўли билан пешонасини сидириб, ўша томон бир интилди-ю, у ҳам тўхтади. Манглайида кир бармоқнинг изи, жойидан силжиёлмай тикилиб тураркан, ҳалиги одам кескин қайрилиб, жўнаб қолди. Заргаровни ҳам ўша томон юришга нимадир мажбур этди. Баданига совуқ тер қалқиб чиққан, қўнгли алағда эди. Ҳалиги одам нарироқ бориб, жазирама қумга қоқилган ёғоч столлардан бирида, шериклари қатори тушлик кута бошлади. Заргаров ўша томондан айланиб ўтди. Маҳбуслар: «Ҳой галстук, бизнинг ёвғондан татиб кет!»— дея хаҳолаб кулишар, Заргаров эса ҳалиги одамнинг кўзини излар эди. У одам ҳам буни сезди, лекин алюмин товоғидан бошини кўтартмади, Заргаров унинг кўзидағи сирли йилтиллашнинг нима эканини билолмади, жўнаб кетди.

Бу йилтиллаш унинг кўнглида ёқимсиз бир гашлик қўзғаган эди. Агар ўша ўйлаган одами бўлса, бу ялтиллаган совуқ қасос тифи бўлиши ҳам мумкин. Наҳотки ўша бўлса? Қотил...

Заргаров ҳеч қачон бунаقا довдирамас эди. Қадами тезлашиб бораётганини сезиб, ўзини босишга уринди, галстугини сидириб артди. Гусмоли ўринисиз, ўшанинг ўзи! Заргаров уни таниди. Қулоги чиноқ, юзи тунд, қошлири туташиб кетган... Айбор... «Айбор Мамат Яҳёев!» Лоп этиб номи ҳам ёдига тушди. Заргаров уч кунлик суд давомида бу номни эшитавериб, юраги безиллаб қолган эди ўшанда.

Ажабо, қисматнинг ўйинини қаранг. Ўзи шафқатсизлик билан етти йилга кестириб юборган одам энди ҳар куни ёнгинасида юрадими? Унинг хаёлида нималар бор? Танидими?

Бошлигининг бугунги аҳволига Бобош ҳам ҳайрон. Маслаҳатли гаплари бор эди, айтолмади. Ишдан кейин ётоғига олиб бориб қўйди ҳам, ундан бир оғиз гап чиқмади.

Заргаров бугунги чироий ҳеч кимга ёқмаслигини ўзи ҳам биларди. Лекин нима қилсин, Мамат унинг хаёлидан нари кетавермади. Унда ёлғиз қолганида, айниқса, хунук хаёллар ёпирилиб келиши турган гап. Бошқа кечалари Фотима, бугун эса — бу...

Ҳамма хаёлларни қувишга қарор қилди. Совуқ сувда ювинди, чироқнинг пилигини кўтарди. Электр линиялари

трассасининг схемасини қўлига олди. «ЛЭП» деб ёзилган эди ўнинг тепасида. ЛЭП... зап беўхшов сўалар ўйлаб чиқаришади-да. Қеча бу схемани бош инженер қўлидан олган эди. Биринчи қарашдаёқ унда бир иллат бордек кўринди кўзига. Кечадан бери дам қўлига олади, дам қўяди, нимасини ўйлаш керак эди — сира тополмайди.

Яна фикрини бир жойга тўпломай, кўнгилсиз жилмайиб қўйди ўзича. Қизиқ. Ўзининг бу аҳволи ўзига нашъя қилиб кетди. Шунча катта, масъул ишлар, ўйлар бошидан ошиб ётса-ю, қаёқдаги бачкана ваҳималардан кутуолмаса!..

Дарҳақиқат, нима учун у бу ишлар билан шуғуллануб юрибди? У қурувчи бўлса! Нега ҳар нарсадан ташвишга тушавериши керак? Унинг ҳам ўз руҳий лимити бор, уни бениҳоя кенгайтира олмайди-ку...

Лекин ҳалиги Мамат чиноқ ҳақидаги хира хаёл яна ёпишиб келаверди. «Айборд Мамат Яҳёев!» дёған хитоб янгради қулоғида. Бу ҳукм эълон қилған суд раисининг овози эди. У кунларни эслаш ўзи даҳшатли. Заргаров қаттиқ туриб қотилни шафқатсиз жазолатишга эришиди-ю, охирги куни суд залининг йўлагида унга тасодифан рўпара келиб ғалати бўлиб кетди. Икки соқчи орасида ўтиб кетаётган сочлари қирилган ёшгина йигит, ўша Мамат Яҳёев, орқасига қайрилиб қичқирди: «Ёш умрни хазон қиляпсиз. Севган қизим бор... Кўрқмайсизми? Мен тирик қайтаман-ку! Сизни бир кўриш учун жонимни жабборга бериб бўлса ҳам тирик қайтаман-ку!»

Заргаров бу сўзларни эслаб, назарида, соchlарининг томирларигача музлаб кетгандек бўлди. Қотил у пайларда ёш эди, ҳозир етилиб, давангидай бўлибди, суяклари бузуқ, қошлари туташ... Суд вақтида нимадандир умидвор, ҳар замонда истеҳзоли жилмайиб қўйгувчи эди. Ҳозир буни ҳам унутганга ўхшайди, хира қўзи совуқ чақнайди...

Одамзодга хотира нега керак экан-а? У бўлмаса нима бўларди? Хотира бўлмаса, ўтмиш бўлмаса; фақат келажак, келажакка интилиш бўлса! Бунга рози бўладиганлар кўп топилар эди. Мана, масалан, ўша Мамат... Унга у ўтмишнинг нима ҳожати бор? Хотиралар уни ёмон йўлга бошлиши мумкин, холос.

Заргаровнинг ўзи учун-чи? Йўқ, унга ҳаммаси ҳам керак. Ўтмиш ҳам, келажак ҳам. Ўндан ташқари ҳам

яна нимадир керак унга. Одамлар белгилаб берган рамкага барибир сиғмайди. Негадир ҳамма нарса тор. Ҳатто саҳро ҳам... Бу ерда ҳам унинг ҳаёти негадир жўшмай турибди. Ниманидир ёриб чиқолмай бўғилиб ётибди. Мана бу бемаъни ёлғизлик кечалари, бачканга ўйлар...

— Бас қилиш керак... Бас қилиш керак! — дерди у коронгида тўлғаниб.

Уч ярим ойдан бери биринчи марта ўз уйи атрофида пайдо бўлди. Панжара орқасидаги печак гуллар тонг қировидан ерга қапишган, деразаларда чироқ йўқ эди. Заргаров чарм курткасининг чўнтағидан калитни чиқариб, эшик олдида бирпас тўхтаб қолди. Юзида ширин хаёлнинг майнин жилваси бор эди: у эски гапларни эсига солмайди, юракни кенг қилади. Ҳозир уйқуда ётган бўлса керак, иссиққиналигича шундоқ қўлига кўтариб олади-да, бағриға босиб, ўпид, чақчақ билан ҳамма ғуборини кўнглидан кўтариб юборади. Ёшлигига шундай бўларди. «Нега мунча бедарак кетдингиз», деб хотини зарда қилар, уришар, юзига шапатилар, у бўлса ҳамон тўймай билакларидан, елкаларидан ўпар, қизартириб юборар эди. Буни унугиб бўладими? Бунинг учун жаҳл устида айтилган унча-мунча гапни эшитмасликка олиши ҳам мумкин-ку?

Заргаров эшикни шовқинсиз очди. Уй қоронғи, пардалар туширилган, катта тошойна, стол, китоб жавонларида қалин чанг. Заргаров хонадан хонага юкурди. Ётоқда ҳам ҳеч ким йўқ, сербар каравотда жойнинг тахи бузилмаган. Заргаров оҳор ҳиди келиб турган чойшабларнинг тонгги оқиши совуқ рангига қараб, юраги ҳам бир зумда ҳувиллаб қолгандек туюлди.

Қаёққа кетган бўлиши мумкин каллаи саҳарлаб? Театрда тунамайди-ку?.. Қанғиллаган қўрадек қаровсиз ётган уйда Фотиманинг овози янграб кетгандек бўлди: «Мен тирик беваман...», «Соянгизга айланниб қолдим...», «Елкаси яғир ҳаммолсиз!..»

Заргаров икки қўли билан қулоқларини беркитди. Ўша — кўнглида нимадир қаттиқ дарз кетган хосиятсиз оқшом бутун қутсизлиги билан кўз олдида гавдаланди. Тавба, бу қандай азоб бўлди! Ҳақорат, кечириш, сөғиниш, изтироб, алам, ҳижрон, қўмсанаш, бардош... ҳаммаси жиндаккина шодлик учунми? Қани ўша, ўша ҳам йўқ-ку? Ким айбдор? Ҳаммасига ўзи! Ўзи айбдор! Хотин

Олдингми — ҳароратинг билан ардоқлагин-да, Бу бемеҳрликка ким чидайди, хотин шўрликда нима гуноҳ... «Ут билан ўйнашяпсиз, мен ҳам тирик жонман...» Бу гал шивирлаш эшитилди қулоғига, Бу ҳам Фотима, унинг оловли нафаси қулоғига тегиб ўтгандек бўлди.

Заргаров саҳро чангি сўнгган этиги билан фира-шира, бўм-бўш хоналарда қизил гилам устида у ёқдан-бу ёққа юради.

«Хотин олдингизми — иссиқ қучоғингизда ардоқланг».

«Унда хотин бўлиш жуда осон, жўн иш бўлиб қолади-ку, Фотима?»

«Осон, қийин деган сўзларга нима бор? Муҳаббат бу. Муҳаббат осойиш, фарофат, севинч бағишилаши керак эмасми?»

«Осойиш, фарофат!.. Ҳа, агар хотин фақат хотин бўлса. Лекин у бунинг устига дўст ҳам, маслакдош ҳам, қанот ҳам бўлса-чи?»

«Бирорвнинг қанот-қуйруғи бўлиб юришда бахт борлигига шубҳа қиласман».

«Бирорвнинг... Қисқаси, менга хотин бўлиш мушкул ишга ўхшайди...»

Заргаров кейинги ўйини барака-овоз чиқариб айтди. Қараса, девонага ўхшаб, сал бўлмаса ўзи билан ўзи гаплашяпти. Шартта эшикка қараб юрди. Жиндак ором илинжи билан келган уйидан ҳориб-чарчаб кўчага чиқди.

Совуқ, туманли эрта. Асфальтга ҳам хазон ёпишган, йўлкаларда қатнов энди бошланаётган эди. Этик, плаш кийгац, қовоғи солиқ одамга лаблари кўкарган мактаб болалари салом бериб ўтди. Бу ер саҳро эмас, ўйингни ҳам ўйлаб улгуrolмайсан — кўча тугаб қолади. Йўлкама-йўлка юриб, бир жойда бошини кўтариб қараса, Шоаҳмад Аббосовнинг эшигига турибди. Қайси бир шайтони-лаъян бошлаб келди бу ерга? У ўйига ҳам келмаган эди-ку? Тўғри, туманда сал жунжикиб қаёққадир қадам ташларкан, миясининг аллақаеридан Алексейнинг қиёғаси йилт этди, унда унинг Фотимани қаердадир Шоаҳмад билан кўрганлиги ҳақидаги гапи ҳам кўнглиниг бир чеккасида ғимирлаб қўйган эди. Лекин Заргаров зинҳор бу ерга келишини ўйлаган эмас, Фотимани шундай пайтда ана шу даргоҳда топиш ҳақида ўлашибиркин, пасткашлик бўларди...

Заргаров шундай деб ўйлади-ю, ё ўйлаганча бўлмадими, хуллас, подъездга кириб кнопкани босганини ўзи

ҳам билмай қолди. Энди фурсат ўтган эди. Дарвоқе, қайтишнинг нима кераги бор? Узоқдан келганида уйи берк бўлган одам бир собиқ мактабдошининг эшигини қоқолмайдими? Ёки йирик қурилиш бошлигининг область ижроня комитети раисида зарур юмуши бўлмайдими?

Эшикни Шоаҳмад Аббосовнинг ўзи очди. Очди-ю, кутимаган меҳмонга сира ҳайрон бўлмасдан, қучоқлашиб кетди. У пижамада, режими бўйича тонгда туриб ювинган, кийинган, «Шипр» ҳиди анқиб турар эди. Аббосов жуда режимли, батартиб одам: кунига тўрт маҳал овқат, тан-соғлик учун кундуз ҳам бирпас мизғиб олиш... Шу одатларини ҳеч канда қилмайди.

— Фотима уйда йўқ экан, ҳозир қайтиб кетадиган эдим, баъзи маслаҳатли ишлар эсга тушиб...— дея, келишига дарров расмий тус беришга уринди Заргаров.

— Ҳа, улар гастролда, кечагина кетишди. Қани, ечининг, зап келиб қолибсиз,— деди Аббосов ивирсиб. Хизматкор кампирни чақириб нималардир буюриб ўборди.

Заргаров ўзидан-ўзи мулзам бўлиб, ўтириб қолди. Ҳар йили шу ойда гастролга кетишини билар эди-ку! Бу қандай эси пастлик бўлди? Бекордан-бекор изтироб... Яна бу ерга кириб келиш? Айниқса, кирганида остоңдаёқ беихтиёр у ёқ-бу ёққа кўз югуртирганини эслаб, ўзига нафрати келди.

— Сиз овора бўлманг, Шоаҳмад Аббосович, икки оғиз гапим бор, холос...— У ўз аҳволини яширишга, хижолатдан қутулиб олишга ошиқарди. Лекин қутулоғас, бунинг устига шайтон унинг кўнглига яна номуносиб ўйларни солар эди; дарвоқе, намунча ҳамма нарсадан хабардор? «Кечагина кетишди...», «Ўндоғ-мундоғ...», хотиним ҳақида менга изоҳ беради...

— Шошманг энди, озиб-ёзиб бир келибсиз, нима дессангиз, ҳаммасини гаплашамиз...— деди Аббосов ичкари хонадан. Хоналар ёруғ ҳам эмас, қоронғи ҳам. Шафтоли гулли дарпардалар орқали тушиб турган эрталабки қўёш нуриданми, қандайдир бурчаксиз, баҳмал филофли мебелларданми, ҳамма нарса мулојим, юмшоқ туюлар эди. Уй эгасининг ўзи ҳам, оқ ёқага галстук тақиб, янги костюмда юм-юмалоқ бўлиб чиқиб келди. У ўрта бўйли, капалак мўйлов, сочи топ-тоза қирилган, юзи қизил,

юмалоқ, оғзи тўла тилла тиш, чеҳрасида ўша-ўша табасум. Заргаров унинг болалигидан бери бирорга қаттиқ гапирганини билмайди. Ҳеч қачон ҳаяжонга ҳам эрк бермас эди. Ёшлик чоғлари ишқу муҳаббат билан дард чекканини ҳам эшиитмаган. Қизлар уни яхши кўришарди-ю, у парво қилмасди. Заргаровнинг назарида, у ёшликни, худди ширин шарбат ичгандек, шавқ билан, шошимасдан ичиб юборди. Камдан-кам иккиланди, баҳсларга эса бош қўшмасди. Кейинги йиллар саҳрода юриб, улар кўп ҳам кўришмай кетишган эди, ҳали ҳам ўша-ўша экан. Шоаҳмад Табассум...

Заргаров ичида кулиб қўйди. Бу қўнглини ҳам бир оз очди.

Собиқ мактабдошини охирги марта у бундан икки йил аввал кўрган эди. Ўшанда дўсти пул-буюм лотереясидан гиламми, ҳолодильникми, ишқилиб, нима ҳам ютган, димоғи чоғ, чеҳраси худди чақнаб тургандек кўринган эди. Ҳозир ҳам шу. У ўзи бир умр шундай яшади, қачон қарасаңгиз, худди ҳозиргина заёмдан бир нима ютгандек, юзида табассум порлаб туради.

Аббосов ҳамма нарсаси ўртача, ҳар жиҳатдан мўътадил, ҳар томонлама омади келган одам эди. Бирор нарсаси кўп ҳам эмас, оз ҳам эмас. Болалари ҳам учтагина, улар ҳам оталаридек қип-қизил, соғлом, ҳозир катта бўлишиб, ҳаммаси ўз баҳтини топиб кетган. Хоналари ҳам учтагина, шинам. Маоши ҳам кўп эмас, оз ҳам эмас—баракали.

Икки-уч йил аввал узоқ қасал бўлиб ўлиб кетган хотинининг хотираси ҳам уни унча қийнамади. Тақдир ҳамиша унинг вақтичоғлигининг ғамини еб юргандай эди.

— Бирпас ўтирайлик, қиттак-қиттак қилайлик, ахир?!

— Йўқ, жуда барвақт.

— Ахир бирга ўқиганмиз, бир партада ўтирадик. Мени бўшанг топиб, баъзан дўппослаб ҳам қолардингиз, ёдингиздами?

— Ҳа, анча тузук дўппослаган эканман, кўрдингизми, қандай катта амалдор бўлиб кетдингиз!

Икковлашиб кулдилар.

— Масала бундай,— деди Заргаров бирдан муддаога кўчиб,— бир жойда мўмайгина олтин ўмарашнинг хонаси келиб қолди, Шоаҳмад Аббосович.

— А?— Аббосов терилган қошларини учирив, бир қизиқиб қаради-ю, гапнинг ишдан бошланганини пайқагач, меҳмонин дастурхонга етаклади.— Хўш, хўш?— чой қуяркан, диққат билан қулоқ сола бошлади.

• Заргаров ўз режаларини батафсил гапириб берди. Саҳродаги ҳамма йирик қурилишларнинг бошини қўшиб, ақлу тадбир билан иш кўрилса, баъзи лойиҳаларни, муддатларни, объект навбатларини бошқатдан кўриб чиқиб, бошқармалар, министрликлар билан келишиб, параллел ишларни, ортиқча сарфларни камайтирилса...

Аббосов худди ўз жонажон фикрларини таниб роҳат қилаётгандек, мастона тебраниб тинглар, «Жуда соз», «Албатта-албатта», деб маъқуллаб қўяр эди. Унинг бир одати бор: бирор гапирганда жуда таъсиrlаниб, аллақандай имо-ишоралар билан гапга жўр бўлади. Масалан, борди-ю, уруш даҳшатлари ҳақида гап кетса, панжалири билан юзини тўсиб, муҳаббат ҳақида гап кетса, кўрсаткич бармоғини лабига босиб, ширин жилмайиб қулоқ солади.

— Жуда ажойиб экан-да бу режаларингиз, дўстим!— деди у зарҳал нөзик пиёлаларда чойни янгилаб.— Дарҳақиқат, кўп ишлар қилса бўлади. Қаранг-а.

Бу Аббосовнинг одатдаги тайёр, шавқли-завқли гаплари эди. Лекин ҳозирги вазиятда Заргаров шундан ҳам хурсанд бўлди. У давом этиб, баъзи бошлиқлар билан учрашганини, аввало Сангиновнинг қаршиликлари, кўрсатган далилларини ҳикоя қила бошлади.

— Сангинов денг?! О, худбин-эй! Лекин у ҳам ҳақли, мен сизга айтсан, унга ҳам қийин,— деди Аббосов.

Заргаров Сайрамов билан бўлган гапларга ўтди. Мармар конидаги директор билан тил топганини ҳам тавсифлаб берди. Бу шартлашувлар ҳар томонлама фойда келтириши, айниқса, вақтдан ютишга имкон беришини мамнуният билан таъкидлади.

— Ҳа, ҳа, вақтдан ютиш айниқса муҳим: бунинг аҳамияти катта,— дерди Аббосов. Таниш исмларни эшигдан ёқимли жилмайиб қўйишини ҳам унутмасди.

— Лекин булар ҳаммаси, маълумки, ўз-ўзидан бўладиган иш эмас, Шоаҳмад Аббосович,— деди Заргаров,— бу йўл билан боришга қарор қилсан, жуда кўп ташкилотларни, анчагина одамларни безовта қилишга, баъзи одатий кўрсатмаларни, лойиҳаларни бузишга, дурустгина баҳсларга аралашибга тўғри келади. Таъвишли иш.

— Ташвишли, ташвишли,— деди Аббосов,— сергалва иш бошлабсиз...

— Шу туфайли область ижроия комитетидан баъзи илтимосларимиз бор. Энди ўзингиз ҳам қўллаб-қарашиб юборсангиз.

— Албатта, албатта,— деди Аббосов. Унинг ҳузурига илтимос билан келган ҳар бир кимса хурсанд бўлиб қетиши керак. Бу — қонун.— Мен бугуноқ муовинларимга эслатаман, қани, дастурхонга қаранг.

Дастурхонда ҳолва, новвот, мураббо... нуқул ширинлик. Заргаровнинг буларга унча ҳуши йўқ, шундай бўлса ҳам чимчиб ўтирас, таомгагина эмас, гапга ҳам ҳафсаласи совий бошлаган эди. Аббосов у қўйган масаланинг бутун миқёсини тушунмади шекилли. Тарозининг шайниндек, нуқул оғир томонга босади. «Муовинларимга эслатаман...» Муовинлар қуршовида яшашнинг ҳадисини олган раҳбарлар бўлади-да. Бу уларнинг ўзларига ҳам қулай, муовинларига ҳам. Юмшоқ шляпалирининг сербар соявони остида доим соя-салқин...

Заргаров гапни давом эттиришдан наф тополмай, диван тепасига қоқилган расмли гиламга — кўлда сузаётган оққушларга тикилиб қолди.

— Зўр-ку!

— Тушунарли,— деди Аббосов,— одам қийналиб ўтирмайди. Ё сиз ҳозирги учбурчак-тўртбурчакларни яхши кўрасизми? Мен кўрдим Пикассо деганини ҳам, бош қотиришга арзимайди...

Заргаров индамади.

— Кўзингиз киртайиб қолибди, ўзингизни қийнаб қўйибсиз, Мардонқул,— деди Аббосов меҳмоннинг озиб, унниқиб кетган юзига астойдил ачиниб тикиларкан.— Дам олиш керак, бу дунёнинг ғами деб ўлиб кетамизми энди, барибир ҳамма ишни ўзингиз қилолмай сиз.

— Биз қилмасак, ким қиласди?..— ҳоргин сўради Заргаров. Асосий мавзудан чалғиб кетган бекорчи гап унни яна ҳам чарчатмоқда эди.

— Жамоатчилик қиласди, халқ қиласди!— деди Аббосов қулочини ёзиб.— Ажойиб халқимиз бор! Мен доим халққа таянганман. Унинг қудрати олдида сиз билан биз нима эканмиз? Биз унда бир заррамиз, мен сизга айтсам.

— Зарра...— Заргаровнинг товуши пастлашиб кет-

ди.— Шамол учирган томонга қараб учаверишимиз керак, денг?

— Нега энди?— юмшоқ табассум билан аллалаб гапирди Аббосов.— Учиш эмас, яшаш керак. Яшаш учун туғилади инсон боласи.— У ўрнидан туриб, гиламни юмшоққина босиб буфет олдига борди.— Эллік граммдангина қояман. Яхши конъягим бор, чарчоғингиз чиқиб кетади.

Ичдилар. Ҳақиқатан ҳам ютуми яхши экан, Заргаров тетик тортгандек бўлди.

— Яшаш яхши, ҳеч ким қарши эмас,— деди у,— лекин ишни ким қиласи?

— Э, Мардонқул оғайни,— уй эгасининг ҳамма тишлари ялтиради,— сиз билан бизнинг даражамиизда ишни одам эмас, амал қиласи.

— А?

— Ҳа, ҳа, мартабамиз қиласи. Мана, ўзингиз шундай дабдабали ишларни қўзғаб, ҳаммаёқни алғов-далғов қилиб юрибсиз. Бошлиқ деган номингиз, мартабангиз бўлмаса, бунинг қайси бирини қила олардингиз?

Заргаров тансиқ конъяқдан сал гангиган калласи билан ўйлаб қараса, тўғри гап, катта ишга — катта ҳуқуқ керак. Лекин Аббосовнинг гапига негадир ғашин келди.

— Амалга миндик — ағанаб ётаверамиз, денг?

— Қизиқсиз...— хафа бўлмади Аббосов.— Менинг ишми шу мартабамнинг зил-замбил юқини кўтариб юриш, бу — оғир иш.

— Ҳа, Мономахнинг шапкаси оғир, дейишади руслар.

— Ҳа-да! Оғир бўлмаса, уни ҳамма ҳам кўтариб юрар эди. Бинобарин, жиндак ёнбошлашга ҳам ҳаддим сифади. Чунки менинг мартабам номи билан у ёқда қанча ишлар битяпти!

Заргаров столга эгилиб ўтирган жойида патак қошини уйиб, ичига чўккан кўзларини сузганча Аббосовга пастдан қаради.

— Неча йилдан бери шунаقا?..

— Қанақа?

Заргаров унинг ҳайрон бўлганини сезмагандек, конъяқ қўйди, яна эллик грамм ичиб қўйди.

— Кечирасиз,— деди кейин,— мен фалсафангизни тушунмадим. Сиз билан биз нима бўлдик энди шундай

қилиб? Амал дўпписи қўнқайтириб қўйиладиган кетмон дастами? Ё полиздаги қўриқчими?

Аббосов яйраб кўлди. Унинг очиқ табассуми худди қалқондек, баҳсга астойдил кириб, гапини қайириб ташлашга сира йўл қўймас эди.

— Мен, масалан, ўзимни кичкина одам демайман,— беозор давом этди у.— Баъзилар бор, жавобгарлик талаб қилсангиз, «Мен кичкина одамман», деб қутулиб кетади.

— Жуда тўғри.

— «Қатта одам» ким? Одамни амал «катта» қиласди. Одамни табиат яратади-ю, лекин шахс бўлиб етишиш ўзимиздан.

— Жуда ҳам тўғри,— тақрорлади Заргаров. У шира-кайф эди.

— Сиз билан биз шахс бўлиб стилгунча, обрў орттиргунча қанча заҳмат чекдик, энди обрўйимиз бизга хизмат қилсин. Бизнинг номимиз билан катта ишлар битади.

— Тўғри айтдингиз, келинг ичайлик!— Заргаров суҳбатдошига маъноёсиз қаради.— Бизнинг номимиз билан ҳамма иш битади, ғам еманг,— у охирги рюмжани ичиб юборди-ю, гўё иши битгандек, гўё бу ерга фақат ионутида қилгани келган кишидек, плашини кия бошлади. «Менинг дўстим жуда кўп турли амалларда юриб кўрди, фақат инсонлик мартабаси насиб қилмади унга!»— дейа ўзи-ча тўнғиллаб декломация қилди.

— Нима дёдингиз?

— Йўқ, сиз бугун — амал ҳақида гапирдингиз. Ёзувчи Александр Герцён ҳам бу ҳақда яхши айтган. Шу эсимга тушиб кетди,— деди Заргаров чиқаётib. Улар хайрлашдилар. Заргаров нотаниш одамга қўл бергандек, кўзини пирпиратиб юзига тикка қаради. Шоаҳмад Аббосвонинг табассуми қандайдир бениҳоя, орада ҳеч гап ўтмагандек, беғубор эди.

Дарҳақиқат, нима гап ўтди? Ҳеч нима. Нега бўлмаса, бу беозор суҳбатдан, бу аъло конъякдан, бу илиқ табассумдан кейин Заргаровнинг кўнглини шу қадар оғир гашлик чулғаб олди? Сангинов билан уришиб чиққанида ҳам бундай бўлмаган, қайтага енгил тортган эди.

Заргаров ичкиликдан кўрди. Бўшаштириб, дилини хира қилган ўша. Ойлаб оғзига олмаган нарсани нима қиласди ичиб...

Дмитрий Казимирович Заргаровнинг эски ЯК-12 самолётини рус эртакларидағи жодугар миниб учадиган ўзиучар «супурги»га қиёслаб, «кампирнинг супургиси», деб куларди. Бошлиқ «супурги»да учганда Бобош пақ-қос беиш қолади. «Газик»ни идоранинг соя томонига қўяди-да, қизлар ётоғига жўнайди ёки самосвалчилар атрофига ўралашади.

Заргаров бугун ҳам кетди. Совхозга. Жалпақова билан холодильник қуришмоқчи. У Тўмарис дегани худди саҳро қирғийи, ўтдек ёпишадиган жувон экан, бошини айлантириб қўймаса-да бошлиқнинг. Бобош шу хавотирини айтганида, Мария Власовна уни ўқлов билан туширишига сал қолди.

Оғзингга қараб гапир, у сенга ўхшаган енгилтак эмаски, бўш қолди дегунча қизлар ётоғига ғизилласа!

«Бўш қолди дегунча» эмиш... Бўш қолиш ҳам гапми? Мана бугун куни билан тентираиди...

Лекин ҳалиги гапдан кейин қизлар ётоғига эмас, карьер очаётган самоцвалчиларнинг олдига борди. Бобош бу азamat машиналарнинг қудратига қойил қолар, уларнинг чанг тўзғитиб гувиллашини, темир кузовларнинг ўнлаб тонна юк остида салмоқ билан тебраниб келиб ағдарилишини, одам бўйи бақувват фидиракларининг худди танк сингари саксовул буталарини босиб, ўр демай, қир демай, тикка ошиб ўтишини завқ билан томоша қилас әди. Афсоналардаги ҳўқизсизмон ҳайвонларга ўхшаш бу темир махлуқлар бир жойда теналикни олиб ташлаган, бир жойда жарликдан йўл очган, каръер бўладиган жойда эса экскаваторлар, скрепер ҳам бульдозерлар билан бирлашиб, еру осмонни баб-баравар тўзонга ғарқ этган әди.

Бобош қудратли нарсаларни, мана шундай жаҳаннам тўполонини, одамларнинг «буюк сариқ дев» билан (бу ҳам Дмитрий Казимировичнинг гапи. У саҳрони шундай деб атайди) олишувини яхши кўради. Шу ерга келса, ўзининг «Газиг»и ўйинчоқдек кўриниб кетади кўзига. Заргаров ҳам унинг бу ерларда кўп тентирашини яхши билади, шунинг учун отини Бебош қўйган. «Газик»ни титиб юборгудек учирив кетса:

— Ҳай, Бебош, яна ўша ёқقا бориб келдинг дейман-а? — деб қўяди.

Бобош бугун самосвалчи Ҳожиматнинг ишига афра-
йиб қолди. Бу бақувват одамнинг ишда ўзига ҳам, бош-
қаларга ҳам шафқатсизлиги мана шу қудратли машина-
да ишловчилар учун энг ярашадиган сифатлар бўлиб кў-
ринарди назарида. Ҳожимат жонида қасди бордек, ҳол-
дан тойгунча ишлар, гапирса ҳам, фақат пул ҳақида
гапирав эди. Унинг машинасига хизмат қиласидиган экска-
ваторчилар ёки курак тутган бир-иккита маҳбус тамом
безор бўлган, Ҳожимат ҳаммасини бир нафас дам бермай,
бурнини ерга ишқаб ишлатар, ўзи бўлса сира чарчамас,
ортиқча гаплашиб ўтиришга ёки бевақт чекиш, айрон-
пайрон ичишга йўл қўймас эди. Иш вақтида унга ган-
қотгани безиллаб туришарди. Фақат Қултой деган маҳ-
бус ундан қўрқмасди.

— Червонни қаёққа босяпсан, Ҳожимат, ростингни
айтавер, тегмайман,— дерди Қултой.— Умримда пул
ўғирлаган эмасман, ерда ётса ҳам олмайман, менга юқ-
майди.— Сочлари кирпи тикандек, кўзи олазарақ, оёғи
калта бу кўса йигит ҳам кўпроқ пул ҳақида гапиргани
учунми, Ҳожиматга ёқиб қолган, бўш вақт топганда фа-
қат шу билан гурунглашар эди.

— Айтсанг-айтмасанг пулни босамаң, Қултой, шун-
дан шу ёққа бекорга келибманми, яхши тўлайди бу ер-
да,— деди у тушликдан кейин арzon маҳоркани катта
қилиб ўраб. Улар иккаласи ҳам овқатга унча ўч эмас,
маҳоркага зўр берар эдилар, ёнларига яқин бориб бўл-
мас — буруқсиб турарди. Бу бадбўй ҳидга Ҳожиматнинг
хотини бечора қандоқ чидайди, Бобош ҳайрон.

— Илгари қаерда ишлардинг?— сўради Қултой.

— Автобусда.

— Тўқсон сўмгами? Туф!— Қултой сарғайнib кетган
тамаки қолдигини туфлаб ташлади. Улар машина соясни-
да ёнбошлаб ётар эдилар.

— Ўша ерда ҳам топардик, кўп эмас, лекин тирикчи-
лик қилса бўларди,— деди Ҳожимат тамакисини буруқ-
сатиб.

— Қанақа қилиб?

— Одамда эс деган нарса бўлиши керак. Аҳмоқ ҳам-
ма жойда ҳам топилади. Бизнинг автобус паркида бўлса
аҳмоқдан кўпи йўқ эди,— деб ҳикоя қила бошлади Ҳожи-
мат.— Шоффернинг аҳмоғига илиқ гап керак, йўловчи-
дан — раҳматнома, маъмуриятдан — ёрлиқ... Уни илиқ
гап иситади. Мени бўлса, оғайни, ўзинг биласан, фақат

червон иситади, ҳа.— У чўнтағига уриб қўйди.— Эрталаб саккизу ноънолда ҳамма аравалар бекатда бўлиши керак, хўш... Мен ҳам паркдан чиқаман керилиб. Диспетчер илжайиб қолади: «Саломат бўлсинлар». Чиқаверишда кодекслар осиғлиқ—«Энг яхши контроль—шофёрнинг виждони!» Албатта! Контроль ёнимда, қаёқса ҳам шошаман? Ўт кетибдими! Графикдан икки минутги на кечикиб, шошиб етиб бораман бекатга. Йўловчи хурсанд—унинг ғанини еб шошяпман-да. Энди бу ёғига мундоқ бўлади, aka: графикдан чиқдингми—билет сотиб ўтиришга вақт йўқ. Вақт ғанимат, вақт бизнинг бойлигимиз, бинобарин, йўловчини ўтқизу жўна. Йўловчи бўлса ҳалол, унга билет керак. Йўловчи ҳозир шунақа, билети бўлмаса, қийналиб кетади. Мана билет, сумкада қаппайиб ётибди. Лекин ҳозир билет йиртишга вақтим борми, график бузилияпти ахир! Тушадиганлар чақани ликопчага ташлаб тушиб кетаверади. Ҳалол одам сенинг ҳам ҳалоллигиннга ишонади.

Ҳожимат яна маҳорка ўради.

— «Яшасин, ҳалол аҳмоқлар», дерди бйзнинг бир бошчимиз,— деди Қултой.— Лекин ликопчангдан ўргилдим, бундан гадойлик яхши-ку?!

— Тўғри, танга-чақа, лекин тирикчиликка яраса бўлди-да.

— Бу ерда ўша ҳам йўқ.

— Бу ерда керак эмас. Бу ерда елканинг яғири билан топамиз. Мен тегирмон тошидек чидамлиман.

— Тўнгакдайман дегин!— Қултой калта оёғи билан тамакисини эзилаб ўрнидан турди.

Бобош бу бақувват одамларнинг назари пастлиги, ибтидои тушунчаларидан таажжубланиб, гапларига ағрайиб қулоқ соларди. Уларнинг маънавий дунёси бу азамат машина билан қилаётган ишларига сира ҳам мос келмаслигига боши қотиб, атрофларида ўралашаверди. Тушликдан кейин кабинага чиқиб, бирпас ўтиришга ижозат сўради. Уйдек келадиган баланд кабина, кузовни ағдариш механизми, ҳар замонда вағиллаб, дам чиқарадиган пневматик тормозлар, оғир бошқариш системаси уни жуда қизиқтирап ёди. Ҳаммасига дарров зеҳни етиб, туппа-тузук уларга қараша бошлади. Текин шерик Ҳожиматга ҳам маъқул эди.

Бу юришда Бобош кўп нарса ўрганди-ю, ҳалиги Қултойнинг мудҳиш одам эканлигини ҳам билиб олди. Ўзи-

нинг айтишича, у туғма ўғри, онаси қамоқда туққан экан... Үгай отаси уни: «Түйнукдан тушадиган ўғри қиласман», деб, болалигида симобичирганмиш, лекин бу Қултойнинг ўсишини тұхтатмабди, сал ңакана қилиб құйибди, холос.

Қултой уйидан қочиб, Сибирда геологлар отрядида юкчи бўлиб юрганини мақтаниб гапирди. Лекин отряддагиларнинг ҳар бирини номуносиб гапларга булғаб таърифлади.

— Ұша сен айтган ҳалол махлуқлардан эди ҳаммаси,— деди Ҳожиматга қараб,— бир кампирни деб мени отряддан ҳайдашди, хумпарлар.

— Кампирга осиладими одам...

— Кампир деб, жудаям кампир эмас эди-ю, лекин каттароқ хотин, бир жонсұхта эди... Таҳқир қилған әмишман. Хотин зотига нима кераклигини мен билмайдигандек...— Эслаб кетди Қултой.— Топадиган олтининг билан оч бўрига ем бўлларинг, дедиму жўнаб қолдим. Ҳемири йўқ, йўл билмайман, Сибирь катта, қаёқса бораман? Үн олти кун деганда чивинга таланиб, ўлар ҳолатда ётсан, бир қари овчи устимдан чиқиб қолди. Чайласи одам оёқ босмаган бир жилғанинг лабида экан, тўнғиз мойи, ов гўшти еб ётавердим... Чол: «Бўлди энди, иззатингни бил, кет», деса ҳам, кетмайман, ҳалиги отряддагиларни ўйлайман: улардан қандай ўч олсамикан, деб...

Қултой бу гапларни кечқурун, овқатга кетаётганида гапириб қолди. Гап қизиқ эди, Бобош ҳам эргашди. Қуёш уфққа чўқкан, Қултойнинг беўхшов сояси калта оёқлари ортидан тұшовдек әргашиб сургалар эди. Унинг саргузашти овқат ейдиган тахта бостирма остида ҳам давом этди. Саҳро уфқига ёйилган шафақ пачоқ алюмин товоқларни ҳам қизилга бўяган эди.

— Чол хўмраяди-ю, лекин овқатимни беради. Сибирликларнинг одати шунақа — меҳмон ашаддий душмани бўлса ҳам оч қўймайди. Семириб кетдим. Етаверсам бўларди-ю, бир куни жилға бўйида юриб, узоқдан бир дарвешми, девонага қўзим тушиб қолди. Бошида катта соявонли қалпоқ, юзига чивиндан тўр тутган, найнову нимжонғинә. Жарликдан ўтиб кетди, узоқдан кузатиб қолдим. Бир саргаштай сарсари экан-да, десам, иккинчи куни яна ўша. Яна ёлғиз юрибди. Ерга қарайди, қўлидаги дафтарга бир нималарни ёзади, тўнгакка ўтириб, илжайғанча дарёга тикилиб туради. Беш кунгача кузат-

дим. Ҳалиги отрядимизнинг бошлиғи ҳам шунақа телба эди; куни билан юрарди, дафтариға бир нималарни ёзарди, лекин илжаймасди, чунки ўн ой мобайнида олтиннинг заррасини ҳам тополмаган эди. Тополмайди ҳам, менинг қарғишимга қолиб баттар бўлади ҳали... Лекин мана бу нимжон хунаса бир нарсанинг устидан чиққани аниқ эди. Унинг яккаш бир жойда айланиб, дафтарга алланималарни ёзиши, ёлғиз ўтириб илжайишлари бежиз эмас. Омади келган қурумсоқ бўлмаса, инсон зоти оёқ босмаган бу жойларда ёлғиз яшириниб юрармиди? Олтин топган бу бадбахт. Мен бир нарсанинг устида узоқ бош қотириб ўтирумайман. Режам жўн бўлади, лекин тез пишади. Билдимки, бу ҳезимкаш нима тоғған бўлса — ҳаммаси дафтарида ёзилган. Уни қўлга туширсан, бутун хазинанинг номаи аъмоли менини, бунинг устига, ҳалиги абллаҳлардан қасдимни ҳам олган бўламан. Бир куни кечқурун жилға ёқасидан тошга бориб ўтиришини кутдиму яланг оёқ бўлиб, орқа томонидан секин яқинлашдим. Қимир этмай ўтирибди, хумпар, сойга тикилиб. Одам боласи қизиқ-да, сойда нима бор, жонингни ўйламайсанми! Қалпоғи устидан қўроғошин касет билан бир «сийпасам», шилқ этиб тушди. Мен ўйлагандан ҳам нимжонроқ нарса экан, зангар. Тавба, шу ҳолинг билан тайгада нима қиласан-а?! Қош қорайиб қолган, эгилиб қарасам, ҳамон йилтиллаб ётибди баччагарнинг қўз қорачифи, ўчмабди лаънати! Майли, дедим, азонгача барибир тугайсан. Дафтарни олдиму жўнадим. Чолнинг чайласига келгунча ўпкам оғзимга тиқилиб кетди. Бадбахтнинг дафтари қўйнимда оловдай ёнади детин. Тезроқ чироққа солиб қарасам...

Косалардаги қизиллик энди қотилнинг бармоқларига тушган эди. Бобош туриб кетишини ҳам билмади, ўтиришини ҳам. Қултой назарида бирдан қари одам бўлиб кўринди, кўса юзида ажинлари чуқурлашган, боши катта, бежо кўзи қонга тўлгандек эди. Нима биландир мақтаниб, аянч заифлигини яширишга уринадиган, қутсиз қисматини тан олган маҳкум, қўрқинчли одам ўтиради Бобошнинг рўпарасида.

— Чироққа солиб қарасам...—деб давом этди у,—кўзларим қамашиб кетди. Қаёқдаги бир қўнғизнинг сурати... Рақамлар. «Оёғи ўттиз икки миллиметр», «мўйлаби...» уҳ...— Қултой ичидан қалтираб сўкинди.— Ҳозир тепасида бўлсам яна бир туширадим хунасани! Табият-

шунос эканлар махсумча! Шундан шунча жойга қўнғиз қидириб борибдилар! Э...— у яна болохонадор қилиб сўкинди.

Кейин ўша кечасиёқ чолнинг чайласидан ғойиб бўлгани, қайсиdir шаҳарларда дайдиб юргани, сохта олтин безаклар билан чайқов қилгани, қайси қизни қандай қилиб қўлга туширгани ҳақида узоқ гапиради. Энди буларнинг Бобошга қизиги йўқ эди. Фақат, сеҳрлангандек унинг кўзларига қараб ўтирган Ҳожиматгина бир оз ўзгарган овоз билан, сизлаб, одатдагидан мулоиймроқ сўради:

— Қ-қамоққа-чи, бу ерга қандай тушиб қолдингиз?

— Э, чепуха!— деди Қултой қўл силтаб.— Ҳа, айтгандай, қулоқ сол, бу ҳам қизиқ бўлган,— дея Ҳожиматнинг халтасидан тамаки ўрай туриб яна бошлади.— Бир куни жуда пулга зориқиб қолдим. Кечкурун хиёбонда битта олифтадан, пул бер, десам, йўқ, дейди. Пальтони еч, дедим. Тахи бузилмагангина жерси пальто экан. Лекин қарасам... пальтонинг тагида кўкраги тўла калодка. Жавдираб турибман, дегин, кўзим ола-кула бўлиб кетди, қўлимда пальтосини бир латтадай ушлаб қолмайман, нима қилишимни билмайман. У бўлса қалтирайди... Одам боласи қизиқ. Фронтда жонини аямабди-ю, бу ерда...

Шунча гапга оғзини очиб қулоқ солган Бобош шу ерга келганда чидамади. Четроқда, тўнкарилган курси устида оёқлари орасидан ерга қараб ўтирганча, босиқ товуш билан Қултойнинг сўзини бўлди:

— Сен махлуқ буни тушунармидинг? У ерда одам жонини аямаган бўлса, у — Ватан учун! Бу ерда бўлса сен бу жонни бир... латта туфайли...

Ўрнидан туриб кетган Бобош алюмин косада қолган совуқ ёвғонни Қултойнинг башарасига шартта сенип юбормоқчи бўлди-ю, яна ўзини босди. Секин қайрилиб, бостирмадан чиқиб кетди.

Шундан кейин у ўша атрофга қадам босмайдиган бўлди. Бир воқеа юз бермаганда пулпараст Ҳожиматни ҳам, ўша пасткашни ҳам зинҳор кўрмоқчи эмас эди.

Ўн беш-йигирма кунлардан кейин, қор аралаш ёмғир эзиз турган расво бир рутубатли ධқомда Заргаровни жанжалли объектлардан олиб қайтаётган эди, шу ерда тўхташга тўғри келди. Заргаров комендант вагонига кириб кетди-ю, одатдагидек анча ҳаяллаб қолди. Куни

билан рулда аъзойи бадани увушиб кетган Бобош ўша бостирмага кирди. Энди бу бостирма эмас, ёnlари бордон билан тўсилган узууроқ ошхона, атрофлари қамиш билан иҳота қилинган, нарироқдаги қурилишларнинг чирогидан хирагина ёришиб ҳам турар эди. Ошхона соvuқ, бўм-бўш, чириган карам иси анқиётган ўчоқбошисидан идиш-товоқларнинг тарақ-туруғи эшитиларди. Бобош «хўжайнин» қайтиб чиққан-чиқмаганини билиш учун ташқарига юрди. Заргаров кўринмасди, шундан кейин ошхонанинг муюлишига биқиниб, кута бошлади.

Қамиш бўғотдан шариллаб сув оқар, фира-шира ёруғликда ёмғир томчилари муз доналардек совуқ туюлар эди. Бобош ошхона деворининг у бошида бир шарпа илғади. Заргаров эмас, унинг сал букчайган новча гавдасйни Бобош бир чақиримдан танийди. Бу қандайдир кичкина, бесаранжом кўланка эди. Бобош кўнглига аллақандай хаёллар келиб, муюлишда қимир этмай турди. Соя яқинлашиб келаверган сари яна ҳам кичик, жонсарак кўринди, юзига қизғиш нур тушди. Ажаб, қиз болаку! Ошхонанинг хизматчиларидан бўлса керак-да. Бобошнинг таранг асаблари бўшашиб, енгил тортди-да, бекордан-бекор хавотир олганига ўзидаң-ўзи маъюсгина кулиб қўйди. Энди у ҳалиги жонсарак қизга эрмак талаб томошабиндек қараб турарди. Қиз жажжигина, толма бел, юпқароқ кийинган, жунжикиб, орқа олдига аланглаб келар эди. Бобош ҳазиллашгиси келиб, бир қур сўз отмоқчи ҳам бўлди. Лекин қиз овчидан қутулган қуёндек олазарак, дам орқасига, дам қамиш тўсиқлар томонга аланглаганча шошиб келарди. Қалтирагандек кўринди Бобошга. Юзи фира-ширада яхши кўринмас, калта сочи ҳам кўзини тўсиб тушган эди. Совқотиби шекилли, бечора. Тўрт-беш қадам нарида бир тўхтади, кейин орқасига қараб қочмоқчи ҳам бўлди. Лекин яна келаверди. Аланглаб келиб бирдан Бобошга ўзини ташлаб, уни қучоқлаб ўпа бошлади. Эси чиқиб кетган Бобош аввал қучоғидаги бу жажжигина гавдани нима қилишини билмай, бўйнига ташланган билакларидан ушлади. Юзида қизнинг юмшоқ совуқ лабларини сезгач, беихтиёр қимирлаёлмай қолди. Қиз бағридан аллақандай атир аралаш хонаки ҳидлар келди. Бобош унинг юзини кўрмас, лекин оёқ учida турган нозиккина қоматини вужуди билан сезар эди. Қиз нам соchlари аралаш ёноғини унинг юзига қўйиб, яна қаёққадир аланглади. Гангиг

қолган Бобош ҳеч нарса англамай, бўшашибганча турарди, қанча вақт ўтди — билмайди; эсини йиғиб, худо етказган бу ғаниматни таваккалига бағрига босиш хаёлига келгунича бўлмай, қиз уни бирдан тарк этди-ю, жўнаб қолди.

— Кечирасиз...— деди нарироқдан пичирлаб.

Бобош оғзидағини олдиргандек анқайиб қолди. Қиз узоқлашиб, қоронғида боягидай безовта шарпага айланди. Ёпирај, тикка туриб туш кўряптими?! Лекин бунинг туш эмаслигини у аниқ биларди. Ловиллаб кетган вужудини совутиш учун бўғот тагидан чиқди. Ёмғир әралаш тушаётган қор учқунлари юзида эриб, унга ҳузур бағишилар эди.

Лекин бу қандай сир бўлди? Бу қанақа қиз? Уни ёмон қиз, дейишга кўнгли чопмас эди, чунки... чунки... ундей бўлиши сира мумкинмас. Бу жажжи, нозик қомат, бу илиқ нафас, нам соchlарининг ҳиди... Кутимаган, билмаган, астойдил кўрмаган бир зот ҳақида дафъатан бундай дейиш ғалати-ю, лекин бу юзсизликда қандайдир, хор бўлган ибо, бегуноҳ қўрқув, ноилож орсизлик кичкина бўлса ҳам ўтли журъат билан эзгулик ҳам бор эди.

Бобош унинг орқасидан бормади. Сўрамоқчи эди, ҳаммасини билмоқчи эди. Лекин негадир бормади, чақирмади, сўрамади. Бусиз ҳам алланечук роҳатда эди у. Уни барibir топади-ку, билади, ҳаммасини сўрайди, яхшилаб юзига қарайди... Булар ҳаммаси олдинда. Эртаги кунларни сезгандек, юраги орзиқиб кетди.

Шарға ҳам кичрайиб бораради. Бирдан нимадир шитирлади, синди, шув этиб шўр тупроқ тўкилди. Қиз ёруғ тушиб турган бир жойга етганда кимдир қамиш тўсиқдан ошиб, рўпарасига тушди. Бобош хавфни аниқ сезди, ўз жони хавфда қолгандек, ўша томон интилди. Тўсиқ бўйлаб борди.

Не қўзи билан кўрсинки, қизнинг рўпарасида турган — Қултой калла эди. Унинг катта сўпоқ боши чироқ ёруғида тебранди. Қиз қочмади, қўрқишини йиғишириб қўйди шекилли. Улар эски танишларга ўхшарди. Бобош бирдан англадики, қиз мана шу маҳлуқдан қутулиш учун, танимай ўтиб кетармикан, деб Бобошга ёпишган. У бир чеккада тўхтади. Фақат қизга бир нарса қиладиган бўлса... Жойлашиб қоронғида писиб турди.

— Зумраша! Худога шукур, олам тор!— Қултойнинг

оғзи қулоғида эди.— Толеимдан ўргилай, сени кечагина туш кўрувдим-а!

«Зумраша»си қамиш тўсиққа бошини тираб ҳёнграб йиғлаб юборди. Кейин бирдан йигини йиғишириб, пўни-са қилган бўлди:

— Қўйворинг, дод соламан!..

Қултой пинагини ҳам бузмади.

— Шундай типирчилашингга борман-да, оғатижон..
Укташ қаерда?

— Онамда. Уни унутинг, онам барибир болага яқин йўлатмайди!— деди «Зумраша».

— Унисини кўрармиз. Ўзинг қалайсан?

— Мени ҳам унутинг!

— Сени унудиб бўлармиди, Зумраш! Менга қара, бизни бир-биримизга худонинг ўзи рўпара қиляпти, қовоғингни очсанг-чи? Омадимдан ўргилай, яна биргамизми?

— Қочинг йўлимдан, кўрарга кўзим йўқ!— Қиз ўтиб кетишга интилди. Қултой бепарво, йўлида тўнгакдек қотиб турарди. Лекин энди ялинишга тушди:

— Зўмраш, муддатим оз қолди, шундай режаларим борки, етти ухлаб тушингга кирмаган. Қўғирчоқдай қилиб қўяман, нима топсам сенини, Зумраш, кафтимда кўтариб юраман...— Қултой паст, йўғон овоз билан шошиб гапиракан, қизга яқинлашиб келарди. Билагидан ушламоқчи бўлганида қиз пичноқ тифини кўргандек сесканаб чекинди:

— Йўқ, жирканаман! Ҳазар қиласман!..

— Зумраш!..

— Мен нафратимни қаёққа қўяман, ахир! Важоҳатингиз чиркин!— Қиз, бурун катаклари учиб, ўзини босишга уринди.— Келинг, келишиб олайлик: йўлимни тўсмайсиз. Безор қиладиган бўлсангиз, жонимга қасд қиласман. Боринг!

Қултойнинг чироқ ёруғида тебраниб турган нам юзи чўчигандек ўзгариб кетди.

— Йўқ, жонидан, сиз унисига шошманг. Қилтанг-пилтанг қиладиган бўлсангиз, зарур бўлиб қолганда унисини ўзимиз тўғрилаймиз!

— Аблаҳлигингни биламан. Лекин қўрқмайман! Қўрқмайман сендан!.. Майли, ўлдир!— ёшли кўзлари чақнади қизнинг.

— Шошманг, дедим-ку, буниси қочмайди. Менинг

бой берадиган нарсам йўқ, акаси, бой бериб бўлганман. Улармон ҳўкиз болтадан тоймайди. Бошқа гапни каллангдан чиқар, сен меникисан, тамом, оби дийдани йиғиштири! Истасам, гул қиласман, истасам — кул.

— Қўйвор!..

— Ерга кирсанг қулоғингдан, осмонга чиқсанг оёғингдан тортаман... Айтгандай, оёқчаларинг... — Қултой қизнинг лойга буланган эски ботинкаларига қаради. Қўйнидан анчагина пул чиқарди.— Мана, яхши боти олиб кий. Ёки жажжигина саҳтиён этикча олиб кий-да, сариқ майдай сўлқиллаб, дўндиқ бўлиб юр...

«Зумраша» чиндан ҳам анча юпун кийинган, қулоғидаги шиша исирға худди бир парчагина чайнамай-шимингдек йилтиллаб турар, ўзи ёмғирда жунжикиб, бутун вужуди қалтирас эди.

— Қўйворинг,— деди у пулни лойга сочиб юбориб. Энди унинг овозида аянчли ёлвориш оҳангি эшитилди:— Мени иккинчи кўрмайсиз, менинг ҳам жонимдан бўлак нарсам йўқ. Сиздан қутулиш учун ўша жондан кечишга ҳам розиман...— У шундай ҳўнграб, титраб йиғлай бошлидик, Қултой яна бир нима дейдиган бўлса, Бобошнинг сабри тугаган эди. Лекин Қултой бирдан шол бўлгандек, жойида туриб қолди, кичкинагина, букчайган, жунжиккан қиз қоқина-сурина кетиб борарди. Шапкасининг соябонидан, юзидан, бурнидан, елкаларидан томчилаб сув оқаётган Бобош у кўздан йўқолгунча жойидан жилмади. Қултой ҳам лой аралаш пулларни йиғиб олиб, оёқ остидаги ниманидир жаҳл билан тепди-да, шалаббо, шумшайганча орқасига қайтди.

Заргаров ҳануз кўринмайди. Бобош кабинага чиқиб, ҳозиргина кўз ўнгидан ўтган ғалати воқеа таъсирида ҳамон ўзига келолмай ўтиради. «Зумраш...» Лақаб бўлса керак. Лақаб бўлса ҳам чиройли эшитиларкан. Бобош уни такрорлаб, калласини чайқаб қўйди. Кичкинагина бир вужуднинг бошида қанча даҳшат. Қамоқда бўлгани етмаган, тағин бу шумшукнинг ваҳшиёна таъқиби... Уни албатта бир кўриб гаплашиш керак. Бу чиркин махлуқ унинг ҳимоясиз заифлиги билан, қора қисмати билан ўйнашиб, завқ топаётганга ўхшайди, бунақада бир кунмас-бир кун бошига етиши, бутунлай нобуд қилиши ҳеч гап эмас...

Оёқ товуши эшитилди. Ёмғир энди паққос қорға айланган эди. Бобош, Заргаров ҳам келиб қолди, деб

деразадан бош сүққан эди, Қултойнинг мис товоқдек ба-
шарасига дуч келди.

— Ҳа, брат. Тойчоғинг шуми ҳали?— деди кабина-
нинг брезент сиртини шапатилаб. У деразадан бош сүқ-
ди, товушида боягина бўлиб ўтган фожиали гапдан асар
ҳам йўқ эди.— Чакки эмас, ишнинг қанттагини топиб-
сан! Ҳўжайин бир жойга кириб кетади — сеники тара-
лабедод. Чиқса, елдириб кетасан, бўлмаса ўтиравера-
сан баришнадай ўзингни ойнага солиб. Баъзан кечгача...

Бобош унинг тиржайган башарасига тирсаги билан
бир туширса, «Зумраш» учун ҳам, ўзи учун ҳам савобга
қоларди-ю, ўзини яна босди. Қултойнинг чакаги тин-
масди:

— Самосвалда тупроқдан боши чиқмай, яғир бўлиб
кетган аҳмоқлар ҳам бор. Ҳожиматга ачинаман, пул деб
юриб, бир куни ўпкаси узилиб ўлиб кетади. Мен мана
бунақангি ишда пул бермаса ҳам ишлардим. Юр деса —
юр, тўхта деса — тўхта, каллани ишлатмайсан, роҳати-
жон,— у яна кабинани шапатилаб қўйди.— Қандингни
ур, азamat!

Бобош тишини тишига қўйғанча ўзини зўрға тийиб
туради. Бу аblaҳнинг сўзлари унга шундай алам қил-
дики, агар у маҳбус бўлмаса, кучи етмаса ҳам муштла-
шарди ҳозир.

— Менга қара...— деди Қултойнинг жаврашларига
жавоб учун бошқа гап тополмай,— ҳалиги қиз ўзини бир
нарса қилиб қўядиган бўлса, сени тутиб бераман.
Қултойнинг кўзи чақчайди.

— Қаёқдан эшитдинг?— Улар кўз тикишиб анча жим
туришди.— Тўхта, тўхта... Ё донлашиб қолганмисан?

Бобош моторни юргизиб юборди. У Заргаровнинг оёқ
товушини узоқданоқ таниган эди. Қултой, гапи бўғзида
қолиб, бўзарганча деразадан калласини олди. Мотор
фувиллаши орасида:

— Аристонларнинг ишига бурнингни суқма, хўпми!
Яхшиликча айтаман...— деб, бензин дудига кўмилганча
орқада қолиб кетди.

Йўлларни юпқагина қор қоплаган излардагина қум
қизариб, фара шуъласида таёқдек тикка кўринар эди. Заргаровнинг боши кўксига эгилиб тушди, юзи ҳорғин,
салқи. Бобош бу одамга ҳам ҳайрон: бир оғиз гапи би-
лан-ку олам-жаҳон иш битади, идорасида ўтириб буюра-
верса ҳам бутун саҳрони ҳаракатга келтириб туриши

мумкин. Йўқ, кечаю кундуз тиним билмайди, бошида доим фалва, ҳамма ундан безовта, қўли етмаган, оёғи тегмаган жой йўқ...

— Шу чиқит пастқашлар билан шуғулланиб юрганингизга ҳайронман, Мардонқул ақа,— деди Бобош,— ашаддий бандитлар ҳам бор экан орада...

— Бор, бор,— деди Заргаров,— ўз хотинини уриб майиб қилган, ўғри-тӯғри, бегуноҳ... Ҳар хили бор. Алексейдан эшитишимча, бир-икки йил яшаб, олтинга йўл топиш умидида юрганлари ҳам йўқ эмас экан...

— О-о-о!..

— Чиқит...— деб қўйди ўзича Заргаров.— Биласани, Бобош, табиатда чиқит бўлмайди, мен сенга айтсам. Ҳамма нарса ишга солинади. Айниқса, бизнинг замонда чиқит йўқ. Илгари, мана, ғўза пўчоқ — бари ёқилар эди. Ҳозир буларни «яшил бойлик» дейишади. Ҳамма нарса бойлик. Ҳатто гўнг ҳам... энди, ўйла: одам нима учун чиқит бўлар экан? Қишининг ўзигина эмас, ҳаётигина ёки ишигина эмас, қувончи, ҳусни, ахлоқи, севгиси, ўлими — хуллас, ҳамма нарсаси одамлар хизматида бўлиши керак.— У Бобошдан ҳам кўра бу фикрни ўзига маъқуллаётгандек гапирав, тӯғрироғи, бу тӯғрида ошкора ўйламоқда эди. Бир оздан кейин яна давом этди:— Нега шуғулланасиз, дейсан. Сен Дмитрий Қазимировичдан сўра. Ҳар бир ёмон одамнинг ҳам, мана шу саҳроникига ўхшаш, олтин томири бўлади, дейди у. Ана шу томирини топиш керак. Бўлмаса увол кетиши мумкин.

Бу гап, Бобошга ёқди. Масалан, ўшалар орасида «Зумраш» ҳам бор. Бобош у шўрликнинг айбини билмайди-ю, лекин бугун унинг ўша «олтин томири»ни ушлаб кўргандек бўлди. Бор унда, албатта бор...

Лекин Қултой калла... Унинг қизга қилган пасткашликларидан ҳам кўра, ўзига айтган гапларц борган сари алам қиласарди Бобошга. «Ишнинг қанттагини топибсан», дейди-я. Келиб-келиб шу бандитдан мақтов эшитадими?! Бу қандай бўлди?..

Шу жумбоқ, шу ғашлик Бобошга чангагини солиб ёпишиб олди. Заргаровни уйига олиб бориб қўйиб, ётотига келиб ётди ҳам Қултойнинг кабина деразасидан тиржайиб турган башараси кўз ўнгидан кетмади. «Юр, деса — юрасан, тўхта, деса — тўхтайсан, каллани ишлатмайсан, роҳатижон!» Бу, нима, бирорнинг кетидан юрган дастёр эканми? Заргаров катта давлат хизматини

адо этмоқда. Лекин Бобош-чи? Бу — унинг хизматида. Бамисоли, унинг бир қўли ёки бир оёғидек. Бир шахснинг хизматида... Йўғ-э, у оддий шахс эмас, ахир. Лекин, шундай -бўлса ҳам. У ишламаса, бу ҳам йўқ-да. Унда яшашининг, умрининг мазмуни нимадан иборат бўлди? Бутун бир одамнинг, бутун бир гражданнинг умри! Қимгadir батамом, тобе, қарам. Қимнингдир бир қисми. Бир аъзоси... Ёпирай, даҳшат-ку, Заргаровнинг ўзи буни ҳеч ўйлармикан? Наҳотки, ҳалиги ярамас ҳақ гапни айтган бўлса? Йўқ, у Бобошга ҳасад қилади. Қелиб-келиб шундай бир ифлос ҳасад қиладиган ишда юрибдими ҳали?

8

Заргаров саҳродағи ишларнинг миқёсини яхши тасвирлаб берди. Бош пудратчи бошқармадан ташқари, ўнлаб қурувчи ташкилотлар келиб жойлашгани, қурилиш кранлари, оғир автопоездлар, кучли портлашлар саҳрони асрий уйқусидан уйғотиб юборгани, ҳозир бу ерда баъзи кунлари юз минглаб маблағ ўзлаштираётгани, ана шу азamat механизмнинг ҳамма мурватлари бир маромга солинмаса ёки жиндай хато кетилса, бу жуда қимматга тушиши мумкинлигини салмоқ билан гапириб, бутун улуғвор манзарани ҳамманинг кўз олдида намоён қилди-қўйди.

Конкрет-конкрет масалаларни муҳокама қилишга ўрганган бюро аъзолари, Ҳайдаровнинг ўзи ҳам аввал бу катта гапларнинг қаеридан ушлашни билмай турдилар. Ҳайдаров ўн тўққиз йилдан бери обкомнинг биринчи секретари, асаблари чарчаган кекса одам эди. У умр бўйи пахта билан шуғулланган. Бюро аъзолари ҳам кўпроқ ранслардан, пахтакор районларнинг секретарларидан иборат бўларди. Улар ҳосилдорлик ёки шўр ювиш масалаларини жуда амалий, билағонлик ва расамади билан муҳокама қилишарди. Ҳозир эса бюорода кўпроқ қурувчилар, Заргаровга ўхшаган «кит»лар ҳам ўтирибди. Лекин уларнинг қулочга сиғмайдиган катта, сира кўрилмаган, янги, мураккаб масалаларини ҳам қандайдир конкретлаштириб, амалийроқ муҳокама қилиш керак эди. Илмоқ ўзидан-ўзи чиқиб қолди. Ишчи кучларни қабул қилиш ва жойлаштириш масаласига келганда, бюро аъзолари Заргаровни саволга тута бошлидилар.

Саҳро қиши қиличини қайраб келяпти, посёлкалар қурилиши бошланмаган. Унинг ўрнига бинокорлик комбинати солинаётганмиш, шунча машаққат билан сафарбар этилган контингент тарқаб кетса нима бўлади...

— Тўғри, қурилишнинг адресига айрим шахслардан гина эмас, бутун-бутун бригадалардан ҳам ариза келяпти,— деди Заргаров шошмасдан.— Турар жой йўқлиги сабабли биз уларни олиб келолмаяпмиз. Лекин, ўртоқлар, бу — келажакнинг жуда катта индустрисал провинцияси. Бизга посёлкалар эмас, катта, обод шаҳар керак. У, эҳтимол, ҳали янги область маркази бўлиб қолар...

Сангинов қаттиқ ажабланганини билдириб, Ҳайдаровга қараб қўйди. Секретарнинг ҳам қовоғи уюлиб тушган эди. Заргаров давом этди:

— Ҳозир келган қурилиш колективларининг деярли ҳаммаси ўз эшелонлари билан коммуникацияларга жойлашган, сув, газ, йўл энергия трассаларида. Биз ҳар бир муваққат объектда посёлка қуролмаймиз. Умуман, кўп нарсаларни бошқатдан кўриб чиқишга тўғри келади, ўртоқ Ҳайдаров. Мен ўтган йили туркман нефтчилари шаҳрида бўлдим. Улар менга енгил қурилмалардан атиги икки ҳафтада монтаж қилинган цехларни кўрсатишиди. Кенг, ёруғ, баҳаво бинолар. Бу уларга жуда арzon тушибди. Бизнинг лойиҳаларимизда эса кран кўтаролмайдиган шундай темир-бетон сўлақмонлар мўлжалланганки, уларни монтаж қилишга на пул етади, на муддат. Кўп хусусда айрим мўлжалларимиз бор, умуман, менга бир оз эриинлик беришларингизни сўрайман.

— «Эркинлик?» Обкомданми?— деди кимдир. Бу луқма Ҳайдаровни ҳам ўйлантириб қўйдими, у энгагини ушлаб столга бош эгиб ўтиради. Энгагининг чапрофидағи катта сўгал соқол қиргандагина эмас, унга умуман халақит берса керак. Кўпинча, айниқса ўйланиб қолганида, қўли нуқул ўша сўгалига югуради.

— Лойиҳалар масаласида ҳали ҳам анчагина бемаслаҳат ишлар бўлибди,— деди Ҳайдаров қофозлари орасидан ниманидир қидириб.

— Ўзбошимчаликлар, деб атайвериш керак...— деди Сангинов. Ҳамма, ҳатто, шу ерда ҳам ором олгандек бамайлихотир ўтирган Аббосов ҳам, «Сенга нима бўлди?» дегандек, Сангиновга қараб қўйди.

— Муддатни тежаш учун журъатлироқ лойиҳалар керак, ўртоқ Ҳайдаров,— деди Заргаров.

— Мана,— деди Ҳайдаров излаган қофозини топиб.— Мана бу ЛЭП лойиҳаси нега ўзгариши керак? Юқори вольтли линияни юз километр наридан олишни таклиф қилаётганмисиз?

— Буни энергопроектдагилар яхши тушуннешади, ўртоқ Ҳайдаров. Лекин ортиқча ташвишдан қўрқишиятни. Камчиликларини бўйинларига олиб, лойиҳани қайта тузишдан кўра, сизга шикоят ёзиш уларга осонроқ шекилида. Мен ундаи линияларни кўрганман. Бунинг мураккаб ҳисоб-китоби бор. Гап шундаки...

Гап шундаки, доимий токни узоққа олиб бориш арzon тушади; унга иккитағина сим, оддий устунлар кепрак. Ўзгарувчан токни олиб бориш учун эса мураккаб конструкцияли симёғочлар, уч қатор сим талаб қилинади. Шунинг учун линияни узоқдан бўлса ҳам, випрямитель бор жойдан, яъни доимийга айлантириб олиб келиш фойдали.

Лекин Заргаров ҳозир бюрова буни тушунтириб беришга имкон топмади.

— Гап шундаки,— деб унинг фикрини бўлди Ҳайдаров,— умуман, шикоятлар кўпайиб кетяпти. Министрликларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш ҳоллари ҳам...— Секретарь жилмайиб жимгина ўтирган Аббосовга савол назари билан қаради.

— Махсус монтаж ишлари министрлиги билан Геология министрлиги...— деб аста, беозор товуш билан эслатди Аббосов.

— Ҳа, бундай ҳоллар ҳам бизнинг шаънимизга... Эртага яна уларга ишимиз тушади.

— Ўртоқ Ҳайдаров,— гапни бўлди Заргаров,— гап министрликлар ҳам бошқармалар ўртасидаги муносабатларнинг янги системаси ҳақида кетяпти. Ҳозир ҳамон эскича, уларнинг ҳар бири ўз ногорасини чаляпти.

— Кечирасиз, биз бу ерда министрликларнинг ишини муҳокама қилаётганимиз йўқ, ҳурматли Мардонқул Заргарович...— Шоаҳмад Аббосовнинг табассум билан айтган бу танбеҳи Заргаровни гангитиб қўйди. Бу энди этагини ушлаётган қандайдир асосий фикрнинг белига тепган эди.

— Биз одатдаги йўлдан бормоқчи эмасмиз,— дея давом этди Заргаров.— Бунда на бирор шахс учун, на давлат учун хавф-хатар бор. Сарфланган маблағнинг

ҳопланиши хавф остида эканини била туриб, яхши ўрганилмаган районларда катта комплекслар қуриляпти. Биз-чи? Биз нега журъат қилмаслигимиз керак?— Заргаров гапиради-ю, лекин фикри қандайдир чувалашиб кетганини, айтадиган асосий гапи бу эмаслигини пайқаб турар, асабийлашар эди. Асосий фикрни қидириш, тошиш ўрнига, бюорда ўзини қўллаши мумкин бўлган бирорта одамни изларди. Эшикка яқинроқда кичкинагина бўлиб ўтирган Тўмарис Жалпақовага кўзи тушди. Бу—чўрткесар, олов,adolatli хотин. Наҳотки қўлламаса? Заргаров фикрларининг асосий, катта фикр эмаслигидан қийналган ҳолда давом этди.— Мана, чорвадорлар билан ҳам тўқнашиб қолдик. Гоҳ яйловларни бузишига тўғри келади. Лекин, қоракўл ҳам олтин, дейишяпти. Улар ҳақли. Нима қилиш керак? Узлаштиридим, деб саксовул экиб кетавериш билан иш битмайди. Бу ер инсон яшайдиган жой бўлади, метил спирти билан сирка кислотасидан тортиб автомобилгача шу ерда чиқадиган бўлиши керак. Саҳрони комплекс ўзлаштириш масаласи...

Ҳайдаров қаламини пиёлага уриб гапни тўхтатди. Заргаров ишни пачава қилиб қўйганини англади. Миясининг қаерларидадир ётган бу майда гаплар нега лоп этиб юзага чиққанини ўзи ҳам билмайди. Улар асосий гапни бегона ўтдек босиб, яшириб қўйган эди. Бунинг устига, ҳалидан бери бесабр ўтирган Сангинов айни шу пайтда сўз сўраб қолди.

— Биз бу ерда қандайдир проектёрлик билан тўқнашиб турибмиз, ўртоқлар,— деди у дўнг пешанасини рўмолча билан сидириб.— Заргаров ҳамиятбозлик қилиб, бюро аъзоларининг диққатини кун тартибидағи муҳим масалалардан, ўзининг хато ишларидан, ножӯя хатти-ҳаракатларидан четга олиб қочишга бир неча марта уринди, кўрдинглар. У ишда ҳам худди шундай, ўзининг кундалик бевосита вазифаларидан эмас, кибри ҳаво билан хўжаликларимизни айланишдан бошлади, ўзини худди обком секретари ўрнида билиб, бизга кўрсатмалар беришга уринди. Бюро бошлади. Қўшни шаҳар, кон, сөвхоз ва қурилиш бошлиқларининг бирига пўписа қилиб, бирини алдаб, бирига ўз қурилиши ҳисобидан енг ичидар нимадир узатиб, уларни ўз манфаатига кўндиришга ҳаракат қилди.

— Ўртоқ Ҳайдаров, мен бу ибораларга изоҳ берили-

шини истардим,— деди кутилмаган гапдан эсанкира б
қолга ғ Заргаров.

— Изоҳни берамиз,— деб давом этди Сангинов,—
мэндан планларимни ўзгартирини талаб қилдингиз,
қўрқитмоқчи бўлдингиз, маҳаллийчиликда айладингиз.
Сабр қилинг, гапни бўлманг. Сайрамовга кабель-кран
бериб, нимадир ундиридингиз, мармар конининг дирек-
тори Маткаримовнинг бўшанглигидан фойдаланиб, ла-
қиллатиб, юқори ташкилотларга шикоят ёзишга кўнди-
дингиз. Конни ўз қарамоғингизга олиш мақсадида. Сиз-
га қолса, ёлғон-яшиқ, тўғри-нотўғри воситалар билан
ҳаммамизни ўзингизга бўйсундириб олсангизу ҳамма-
миз сизга хизмат қилсан! Ўртоқ Ҳайдаров, бу ишларнинг
қайси бири коммунист раҳбарнинг шаънига тўғри кела-
ди? У бизнинг бутун режаларимизни бузяпти. Иш қил-
гани қўядими-йўқми? Давлат планларимизни ўз ман-
фаатига мослашга кимнинг ҳақи бор? Бирорвнинг савоби
 билан жаннатга кирмоқчими?

«Жаннат сизга буюрсин. Афсуски, савоб дегулик
ишингиз йўқ», Заргаров бу ўйни кўнглидан қувди. Ўзини
оғир тутиб, босиқ жавоб қилди:

— Ўртоқлар, нима учун мен ўзимга алоҳида йўл со-
лишим керак? Нима учун-мен ўзимга алоҳида сув олиб
боришим керак? Нима учун мен ўзимга алоҳида газ йў-
лию алоҳида электр линияси қуришим керак? Ахир шу
ишларни менинг жонажон қўшниларим, ўз ўртоқларим
ҳам қиляпти-ку? Еки сиз бошқа бир давлатда яшайсиз-
ми, ўртоқ Сангинов? Биз ягона, бир бутун организм
эмасмизми? Нега ўз давлатимизни ўзимиз талон-торож
қилишимиз керак экан? Саҳрода айрим-айрим объек-
тлар қуриш эмас, уни комплекс ўзлаштириш ҳақида гап
кетяпти-ку!

— «Комплекс», деганингиз қуруқ гап,— деди Сан-
гинов,— биз ҳар ҳил министрликларга қараймиз. Улар-
нинг ҳар бирининг ишини қайта қуришни фақат сиз эп-
лашингиз мумкин...

Бу кинояга ҳеч ким, ҳатто Аббосов ҳам кулмади.
Заргаров эса парво ҳам қилмади.

— Худди мана шунинг учун ҳам масала обкомда
муҳокама қилингапти да,— деди у,— бунга партия таш-
килоти бошчилик қилиши керак.

— Обкомга кўрсатма бериляпти...— яна пичинг қил-

ди Сангинов. Унинг бу тариқа енгил-елни учуриқлари заифлик эканини сезган Заргаров ҳужум қилди:

— Сиздек ҳар бир «қирол» ўзича яшайверса, саҳрони қачон қўлга оламиз? Янги иқтисодий район ҳосил қилиш ҳақида гап кетяпти...

Ҳайдаров сўғалини эзғилар эди. Заргаров яна ўз айбидан, бугунги масаладан гапни четга олиб қочянти, деб ўйлади у. Назарид, территориал комплекс, бўлғуси иқтисодий район, катта индустрисал провинция сингари узоқ келажак ҳақидағи баландпарвоз гаплар Заргаровга ўзининг ножӯя хатти-ҳаракатларини хаспўшлаш учун керак эди. Ҳақиқатан ҳам ҳукumatнинг миллиардлари билан ўз бийлигини оширишга, иккинчи обком бўлиб олишга уринмаяитимикан бу?

— Сиз... фикр билдири мадингиз, Шоаҳмад Аббосович? — деди Ҳайдаров ўз ўйларига далил излаб.

— Мен нима ҳам дердим?.. — мулоим жилмайди Аббосов.

— Бюро аъзосисиз-ку.

— Ўртоқ Заргаровнинг ўзлари ҳам бюро аъзоси... Лекин бизнинг фарқимиз шуки, биз иш ҳақида ўйлаймиз, Заргаров эса... раҳбарлар ҳақида. Бошлиқлар, министрлар ва ҳоказо. Лекин у киши учун, умуман, яхши раҳбар йўқ.

— Сиз учун ёмон раҳбар йўқ, олам гулистон, илжайиб тураверасиз! — деб юборди Заргаров. Лекин шу ондаёқ ўзининг бундай енгилтаклиқ билан луқма ташлағанидан пуштаймон бўлди. Умуман, ишни ўзи пачава қилди. У ўйлаган катта ўйлар қаёқда-ю, бу гаплар қаёқда! Нима бўлди ўзи? Асосий гап юзага чиқмади-ку, уни ҳеч ким тушунмади-ку? Ҳамма нарса пароканда. Тайёрланиб келса бўлмасми? Оддий масала эди-ку! Ё бу ўринда ҳам шу «оддий» деган рамкага сифмадими?

Энди Ҳайдаров гапиради. Унинг кексаларча салмоқ билан қилган ўгитлари аввал Заргаровнинг қулоғига кирмади. У асабий, ўзининг аламли ўйлари билан банд эди.

— ...Сиз муддат, муддат дейсизу, — эштилди секретарнинг овози, — тайёр лойиҳаларни рад этиб, кундалик ишларингизни бошламай, хомхаёллар билан ҳамма муддатларни ўтказиб юборяпсиз. Сиз масъул одамларнинг қўл-оёғини бөғлаб, бир-бирига тобе қилиб қўймоқчисиз. Сангиновнинг плани барбод бўлса, кейин бунинг жаво-

бини сиздан сўраймизми? Мана, ўзингиз графикларни ҳозир издан чиқарисиз, иш барбод бўлса, буни Сайрамовга тўнкаймизми? Ёки министрларни айблаймизми? Йўқ, Заргаров. Менимча, қароримиз шундай бўлиши керак. Область партия комитетининг бюроси сизни биринчи галда қаттиқ огоҳлантириб, бугундан эътиборан ўзингизнинг бевосита ва кундалик вазифаларингизни бажаришга...

Қаттиқ огоҳлантириш... Қаттиқ огоҳлантириш... Заргаровнинг қулоғида фақат шу сўзлар янгтар, секретарнинг товуши узоқдан эшитилгандек, бошқа гаплари шу сўзлар жарангига кўмилиб кетмоқда эди.

Заргаров қарор овозга қўйилаётганда ўзига келди. Қўллар кўтарилемасдан туриб, бир нима дейиш, гапириш, тушунтириш керак эди. Нима дейди? У тайёр эмас. Айтмоқчи бўлган гапи бирдан қаердадир — жуда узоқда, ўзига ҳам жуда кўп, катта кўриниб кетди. Борди-ю, ҳаммаси чиндан ҳам хам хаёл бўлса-чи?..

Бу ўйлар қийноғида ўтирганида бир-бир кўтарилаётган қўлларга кўзи тушди. Мана, гапга аралашолмай ўтирган икки раис, ёшгина бир завод директори... Кейин Сангиновнинг қоп-қора жундор қўли. Бир узоқ районнинг секретари ўз қоғозлари билан овора, бугун унинг ўз масаласи бор. У ҳам бир нарса ёза туриб, чап қўлини кўтарди. Кейин майингина ҳаракат билан бош узра чиқиб келган Аббосовнинг қўли... Столнинг охирида Жалпақова.

— Мен қаршиман,— деди у. Ҳамма қўлини тушириб ўша томонга қайрилди?

— ...Хўш? Нега?— деди ҳайрон бўлган Ҳайдаров ҳам анчадан кейин.— Бўлмаса нима учун индамай ўтирдингиз? Тушунтиринг.

— Билмайман.

Ҳамма кулиб юборди.

— Майли, кула туринглар-чи...— деди Жалпакова.

Чарчаб, кайфияти бузилиб турган Ҳайдаровнинг бу аёлнинг одатдаги қўрслигига жаҳли чиқди.

— Топишмоқнинг нима кераги бор, ўртоқ директор? Бюро бу.

— Бўлар экан-да,— деди аёл,— бюroда ҳам гоҳо бўлар экан... Менимча, Заргаровнинг ўзи топишмоқ. Қани, сиз уни биласизми? Графикни суриштирдингиз, лекин

ўзини билмайсиз. Мен ҳам билмайман. Шунинг учун қарши овоз бердим, ёзиб қўйинглар.

Ҳамма мажлисни тугаган ҳисоблаб, аллақачон ўрнидан туриб олган эди.

— Қизиқ...— деди Ҳайдаров.— Лекин бу аҳволни ўзгартиrolмайди. Мажлис тамом, ўртоқлар.

Тарқалдилар. Чиқибоқ ҳамма ўзини папиросга урди. Бирпасда тутун босиб кетган йўлакдан тез ўтиб, эшикка яқинлашиб қолган Жалпақова орқадан Заргаров келаётганини сезиб, қадамини секинлатди. Лекин Заргаров тўхтамади.

— Қўйинг, нима қиласдингиз,— деди Тўмариснинг елкасига қараб,— мен ҳеч қандай топишмоқ эмасман. Мен нўноқман, холос.

У ўтиб кетди.

Кўчалар лўй, табиати хира, зах қиши кечаси ҳам унинг дилидек қоронғи, рутубатли эди. Ҳеч ким билан гаплашиси келмади, ёлғиз қолишни, фақат ёлғиз қолишни истар эди.

Бугун ўйда қолиб Фотима билан бафуржা гаплашими мўлжаллаган эди. Энди, йўқ, бу аҳволда бориб бўладими! Бу аҳволда, аксинча, ишни паққос бузиб қўйиши мумкин. Нима дейди, хўш? Ичиға чироқ ёқса ёришмайди-ю, ширин гапни қаёқдан олади. Фотима билан гаплашиш учун ҳозир бошқа ҳамма нарсани унутиши керак. Унинг кўнглида бўлса қаёқдаги ўйлар, ҳисларчувалиб ётибди: ўзига нафратми, пушаймонми, кимнингдир тубанлигуми... нима бўлса ҳам ҳаммаси чиркин, чиркин. Унутиш, ёлғиз қолиш, қаёққадир кетиш, тун қўйнида йўқолиш керак...

Қаёқларда юрганини билмайди, ярим кечадан сўнг, Қумтовга жўнаб, кетди.

Уни яқин орадан келаётган ғўнғир-ғўнғир овозлар уйғотиб юборди. Аввал дабдурустдан ўзининг қаердалигини ҳам билолмай, ён-верига қаради. Билса, йўлчилар пикетидаги ўзининг ўша ёғоч ҳужрачаси, дераза негадирланг очиқ. Энди ёдига тушди: тонг қоронғисида бу ерга машина сўраш учун рацияга кирган эди, эски креслода жунжикиб ўтириб, ухлаб қолган экан. Овозлар қаёқдан келяпти? Заргаров баданида қалтироқ сезиб, ўрнидан турди, деразани ёпиб қўйиш керак, Бобош эснаб кўзини йиртиб йўлга чиққунча ҳали анча бор шекилли.

Ҳароратсиз қиши қуёши уфқни энди қизартира бошлаган эди. Дераза тагига борганида ҳалиги овозлардан бирни таниш туюлди. Заргаров деразани ёпиш ўрнига, бенхтиёр тинглаб қолди. Булар тонгда ишга олиб чиқиляётган маҳбуслардан экан шекилли, улар нима қилиб бу ерда юришибди? Бирин оҳакка беланган кийим-боши билан тачкага чўкиб ўтирибди оёқларини осилтириб. Иккинчиси, кунгайда деворга суюнган. Заргаров шунисининг овозини таниди. Бу ўша чиноқ Мамат Яҳёев эди. У, одатича, кам гапирав, аҳёнда бир «хинг-минг» деб қўяр эди.

Нима гап? Бу ерда нима қилиб туришибди ўзи? Бошлиқнинг шу ердалигини билишадими-йўқми? Креслода ўтирганча ухлаб аъзойи бадани қақшаб кетған Заргаров, боши ғовлаб, ҳеч қандай қарорга келолмади. Тураверди.

— Қўй, Қултой, бу гапларингни... — деди Мамат ер чизиб. Заргаров унинг ёнгинасида эканини сезиб, дераза ойнасида қорасини кўриб турибди.

— Юрагингга қойилман шунча гапни ичиннга сиғдириб юрган! — деди Қултой оёғини силкиб. Яна анча индамай қолишибди. Қизғиш қуёшининг заиф нурларий бадаларига хуш ёқар эди чоғи. Мамат мижғовланиб яна нимадир дея ғўнғиллади.

— Аммамнинг бузоги экансан! — деди Қултой.

«Бундан бошқа ғалва йўқми бошингда», деб нари кетмоқчи эди, кейинги сўзини эшишиб, яна тўхтади Заргаров. Қултой давом этди:

— Бераман деса қулига — келтириб қўяр йўлига, дейди. Ҳудонинг ўзи рўпара қилиб турибди-ю...

Бунисининг гапи аниқ эшитилди. Лекин наригисининг нима деб ғўнғиллаганини илғаб бўлмаяпти. Гап нима ҳақида ўзи? Буларнинг ҳам ўзларига яраша муаммолари бор экан шекилли-да. Мамат яна мижғовланди, гали борга ўхшайди-ю. Қултойдан ҳайнққанидан айттолмаяпти.

— Мен сенинг ўрнингда бўлсам, аллақачон асфала-софилии қиласдим... — Қултой яна тачкадан ёёқларини ликиллатиб гапиради: — Кимлиги билан нима ишим бор? Мен кекни ичимга сиғдириб юролмайман. Қасос кўнгилни тинчтади, оғайни.

Заргаров бадани нам тортиб, девор тагидаги скамейкага ўтириб қолди. Шартта олдиларига чиқиб борсами-

кан? «Мана мен ўша фалончиман», деб? Йўғ-э, нима ҳожати бор улар билан пачакилашишнинг? Бу гапларни тингшаб туришнинг ўзи шаънига номуносиб! Бошқа ташвиши йўқми, обкомдаги гаплардан ҳам боши шишиб ётибди...

Негадир бадани жунжикиб кетяпти. Уйқусизликдан. Уйқу бўлмади. Уст-боши ҳам ғижимланиб кетибди...

Бунгача ташқарида тўда-тўда маҳбуслар, кейин ишчилар ҳам шовқин-сурон билан трасса томон ишга ўтиб кетишиди. Ҳалиги иккисининг ҳам овози ўчди, қўшилиб кетишиган бўлса керак. Бу орада моторни вағиллатганча эрталабки тинчликни бузиб Бобош ҳам етиб келди. Заргаров ўзини бир оз тетик сезди. Ҳозир уйга боради, исинади, соқол қириб, ювиниб, иссиқ чой ичгандан кейин ўйлар нима ўй бўлса...

— Кетдик,— деди Бобошни ерга ҳам туширмай.

Лекин тетиклиги зўрма-зўраки эди, Бобош дарров сезди. Бунинг оддий толиқиш эмаслигини ҳам пайқади. Бобош. Шунинг учун уч кундан бери ўйлаб, оғиз жуфтлаб юрган гапларини, ўзининг дардларини айтмади ҳозирча. Бошлиқнинг ичига чўкиб кетган кўзларига, соқоли ўсиб қорайиб турган ёноқларига хавотир билан қаради. Боши оғиб кетяпти, ухлаб қолмаса бўлгани. Машинада мудраса, Бобош ачиниб кетади...

— Сизга хат бор, Мардонқул ака,— деди у бўшлиқни бир гап билан алаҳситиш учун.

— Хат?! Қанақа хат?

— Шаҳардан. Келин ойимдан бўлса керак, сизнинг фамилиянгиз...

Заргаровнинг ҳорғин юзига қон югурди. Кўзлари йиғлагандагидек ялтиллаб, жонланди:

— Қани, ҳайд-чи, Бебош. Олиб кёла қолмабсан-да? Хатни айтаман.

— Кечакеларсиз, деб ўйлаган эдим. Эспастлик қилиб, эшик тирқишига суқдиму қайтиб ололмадим...

Бобош уни қувонтирадиган гап топганидан хурсанд, эзиз ҳикоя қила кетди. Лекин бу гаплар энди Заргаровнинг қулоғига кирмас эди. Фотима, Фотима... Ахир ёзибди-да! Худди Заргаров ўйлагандек бўлиб чиқди: соғиниш жигаридан ўтиб кетганда ўзи ялиниб келади, демаганимиди! Бир оз қаҳри қаттиқлик қилди-ю, лекин майли. Унинг ўзига шафқат қилишяптими? Фотима ҳо-

зир унинг аҳволини кўрсайди, ичидаги гапларни билсайди...

Йўқ, билмагани ҳам яхши. Қеча уйга кирмагани тузук бўлган экан.

Заргаров сўлғингина жилмайиб қўйди. Бундан оғзи қулоғига етган Бобош олдида хижолат тортиб, ўйга толди: бутун вужудим билан саҳрони севаман, безовта, жанжалли, миқёсли ишларни севаман, деб юрса, бутун вужуди билан атиги шунчаки оддий бир хотинни, Фотимасини севаркан... Зиёни йўқ, ҳаммаси жойида бўлади. Уртоқ Ҳайдаров билан ҳам ҳали гаплашади. Чорасиз иш йўқ.

Қизариб чиққан қуёш юзини аллақандай ғалаёнли, серҳаракат булатлар тўсди. Бири шаклини тез ўзгартириб, қуёш юзини сал очай деганда бошқа бири, яна ҳам қалин, яна ҳам қўнғироқ тусдагиси келиб, унинг ўрнини эгаллар, саҳронинг поёнсиз саҳнидаги шуъла-соя далғови дилга ҳаяжон солар эди.

Заргаровнинг руҳи енгил тортди. Эрталабки ўйлари, ҳалиги икки ярамаснинг гапи, уни тингшаб тургани, дилидаги ваҳима — барни ҳозир ўзинга эриш туюлди. Вужудидан азоблар, уйқу ғафлати тамом аримаган пайт эди шекилли-да, чала тушдек гап...

— Келдик! Сиз энди дам олинг, Мардонқул aka. Мен бир жойга бориб келаман, хўпми? — деди Бобош.

— Ҳў, ўйинқароқ! — Заргаров шўхлик билан унинг елкасига туртди. — Эрталабданоқ қизларни ишдан қўйма, — деди кўз қисиб, ўз ётоги томон шошаркан.

Йўл-йўлакай чўнтағидан калитларини олди. Омонатгина тахта эшикни очиш билан хат шип этиб ерга тушди. Заргаров уни қўлига олгач, адресига қарамай, қоронфи йўлакда бир зум тўхтаб қолди: Фотимадан эмас, бошқа бирордан бўлиб чиқишидан қўрқар эди.

Йўқ, хат Фотимадан эди. Заргаров уни столга қўйди. Юраги ҳовлиқмади, қайтага ажойиб бир осоиш топди, нега ҳаяжонланиши керак экан, у уйдан, хотинидан хат олди. Одатдаги гап. Оёғи увшуганини эслаб, кечадан бери ечилмаган этигини торта бошлади. Уй исиб кетган эди, фортожкани очди. Олдин чойни ҳам плитага қўйиб, чойнакнинг ёқимли, синашта вишиллашига қулоқ солиб, бемалол ўтириб хат ўқимоқчи эди, йўқ, сабри чидамади, конвертни олиб йиртди. Дераза ёруғига солиб, пайпоқчан тикка турганча ўқий бошлади.

Хатда одатдаги мурожаат ҳам йўқ, дуон салом ҳам, тўппа-тўғри аллақандай мулоҳазадан бошланган эди: «Турмуш биз ўйлагандан кўра мураккаброқ бўлиб чиқди...» Заргаровнинг аллақаери жимиirlаб кетди. Хатни бир ўқидими, икки ўқидими — кўзи тиниб боши айлана бошлади. Ҳалиги тетик хушчақчақликлар сунъий, ирода зўри билан бўлган экан шекилли, ҳаммаси бехосдан йўқ бўлди-қолди. Чиркин ғашлик, асабий ҳорғинлик бирдан яна вужудини чулғаб олди. Заргаров юмшоқ шиплагини қидириб тополмади. Каравотига келиб ўтиради. Хатни эҳтиёт қилгандан икки қўллаб ушлаган, худди ҳали ўқимаган, яна ўқиса бошқа маъно чиқадигандек эди. Каравот турган жойга ҳали ёруғ тушмаганми ёки кўз олди қоронғилашғаниди — бу сафар жуда қийналиб зўрга ўқиди, ўқиди-ю, тинкаси қуриб кетди, бошини қўллари орасига олиб, мажолсиз узоқ ўтириб қолди. Фотимани кўз олдига келтиришга уринар, лекин сира келтиролмас, нуқул хатдаги сўзлар қулоги остида янграп эди: «Турмуш биз ўйлагандан кўра мураккаброқ бўлиб чиқди. Мен сизни ҳеч нарсада айбламайман. Тақдир шу экан шекилли. Бизнинг ҳаётимиз ҳеч қайси жиҳатдан бут бўлмади. Ҳали кеч эмас, уни ўзгартиришга менинг ҳали имконим бор. Тушунарсиз. Узоқ ўйлаб, ўтмишни шартта қирқиб ташлашга узил-кесил қарор қилдим. Талоқ ҳаттимни юборинг. Буни ноз-истифно ёки бошқа у-бу деб ўйламанг. Лекин нима деб ўйласангиз ўз ишингиз, менинг учун энди бунинг фарқи йўқ. Мен сўраган ҳужжатни кечиктирмай юборинг. Суд учун керак. Илтимос, ўтинаман, талаб қиласман... Кечирасиз, Фотима».

Фақат мана шу охирги «кечирасиз» деган сўздагина Заргаров билган илгариги Фотиманинг жиндак илиги бор эди. Қолгани ҳаммаси ёт. Ёт! Бегона! Совуқ, даҳшатли... Бир парча қоғоз ҳам одамнинг вужудини шундай музлатадими? Ё кечаги, эрталабки гаплар ҳаммаси бир бўлиб... Бало-қазо бир-бирини бошлаб келади, деганлари шу экан-да...

Заргаров ёруғлик борлигини унутгандек, қоронғида зўр бериб хатга тикиларди. Наҳотки Фотиманинг ўз қўли? Хатда-ку ўз қўли, лекин умуман, бу ишда бировнинг қўли йўқмикан? «...Менинг ҳали имконим бор. Тушунарсиз». Бундай шафқатсиз худбинлик қаёқдан юқди унга? Йўқ, йўқ, бу Фотима эмас. Нима қилиш керак? Бундай пайтларда нима қилинади?

Заргаров ҳали қаёққа боришини билмаса ҳам, шошиб этикларини кийди. Шарфини бўйнига ўраб, ҳовлига чиқди. Машина ҳам, Бобош ҳам йўқ эди. Кимнидир топиш керак. Кимни? Топса нима дейди? «Хотиним ташлаб кетялти, ёрдам беринг», дейдими? Бунча аянч...

Лекин у ҳамон елиб борарди. Бобошнинг ётоғига қараб кетаётганини ўзи ҳам энди фаҳмлади. Ҳа, шаҳарга тushiши керак, Фотимани кўриши, гаплашиши керак. Шу бугуноқ! Ҳозир!

Лекин ётоқлар ҳувиллаб ётарди. Заргаровнинг ҳовлиқиб тақиљатишига четан остида ётган каттакон теват эрпинибгина иккита ҳурнб қўйди, «Ҳамма ишда, сен нима қилиб юрибсан?» дегандек.

Ҳақиқатан, у нима қилиб юрибди? Бориши керак, кўриши, гаплашиши, тушунтириши, ялиниши... керак. Ялиниши? Заргаров тўхтаб қолди. Нега? Нега ялиниши керак? Гаплашишга муҳтоҷ бўлса, аввал ўзи бир өғиз маслаҳат солса бўлмасмиди, қиз бола эмас. «Узоқ ўйлаб, узил-кесил қарорга келдим» дебди. Энди Заргаров унга тушунтирадими? Еки алдаб-авраб ниятидан қайтадими? Сўймаганга бориб сўйкаладими?..

Заргаров гандираклаб орқасига қайтди. Калласида ҳеч нарса йўқдек, кўкси ҳам, бутун вужуди гўё бўмбўш. Қасридир қаттиқ зирқиради. Кеча тушдан бери туз татиган эмас, кўкрагининг пастида нимадир узилиб тушгандай пастга тортар эди.

Эшникни ёпишга ҳам мажоли келмай, ўзини каравотга ташлади.

— Бормайман!.. Бормайман!.. — деб икки марта так-рорлади-ю, ҳушсиз уйқу чангалига тушди.

9

Заргаров одатдагидек ишга боради-ю, уйқусираб ўтириб ё тентираб юриб, қайтиб келади. Гоҳо жуда барвақт қайтадӣ, гоҳо жуда кеч. Қурилишда нималар бўлаётганидан бехабар, қўли ишга бормайди, кунлари қандайдир туман ичида ўтаётгандек. Кечалари уйқуми, босинқирашми, аллақаёқдаги чувалган ҳазин ўйлар қийнайди уни, бу ўйлар орасида эса ҳар сафар Фотима қадқиб чиқади-да, рўпарасида туриб олади. Заргаров тонгла яқин сал тўлғаниб тинганда унинг тиник, қорача баданини кўкси билан сезади-да, совуқ терга ботиб ўрнидан

туриб кетади. Бориб, остоңадаги пақирдан совуқ сув ичади...

«Дунёда энг ёмон кўрган одамим!»— дейди ҳамон хотинини кўз ўнгида кўриб. Лекин шу ондаёқ кўнглиниң қаеридандир акси садо келади: «Дунёда энг яхши кўрган одамим...»

Қасалликдаги босинқиравшга ўхшаган бу хаёллар гоҳ бирдан кўтарилиб, кундалик тирикчиликнинг оддий бир юмуши тиниқ эсга келади. Эртами-индинми Фотимага барибир сўраган ҳужжатини юбориши керак, пайсалга сололмайди-ку? Юбормасдан, батафсил бир хат ёзиб кўрса-чи? Бутун қалбини, бутун ўйларини тўкиб солса! Йўқ, раҳм-шафқат уйғотиш ёки Фотимани фикридан қайтариш мақсадида эмас, қийналган юракни бир оз бўшатиш учун. Ўшанда зора эркинроқ бир нафас олиб одам қатори оёққа турса. Бу азоб юкини қачонгача кўтариб юради?

Заргаров шундай бир хат ёзадиган бўлди. Шошмасдан, ҳеч нарсани яширмасдан, бутун ўйлаганларини, бутун дарду хаёлини батафсил ёzáди, майли бир неча кун тер тўкса ҳам.

У хатни бир неча кунгача бошлай олмай юрди. Кечалари ёзганини кундузи йиртиб ташлар, кечқурун ишдан келганида эрталаб ёзиб кетган вараги столда стимчадай мунгайиб ётган бўлар эди, ў эсингдами, бу ёдингдами...

Йўқ, бу чучмал гаплар кетмайди. У хатни шунчаки кўнгилчанлик учун ёзётгани йўқ.

Лекин бу ёзилмаган хат унга яна бир азоб бўлди. Нима деб ёса ҳам кўнгли тўлмас, ҳеч қандай сўз тўғри келмас эди. Чунки ҳали у нимага бундай аҳвол юз берганини ўзи билмасди. Ўзики билмаса, Фотимага нима деб ёzáди?

Шу ҳафталарда Заргаровнинг авзойидан огоҳ бўлиб юрган Дмитрий Казимирович бир куни тонг бўзармай, унинг уйнга кириб келди. Заргаров қоронғида бурканиб ётар эди. Дмитрий Казимирович атайлаб этигини гурсурса қоқиб, томоқ қириб кирди. Лекин уй эгаси уйғоқ эди. Меҳмон дераза пардаларини тортиб, унинг киртайган кўзларини, соқол босган заҳил юзини кўрди.

— Нима, тобинг қочдими?

— Йўқ, соппа-соғман,— деди Заргаров жонҳолатда ўрнидан туаркан,— қурилишда нима гап?

— Соппа-соғ эканлигинингни кўриб турибман, гапни

чалғитма,— деди Губанов кулдон тұла сигарет қолдиқ-ларини деразадан улоқтириб.— Қурилишда иш илгари-гича, обкомда нималар қилиб келганингни ҳали ҳеч ким билмайди.

— Дмитрий Казимирович, мен...

— Ҳозир гап бунда әмас,— деб унинг сўзини бўлди Губанов.— Қани, ўрнингдан тур, начальник ҳам шунаقا бўладими, ювин, таран. Мария Власовна қўймоққа ча-қирди.

Партия ташкилотчиси обкомдаги кўнгилсиз гапларни батафсил эшигтан, лекин Заргаровнинг кўнглидаги тубсиз зимистоннинг ҳамма пастқам бурчакларини билмас эди. Шунинг учун унинг ранги рўйини кўриб ҳайрон бўлди. Заргаров эса бу аҳволини яширишга уриниб, ювиндиги, қириндиги-да, пиёда йўлга тушганларида имкони борича ҳазиломуз иборалар билан Фотиманинг «илтимо-си»ни, кейин унга ўзининг муносабатини сўзлаб берди. Губанов унинг «ҳазил» сўzlари ўзига арzonга тушмәёт-ганини, ич-ичини таталаб чиқаётганини сезди, бир нима дейёлмай қолди. Шу-шу уйига етгунча бир оғиз сўз то-полмади.

Мария Власовна уларнинг келишидан бехабар, ҳо-зиргина Бобош билан Алексейни қўймоқ билан сийлаб жўнатган эди, «Қайнанаси севган йигит экансизлар» деб, яна жизиллатиб товага мой солди. Бир зумда ли-копчаларни тўлатиб иссиқ қўймоқ келтирди, чой қўйди, столни гир айланиб, сергаплик билан қистаб сийлади.— Шунда ҳам эркакларнинг гапи қовушмаганини кўриб, «ишга кетяпман»га тушди. У ертўлама-ертўла юриб, ёшлардан ўқилган китобларни йиғиб, аллақайси вагон-да кутубхона оғган, ҳар куни эрта туриб «ишга» жўнар, кечгача ўша ерда қолиб кетар эди.

Мария Власовна чиқиб кетгач, уй ичи анчагина жим-жит бўлиб қолди.

— Ҳаа...— деди Дмитрий Казимирович кўксини бў-шатиб.

Анчадан бери ичига иссиқ кирмаган Заргаров мойли қўймоқдан кейин бўшашиб, бошини кафтларига олиб ўтирап эди.

Шафқатсизсан ўзингга, Мардонқул, ҳаётинг ўта шиддатли...— деди Губанов анчадан кейин.— Бунга ҳар қандай хотин ҳам чидайвермайди.

Аммо менинг ҳам ардоқли ҳисларим, эзгу ўйларим

бор эди. Барини йўл-йўлакай оёқ ости қилди...— Заргаров бош кўтармай гапирди.— Гап балки чидамда ёки менинг дайдилигимда ҳам эмасдир. Эҳтимол, орада муҳаббатнинг ўзи бўлмагандир. Айрилиқ, ахир, ишқни пишигади, дейдилар. Бизнинг ҳижронларимиз эса уни со-вутибди... Ойлаб, йиллаб бир-биримиздан узоқда яаш балки ҳижрон эмас, совуқликнинг ўзи бўлганмикин... Унда десам, мен уни доим соғинардим, қўмсардим. Ҳозир ҳам... Шу кунларда ўзим ҳам тушумайман, ҳеч қачон бундай аҳволга тушган эмасдим. У-чи, кўксига қиттак қўр қолган бўлса шу ишни қиласмиди?

Дмитрий Казимирович, темирдек бақувват, ғайрату журъати битмастуганмас деб ўйлаб юрган бу одамига биринчи марта чинакамига раҳми келди. Бошида шунча ғалва, зиммасида бир дунё юк, бир дунё ғам, масъулнинг кўтариб келаётган одамни илон чаққандек бўлибди. Қанақа ғаламис экан бу хотин...

У оғриқни ўз кўксига сезгандай ўрнидан туриб кетди.

— Ёшлиқ чоғи, гул фаслида севмоқ-севишишмоқ осон,— деди у тор уйда асабий юриб,— эпласанг, сен мени мана энди сев! Ёшлиқ кучларимиз, ҳусну тароватимни дашту саҳроларда қоддирганимда, бор-йўғимни одамларга бериб бўлганимда сева бил!

Унинг қадамидан пол фирчиллаб, орага чўккан жимлик яна ҳам ноқулай, бесабр кайфият касб этар эди. Губанов ўзи ҳам ўйлаб қолди: «Кимга дўқ қиляпман? Уларнинг нозик ишларига суқулаётган бўлмай тафин?»

Лекин, қараса, Заргаров бошини тутиб олибди. Кўзларида маъноли ифода. У энди қандайдир чалкаш, маъхум руҳий қийноқлардан қутулгандек, тиниқ ўй суро башлаган эди.

— Дарвоқе, яхши кўришнинг ўзигина кифоя қилмайди шекилли...— деди у.

— Гап шунда-да,— қувватлади Дмитрий Казимирович,— одамлар борки, бир умр бир-бирларини яхши кўрадилар. Севгиларини қийнчиликлардан, синовлардан авайлаб-ардоқлаб, четлаб олиб ўтиб, беташвиш, фарофатда кун кеҷирадилар. Сен бўлсанг ўшандай тутаб-биқсиб яшай олмайсан. Сенга ўхшаганлар учун севганга яраша унда ёниб кул бўлган маъқул.

— Унчалик эмасдир, ошириб юбордингиз,— деди Заргаров совуқ чой ҳўплаб.— Лекин Фотўма билан биз ҳаёт ҳақида ҳам, муҳаббат ҳақида ҳам, бошқа кўп нар-

салар ҳақида ҳам ҳар хил ўйлайдиган кишилар бўлиб чиқдик, бу рост. Уша хатини олганимдан бери бир воқеа хаёлимдан кетмайди. Биласизми, менинг «водопроводчи»лик тажрибамда... хотиним мени «водопроводчи», дер эди,— ерга қараб маъюс кулди Заргаров,— менинг тажрибамда бир ҳодиса бўлган. Саҳрода биринчи марта газ қувури ётқизганимизда узоқ участкада жуда катта авария юз берди. Ҳар замонда қувурлар уланган ердан ўт чиқиб, трассани аланга қоплар эди. Ҳамма ҳайрон, сабабини сира тополмаймиз. Ўт олавергач, бориб-бориб осмонга ўрлаган катта ёнғинга айланди. Одамлар ҳаёти учун хавфли бўлиб қолди. Бир неча ой овора бўлиб, компрессорларда газни зўрға тортдик, олов ўчди. Ўчи-ю, яна ёнмаслигига ишончимиз йўқ. Кейин, мутахассисларнинг аниқлашича, ҳалокатнинг сабаби нима экан денг? Участкада кимнингдир бепарволиги билан диаметри икки хил қувурлар пайвандлаб кетилаверган экан. Бири кенгроқ, бири торроқ... Фотима билан бизнинг авариямиз ҳам шунга ўхшамайдими?

Бу ўхшатиш Губановга жуда маъқул тушди. Жуда нашъа қилганидан пиқиллаб кулди, Заргаровнинг елкасига туртиб қўйди:

— «Водопроводчи!» Жуда топдинг лекин!— деди завқ билан.— Сизлар ҳақиқатан ҳам икки хил калибрдаги одамларсиз. Ҳалокатнинг сабаби ҳам шу миқёсларингизда.

— Калибр... миқёс...— деди Заргаров ҳам ҳорғин жилмайиб.— Мен сизни бирор маслаҳат берарсиз десам...

— Маслаҳат... Одам қариидими — демак, насиҳатгўйликдан бошқага ярамайди. Сизларнинг тушунчаларингиш шунаقا. Майли, сен айтгандай бўлсин, мана сенга бирдан-бир маслаҳат: ҳозироқ бориб ётасан. Рангинг заъфарон, қандайдир бир дардининг нуқси уриб қелиби.

Заргаров чиндан ҳам эти увушиб, зўрға ўтирган эди.

— Қари билганини пари билмас,— деди. «қарилик» мавзууда ўчакишиб.— Ҳозир ётаман. Лекин шу ерда, сизникида. Майлими?

Губанов унинг кўзларидаги хаста бир йилтиллашни янада яхшироқ пайқаб, унга шу ернинг ўзидаёқ жой тақлиф қилиш эсига келмаганига ўқинди: ахир унга ҳозир илиқ хонаки бир вазият керак, суҳбатдош керак...

Заргаров печка орқасидаги ўзи яхши кўрган жойга кириб чўзилди.

— Сизга раҳмат, Дмитрий Қазимирович, ичимга чироқ ёқса ёришмаётган эди, сиз билан гаплашиб анча енгил тортдим.

— Бас, дамингни ол.

Шундай дедиу ўзи чиқиб кетолмади, уни қандайдир чала-ярим ўйлар чирмаб олаётгандек эди. Самоварининг патнисга тушган чўғидан тамаки тутатди. Бирдан хумори тутгандек, узун-узун, мириқиб тортиб анча ўтири. Кейин оstonага бориб-кела бошлади.

— Мардон...— деди анчадан кейин, секин,— ухляяпсанми?

— Сиз унда пахса лой тепяпсизу, уйқу келармиди...— деб ҳазиллашди Заргаров. Аслида уйқу уни печа кундан бери тамом тарк этган эди.

— Менга қара, нима дейсан, ўша куни обкомда бўлган воқеанинг ҳам сабаби ўша эмасмикан?

— Нима «ўша?»— бир пимадан қўрққандек дарҳол сўради Заргаров.

— Ўша... калибр, миқёс.

— У катта гап. Ҳазиллашманг. Нима деганингиз?

— Ҳазилинг нимаси! Калибр масаласи ҳам жуда катта гап, мен сенга айтсам.— Дмитрий Қазимирович печканинг бу томонида ўтирас, сухбатдошининг ҳам бу гидан ҳушёр тортиб каравотга ўтириб олтанини қўрмас эди.— Сен, ётавер, дамингни ол. Менинг Жаворашларимга эътибор қилима.

— Гапираверниг.

— Ҳалитдан бери шу гап калтамдан чиқмайди. Сенинг саҳрони территориал комплекс усулда ўзлантириши, ҳозир тўққиз министрликнинг тўққиз томонига тортиши, турли глазкаларга бўйсунадиган субподрядчиликнинг жонга теккани ҳақидаги гаплариниг авваллари менга ҳам эриш туолган эди. Буни ё ҳовалиққанидан, ёки асабийлигидан гапириятни, деб ўйлардим. Энди тушундимки, ҳақиқатан ҳам иш бу тариқа давом этиши мумкин эмас. Ана шу катта тураккаб территориал ишлаб чиқариш комплекси бир жойдан турниб бошқарилиши керак. Замона талаби шу. Бу амалга ошса, биз директив муддатни камидан иккى йилга қисқартира оламиз. Буни қатъйроқ қилиб, юқорироқ идоралар олдига қўйиш керак. Мен колективда юриб, узил-коенил қарорга келдим,

Заргаров негадир индамай қолди. Йўқ, у уйқуга кетган бўлиши мумкин эмас.

— Заргаров, эшитяпсанми?

— Бу гапларни печканинг орқасида ўтириб гапириш осон,— деди секин Заргаров,— сиз буни бюорода гапи-ринг эди.

— Биласанми, сен бюородан хафа бўлмаслигинг ке-рак. Улар ҳам ҳар йили саҳро ўзлаштириб юрган одам-лар эмас. Область қадимдан пахтакорлик ўлкаси. Анъа-налар ҳар ишда ҳам дарров ўз бийлигингга қўйиб беравермайди. Сенинг гапларинг уларга томдан тараша тушгангандек кўринган бўлиши мумкин.

— Мен ҳеч нима деёлганим йўқ.

— Ана, кўрдингми, бу ҳам бор. Бунинг устига... ка-либр. Биласанми, Сангиновлар ишчан одам, лекин ка-либри бўлак. Ҳар кимнинг ўз обьекти, ўз плани, ўз масъулияти. Ахир ҳамма вақт шундай бўлиб келган: бу ерда бирор қудук ковлади, бирор мол боқади, бирор ка-нал қазийди... Ҳозиргидек миқёс ҳеч қачон бўлган эмас. Бутун саҳро миқёсида ҳали ҳеч ким ўйлаган эмас. Ҳатто Ҳайдаров ҳам. Унинг областида одатдаги ишлар ҳам бошидан ошиб ётибди...

— Тўхтанг энди, Дмитрий Казимирович, жуда гапга тушиб кетдингиз,— Заргаров пеътидан чиқиб, унинг ёнига, скамейкага келиб ўтириди.— Нима демоқчисиз?

— Энди орқага қайтиш мумкин эмас, демоқчиман.

— Мен қаттиқ огоҳлантириш олдим-а? Уни нима қи-ламан? Қалибрим катта, деб обкомга қарши бора-манми?

— Энди орқага қайтиб бўлмайди,— деб яна такрор-лади Губанов.— Участкаларда, трассаларда сенга орқа қилиб катта машмашалар тайёрланяпти. Муддатни қисқартириш масласини барибир қўямиз.

— Бу бошқа гап-ку ахир.

— Йўқ, бошқа гап эмас, ўша гап: саҳрода бегона ташкилот йўқ. Асосий ишлар, айниқса йирик коммуни-кациялар биргаликда бажарилиши керак. Мен мута-хассислар билан ҳисобладим: Сангинов ҳеч қандай ши-кастсиз бизга олти ой бериши мумкин. Сайрамов — тўрт ой, ЛЭПнинг янги лойиҳаси — яна тўрт ой... Бизнинг даврда бундай резервларни қўлдан чиқариш нодонлик бўларди. Барини жамғариб келаверсак, камида икки йил чўнтағимизда! Бутун бир комбинат осмондан туш-

гандай, давлатға текин ҳадя қилинади. Ҳаммаси фақат бошқаришни такомиллаштириш ҳисобига! Территориал яқин обьектларнинг кенг миқёсдаги ўзаро кооперацияси ҳисобига!

— Бу нутқни бир-икки жойда машқ қилдингиз дейман-да?

— Бўлди, униси ҳам бўлмади эмас.

— Ўйқуни қочирдингиз.

— Қочадиган уйқу бўлсайкан сенда.

— Бу гаплар менинг уйқумни энди ўғирлаётгани йўқ.

Булар одамни жинни қиласидиган гаплар. Лекин айтишга осон. Тушунадиган, тушунгандан кейин кўнадиган одамни топинг сиз. Сангинов икки диаметрли қувуруни қулоқлаб дод солади. ГФРдан олиб келган эмиш! Бу фикрни мендан бошқа одам қўтариши керак экан. Мени манфаатдор шахс деб билишяпти.

— Чап бермоқчимисан? Фикр биздан — мана олинглар! Шунақами? Фикрни мен ҳам айтаман, букчайиб қолганим билан. Сен уни амалга ошир! Ўшанда замонавий одам бўласан. Қалибр!

— Отимни «калибр» қўясиз шекилли?

— Сенинг калибринг ҳақиқатан ҳам катта. Сен одатдаги андозаларга сифмайсан. Ҳеч қайси жиҳатдан. Ҳатто, мана... муҳаббатда ҳам.

Губанов яхши кўрган бу одамини мақтайман деб унинг ярасига тегиб кетганини билмай қолди. Дарров гапни бошқа ёққа буришга шоҳди.

— Бюронинг огоҳлантириши масаласига келсак, гап бундай,— деди ер чизиб,— бу сени ташвишлантирмасин...

— Виговор берса ҳам олавер, денг?

— Йўқ, ундей эмас. Мен сенга бошимдан ўтган бир воқеани айтиб берай.— Дмитрий Казимирович оташкурак билан печкадан чўф олиб самоварнинг ўтхонасига ташлади. Самовар ҳам дарҳол «уйғониб», куйлашга тушди. Губанов ўзига қадрдан шу «кўй» жўрлигига хотирлай бошлади:— У кезларда ёш бетончи эдим. Фабрикани қуришга қуриб бўлдигу энди уни қўриқлашнинг ўзи бир азоб эди: босмачилар ҳафтада икки-уч хуруж қиласарди. Ўзимиз бетон қорамизу елкамизда бешотар. Бир куни кўприкни бузиб, фабрикани рудадан ажратиб кетишди. Отишмадан кейин қарасак, директоримиз катта йўлда ўлиб ётибди. Чопиб кетибди газандалар. Яхши

бир мордва йигит эди бечора. Тожикчани худди тоғдан тушган маччойидек гапиради... Нима бало бўлди-ю, одам қуриб кетган эканми ўша йиллари, шовқин-суронли узоқ бир мажлисда мени вақтинча директор қилиб кўтаришди. «Пастдан юқори» деган гаплар бўларди у пайтларда. Хўш... энди нима қилиш керак. Фабрика тақа-тақ тўхтаган. Халқ оч, Қайфият расво... Аввал кўпrikни тиклаш керак. Бунинг учун бўлса, ишчининг қорнини тўйғазиш зарур. Бир қитмирроқ ўртоғим бор эди. Ҳорун Рашид деган. Ўзининг оти шунақами, лақабими迪 — ҳалигача билмайман. Ӯшанинг ўргатган ҳийласи билан округга бориб ўнётти қоп ун олдик. Рухсатсиз. Уч аравага ортиб келдик, оғзимиз қулоғимизда, оқибати билан ишимиз ийўқ... Бир ой ўтар-ўтмас начироднинг арзи билан менга ҳайфсан бериб ишдан олишди. Аввал сенга ўхшаб бошимни чанглаб уйда ўтиредим. Садқаи саримга дедик, кейин, ишдан олишибди-да, ўзим ҳам «вақтинча» эдим ахир, дедим. Ора йўлда кўприк тузалиб, руда келди, фабрика юришиб кетди. Ҳайфсан ёнга қолди... Мана шунақа, чойингни ич.

Заргаров кулиб чой ҳўплади. Унинг юзига ранг кирган, эрталабкидан анча тетик бўлиб қолган эди.

— Нимага илжаясан?

Ҳозирги нарх-наво билан олганда кўприк қимматроқ тушибди албатта,— деди Заргаров.— Биласизки, бизники кўприк эмас, шунинг үчун мен ишдан олишларидан ҳам қўрқмайман. Ҳатто агар... агар бизнинг ўша ўйларимиз амалга ошадиган бўлса, ҳар нарсага тайёрман... Ўзингизга маълум, биз мансабдагина эмас, дунёнинг ўзида ҳам «вақтинча»миз,— деб кулди Заргаров. Дмитрий Казимирович унинг кўзларида илгариги чақнаш пайдо бўлганидан хурсанд эди. Улар кулиб тикилишиб турдилар.

— Ҳа, умринг ҳам паккаю марраси бор...— деди чол ўйчан.

Мардонқул унинг кўнглини кўтармоқчи бўлди.

— Бахтимга сиз борсиз, Дмитрий Казимирович,— деди у сидқидилдан, аста.— Сиз иккиланиш нима эканини билмайсиз. Менимча, сиз янгилишишни ҳам билмайсиз.

— Бекор айтибсан... Лекин ҳозир гап сенинг ҳақингда. Тадбирли, журъатли бўлиш яхши, лекин эҳтиёт ҳам шарт. Раҳбар бўлишнинг қийинлиги шундаки, унинг айтгани бажарилади.

Заргаров кейинги ҳафтада идорасига биринчи марта ишчан қиёфада, дадил елиб кириб келди. Қабулхонада одамлар кутарди. Илгари пайқамас эканми, у одамларга шу қадар зарур, иш ҳам шу қадар кўп эканки, тушликни ҳам тамом унуди. Идорада айни танаффус бошланганда эшик очилиб, катта кўзойнакли, ориқ йигит жингалак сочли бошини суқди.

— Кел, кел, Эйнштейн! — деди Заргаров. Бошлиқ бу «беш минути кам инженер»ни эшитиб-кўриб юрарди-ю, бу унинг ўз фамилияси эмас, шўх дўстларни кулиб айтидиган лақаб эканидан бехабар эди. Лекин Вайнштейн хафа бўлмади, у бунақа ҳазиллардан хафа бўлишини йиғишириб қўйган. Эски тор шимини қоқиб яқинроқ келди. Кўзойнагининг қалин шишалари орқали ийманиб-роқ қараб турди.

— Хизмат, Эйнштейн? Ишлар қалай, ўқияпсанми?

— Ўқияпман, Мардонқул Заргарович, Мария Власовна қўймади.

— Мария Власовна?

— Ҳа, у киши ҳар биримизнинг кори-боримиздан боҳабар. Қаёқдан билади — тұшунмаймиз. «Тайёрлан, ёзда бориб сиртқида имтиҳон берасан», дейди. Хўп, дедим... — Вайнштейн қўлидаги беретини ғижимлар, гап туппа-тузук бошланиб кетган бўлса ҳам, мақсадга кўчолмай қийналалётгани сезилиб турар эди. — Лекин мен бошқа гап билан келган эдим, Мардонқул Заргарович.

— Ҳўш?

— Бир фикр туғилди... — «р» ҳарфларини чала айтиб, чайналди Вайнштейн. — Бетон ҳўжалигининг Тўргай участкасида ҳисобдан чиқариб юбориши керак бўлган бир бузук кран турибди.

— Тўргайда? Ҳа, ҳа, кўрганман.

— Уч ойдан бери қаровсиз ётибди, Мардонқул ака, Минора кран.

— Ҳўш?

— Үшанди бизга берсангиз.

— Кимга?

— Бизга-да, комсомолга.

Заргаровнинг энди эсига тушди: Эйнштейннинг комсомол комитетига секретарь қилиб сайланганини Губанов айтган эди. Лекин иш ўрнига қаёқдаги гапни кўтариб юрибди-ку бу жингалак бош.

- Бузуқ кранни нима қиласизлар?
 - Бир фикр бор. Ҳозирча назарий, лекин...
 - Янги «нисбийлик назарияси»ми? — деб кулди бошлиқ.
 - Телевизор минораси қурамиз, ўртоқ Заргаров.
 - Телевизор?
 - Ҳа. Ҳеч бўлмаса, бешта қочоқни ушлаб қоламиз-ку.
- Заргаровнинг пешанаси тиришиб, ўсиқ қошлари бирлашиб кетди.
- Бу мумкинми?
 - Мумкин, мумкин.— деди ҳовлиқиб Вайнштейн,— менда бунинг схемалари, шу ҳақдаги ҳамма китоблар бор. Ўзимиз қиласиз, ишдан бўш вақтларимизда.
 - Ҳа-а..— дея ўйлаб қолди Заргаров; бўладими-йўқми — у ҳали буни билмас, ишонмасди, бу йигитчадан сўрашга ҳам бўйни ёр бермас эди. Болалик ўйини эмасмикан? Бунга бош қўшса-ю, кейин латифа бўлиб юрса..
 - Мен нима қилишим керак?
 - Битта қофоз ёзib берсангиз бас.
 - Оғзаки рухсат берсам етмайдими?
 - У ерда СМУнинг бир чўтири прораби бор экан, жуда тўнг, бермайди.
- Заргаров қофоз ёзив берди-да, боладек қувонган Вайнштейннинг орқасидан қараб қоларкан, унинг гапи эсига тушди :«Ҳеч бўлмаса бешта қочоқни ушлаб қоламиз-ку!» Эси жойидага ўхшайди, қўзғаб юрган иши галатироқ бўлса ҳам.
- Ёрдам керак бўлса, менга айтинглар!— деб қичқирди деразадан. «Эйнштейн» шаталоқ отиб югурап эди, эшифтмади.
- Бу студентнинг қўзғаб юрган иши Заргаровнинг кўнглини кўтариб юборди. Кечаги руҳий зилзидалар сира бўлмагандек, иши илгаригича яна бошланиб кетган эди. «Чала инженер»дан кейин чиройли эрини етаклаб Гита кириб келди.
- Киравер, киравер, Геночка,— деб қистарди эрини, синашта уйга таклиф қилаётгандек. Лабини қимтиб, оққуш сузишидек юриш қилди. Ипакдек майин сариқ соchlари елкасига таралган, эри келгандан бери бир оз тўлишиб, яна ҳам очилиб кетган эди. Эри ҳам, янги спорт костюмida, озода кийинган, қошлари ҳам терил-

ганми, хуллас, кўҳликкина йигит, итоатчан кулимсираб турарди.

— Бизга жавоб беришмаяпти, ўртоқ Заргаров, сизга келмас эдигу кечирасиз...— деди Гита бармоқларини ўйнаб.

— Жавоб?

— Ҳа, биз шаҳарга кетамиз, ушлаб туришга нима ҳақлари бор? Бир оғиз айтиб қўйсангиз уларга...

— Нега ахир, нима сабабдан кетяпсизлар?— Заргаров ҳайрон бўлиб тикилди бу икки чиройли, ёш одамга. Уларнинг чучмалроқ муносабатлари ғашига тега бошлиди.

— Биз шундай қарорга келдик,— иккаласи учун факат Гита гапиради.— Кўп қийинчиликлар билан қовушдик оила қурдик, б-боламиз бор... Сал бундай, одам қатори, шаҳарда ҳам турмоқчимиз Шундай қарорга келдик. Тўғрими, Геночка?

Эри кулимсираганча бош иргади.

— Нима иш қиласиз?

— Сувоқчиман. Геночка кран машинисти, кунимиз ўтади.

— Шундай қарорга келдик, денг? Бу инсофдан эмас-ку!

— Нима деяпсиз, ўртоқ Заргаров? Инсофсиз бўлиб нима қилибмиз?

— Бошқалар куни ўтмаганидан келибдими қурилишга?

— Бошқалар билан нима ишимиз бо-ор?

Заргаров ўзини босиб олиш учун у ёқдан-бу ёққа юриб, Геннадийдан сўради:

— Сиз ҳам шундай деб ўйлайсизми?

— Мен... мен, нафсиламарини айтганда, Мардонқул Заргарович, Гитанинг олдида гуноҳкорман. Тўрт йил оталик бурчимни унубиб, қаёқларда дайдиб юрдим. У ёлғизликда қийналиб, ўғлимизни боқиб катта қилибди. Бош эгиб келганимда гуноҳимдан кечиб, очиқ чеҳра билан кутиб олди. Бир-биримизни яхши кўрамиз. Ҳеч бўлмаса энди яхшироқ яшайлик, ўзимизга шарт-шаронит яратайлик, дейди, тўғри айтади...

«Э, хотинчалиш бўлмай ўл, эсизгина бўй-баст... Бир-бирини яхши кўрармиш. Нега? Яхшироқ яшайлик, ўзимизга шаронит яратайлик эмиш. Нега? Буларни нима деб тушунишар экан? Буларнинг бир мазмуни бўлиши керак

ахир. Умуман, умрда, яшашда бир мақсад, бир мундарижа бўлмаса, «яхши яшаш»и нимаси? Йигит чоғингда шуни ўйламасанг, қачон ўйлайсан, ландовур?»

Заргаров стол орқасида анчагача юриб қолди. Эр-хотин ҳам нима тӯғридадир им қоқишиб олдилар. Лекин шу вақт Заргаровни қатъий овози янгради:

— Сиэларнинг қурилишдан кетишларинг учун ҳеч қандай сабаб йўқ.— Бошлиқ кўзлари бақрайган аёлга мурожаат қилди;— Сиз айтган «сабаб» билан рухсат берадиган бўлсак, бу ерда ҳеч ким қолмаслиги керак...

Заргаров уларнинг илтимосини рад қилиб чиқариб юборди-ю, кўнгли хира тортганича қолди. Қечаги, ўтган кунгї ғашликлар яна қайтиб келгандек эди. Бу сингари «яхши яшаш» учунгина яшайдиганлар озмунчами?! Бошқа жойда бўлса: «Тўрт томонинг қибла, торт аравангни», деб жўннатаверар эди-ю, лекин бу ерда... Бу ерда меҳнат оғир, шароит оғир бўлгани учун ҳам одам қадри баланд. Аслида, одам қадри ўзи фақат меҳнат билан. Булар бўлса нимани қидириб юрибди, бу кўркам йигит ўша дайдилек йилларида ҳам керак нарсани қидирмаганга ўхшайди..

Бу ўйлар Заргаровга уйда ҳам Фотимага ёзаётган хатини давом эттиришга анчагача халал берди. Хатни умуман ўша куни Губанов билан бўлган суҳбат таъсирида қайта бошлаган эди. Бугун келиб унинг кўп жойини яна ўчиради. Давом эттиришга уринди, бўлмади. Худди ўтмишига хат ёзаётга паша ўхшарди. Ўтмиш? Наҳотки Фотима энди ўтмиш? Ўтмиш нима ўзи? Ундан бамайли хотиргина воз кечиб бўладими? Ўтмишни иштасанг, қассос олади, дейдилар. У бир куни аламли пушаймон қиёфасида рўнарасидан чиқиб ёқасидан тутса-чи?..

Шу пайт эшик қоқилди. Қим экан бемаҳалда бундай қаттиқ асабий тақиллатган? Деразада қора тун, совуқ ёмғир севалар, шарна ҳам кўринмас эди. Заргаров ҳеч қачон эшикни ичкаридан беркитмайди. Саҳронинг хўжайини эшикни тамбалаб ўтиrsa уят.

— Киринг, эшик очиқ,— деди у.

Остонада Гита пайдо бўлди. Яна Гита. Бу сафар у чиройли кўринмади, қизарган кўзлари олазарақ, бошидағи эски тивит рўмол ўшаббо, йигламоқдан бери бўлиб, ялнина бошлади;

— Мардонқул Заргарович, бизга жавоб беринг, ўти-наман...

Кўриниб турибдики, одамлардан, балки эридан ҳам яширин келган. Шундай ҳавода, ярим кеча демай... Нима гап ўзи? Ҳалигина қатъий ҳал бўлган ўша гапни яна кўтариб нима қилиб юрибди? Бу ерда бир сир борга ўхшайди. Заргаров нима қилишини билмай қолди. Тунда бу ёлғиз хотинни ўтиришга таклиф қилса — ноқулай, таклиф қилмаса — оstonада қалтираб, кўзлари билан ёлвориб турибди.

— Гита, мен тушунмадим. Сиз билан бафуржга гаплашишимиз керак шекиlli. Ўтилинг, шолингиз нам, дийдираб қолибсиз.

Гита итоатчаник билан шолни қозиқقا илди-да, темир печкага яқин курсига келиб ўтирди. Қандай давлат бу аёлнинг соchlари! Унинг бутун жозибаси шунда экан, рўмолини бошидан олди-ю, аёллик жамоли ярқ этиб очилди-кетди.

— Мана энли гапиринг,— деди Заргаров кўзини четга олиб.

— Бизга жавоб беринг, боламиз катта бўлади, бу ерда мактаб йўқ.

— Ўғлингиз нечада?

— Учда.

— О, у катта бўлгунча бу ерда мактабгина эмас, стадионлар, яхмалаклар, пионер саройлари бўлади...

Гита ўзидан-ўзи пиқиллаб йиғлаб юборди. Заргаров бирдаи пайқадики, бу хотиннинг бу ердан сира кетгиси йўқ. Кетгиси йўғу нимадир мажбур этялти.

— Сиз мендан бир нимани яширяпсиз, Гита,— деди Заргаров самимий жилмайиб.

— Нимани?— қўрқиб сўради жувон.

— Кетмоқчисизу бунинг асил сабабини яширяпсиз. Бу ҳолда мен сизга қандай қилиб жавоб бера оламан?

— Айтаман... сабабини,— деди-ю, яна йиғлай бошлиди Гита. Заргаров ноқулай аҳволда эди: йиғламанг, деб бошини силаб бўлмаса бу сулувнинг. Боринг, эртага келарсиз, деб чиқариб юборолмаса!

— Айтаман... Эримга айтмаганинни сизга айтаман,— деди Гита пиқиллаб йиғларкан.— Эрик, ўғлим... Генна-дийдан эмас. Мана, юзимни йиртиб, сиримни сиз: а ишондим.

— Эрик... Эрик денг? Чиройли от топибсиз,— деди

Заргаров бу жувон учун оғир бўлган вазиятни юмшатишига уриниб. Лекин бехосдан қўпол савол бериб қўйди:— Бўлмаса, ким отаси?

— У... у менинг ҳаётимда мутлақо тасодифий одам. У — ўйқ, десам бўлади. Геннадий бутунлай ташлаб кетди деб ўйлаган эдим. Топиб келди.

— Бор гапни очиқ айтсангиз бўлмасмиди?

— Келди-ю, болага ёпишди.

— Шундай бўлса ҳам...

— Мен уни яхши кўраман. Эрик ҳам.

— Орада ҳамма нарса очиқ-ойдин бўлса, яна ҳам яхши эмасми?

— Йўқ! Йўқ! Йўқ!— йиғламсираб шивирлади Гита.— У яна кетади, мен ўзимни ўзим ўлдириб қўяман!

Мана ёлғон, мана ўтмиш. Энди у ёлғон бу шўрликнинг босган қадамида бир умр даҳшат солиб юрадими?

— Айтгандай, менга қаранг. Бу-ку сизнинг ўз... тарихингиз экан. Бу ердан кетиш масаласига нима алоқаси бор?

— Бу ерда... пайқаб юрганлар бор. Биз бригадамиз билан келғанмиз. Бу ерда умуман ёмон одам кўп. Бир эмас бирда айтиб қўйишади-да... Тамом нотаниш, янги жойга кўчиб кетсак, ҳаммасидан қутуламан.

— Ўзингиздан-чи?

— Ўзим сир сақлашни биламан, жонимдай сақлайман.

— Буни «сир» дейилмайди, синглим, буни ёлғон дейилади.

— Нима бўлса ҳам, Геннадий билмаса бас, яшайверамиз. У яхши, шундай яхшини... Мен ўзимдан нафратланаман.

— Нафратланиб бўлдингизми ўзингиздан?

— ...Бир кун унутилади-ку. Вақт ўтиб ҳар нарса унутилади.

— Энди сиз Геннадийни эмас, ўзингизни алдаяпсиз. Ҳали идорада мени ҳам алдаган эдингиз. «Яхшироқ шароитда яшагимиз келади», деб. Ёлғондан ёлғон чиқиб, бутун умрингиз ёлғонга чувалashiб кетади-ку. Оғриса ҳам ярани ўз вақтида кесиб ташлаган яхши.

Гита буни тасаввур этишига уринди шекилли, Заргаровга тикилган кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Йўқ!— деб қичқириб юборди у. Кейин кафти билан оғзини тўсиб, яна уввос торта бошлади.

— Энг хунуги, сиз одамлар ҳақида ёмон фикрда экансиз, улардан қочмоқчисиз.

— Айтиб қўйишади. Биласизми бу ерда қандай бе-зорилар бор! Эшитиб қолса, эрмакка ҳам валақлайди.

Заргаров катта колективда тотув оиласи кўролмайдиган ёмон одамлар бўлиши мумкинлигини билса ҳам, бу хотиннинг «башорат»ларини сингдиромлади. Бу ердаги кишиларнинг келажак қиёфаси ҳақидаги ҳар қандай ишора унинг энг эзгу ҳисларига туташ эди. Бошқаларни ҳам ўзидек қалбаки деб ўйлашга бу хотиннинг нима ҳақи бор!

Заргаров унинг гапларига қулоқ солмай қўйди. У бўлса давом этарди:

— ...Одамларга ишониб бўладими. Айтгиси келмаса ҳам, бирор жойда оғзидан гуллаб қўяди...

— Биласизми, синглим, бу ерда ҳақиқатан ҳам оғир. Лекин бу ерда руда тўполдан тозаланади. Бу ернинг одамлари бора-бора ҳеч қандай қоришмасиз, соғ металл бўлади. Сиз одамлардан қўрқманг. Ўзингиздан қўрқинг. Одамлар сизга эмас, сиз уларга бегона бўлиб қолишингиз мумкин. Ёлғон яхшиликка олиб бормайди.

— Айтасизми?— деб бирдан бақрайди Гита.

— Йўқ... бу сизнинг ўз бурчингиз. Буни фақат ўзингиз иқрор этсангизгина пок бўласиз. Мени айтди денг,— қайтадан туғилгандай бўласиз. Геннадий яхши одам, деяпсиз-ку!

— Йўқ!

— Демак, унинг яхши одамлигига ишонмайсиз?

— Сиз буни билмайсиз,— дея ўриидан сапчиб турди Гита,— мен сиздан фақат жавоб сўрагани келганман. Жавоб берасизми, йўқми?

— Жавоб йўқ.

— Бир фожия юз^{*} берса, сиз жавобгарсиз!— Гита эшикка қараб юрди. У бир ҳолатда эди.— Эссизгина, мен сизга сиримни айтиб ўтирибман!— Шолини судраб юргурганча чиқиб кетди.

— Гита! Гита!— деб чақирди Заргаров. Ёпинчиини топиб чиққунча жувон қора тун қўйнида ғойиб бўлган эди. Заргаров кавушига лой тўлиб қайтиб кирди. Табиати тирриқ, кўнгли ғаш. Шунақа ҳам бемаза тун бўладими? Аёл кишини бемаҳалда қўплоллик билан қувиб чиқаргандек қилгани учун ўзини койишни ҳам билмас, қилғиликни қилиб қўйиб, унга «жавобгарсан» деб дўй

урган бу тунги «мәҳмон»ни нима деб аташни ҳам бил-
мас эди.

Столни уриб, катакка қамалгандек у ёқдан-бу ёққа
юриб, бир оз ҳовурдан тушгач, кўнглида биттагина занг-
лаган мих изидек заҳарли юқ қолди: алдамоқчи; ҳаёт-
нинг ўзини алдаб яшамоқчи...

Фотимага атаган хатини бугунча йифиштириб қўйди,
бугун уни давом эттирса, алланимабало гаплар ёзиб қў-
йишидан қўрқарди.

10

Кенг саҳро йўлларида хўжайиннинг машинасини
елдириб, тинчгина хироий қилиб юрган Бобош ҳам ҳа-
ловатини йўқотди. Қултой калла ҳақидаги ёқимсиз ўй
елимдек ёпишиб, тинчлик бермас эди. У мараз нима
учун Бобошнинг ҳаёти-ю, севимли касби масалаларига
ифлос тумшуғини суқади? «Зумраш»дай ҳимоясиз, баҳ-
ти қора бечораларни дўқ-пўписа билан жонидан тўйди-
ради? Умуман, виждонли одамлар юрган ерларда бу
газанда нега судралади? Бобош буларни ўйлайвериб,
алами шу даражага етдики, охири қарор қилди: жаҳон-
да ё Қултой туради, ё у! Диляда Қултойга қандайдир
адоватли нафрат сезар, бу унга ором бермас эди. Авва-
лига ҳеч бўлмагандга «Зумраш»ни унинг чангалидан қут-
қазмагунча кўнгли тинчмайдиган. Шунинг учун бугун
хўжайниндан рухсат тегиши биланоқ (айтиш керакки,
ўша ярамаснинг гапидан кейин «хўжайн» деган сўзни
ҳам ҳар тилга олганда негадир кўнгли беҳузур бўлади-
ган бўлди) ўша қамиш бўғотидан сариқ сумалаклар оси-
либ турган ошхонага қараб югарди. «Зумраш» ўша ерда
идиш-товоқ юварди. Ҳозир кечки овқат тарқатиб бўлин-
ди, ўша ерда бўлиши керак.

Лекин у ерда ҳозир Қултой ҳам ўралашиб юрган бў-
лиши мумкин. Бўлса бўлаверсин, кўрсинг — унинг аҳмо-
қона пўписасидан чўчидиган одам йўқ. «Зумраш»га
ўтказиб қўйибдими! Қўли калта, тинчгина юриб мудда-
тини ўтасни.

Ўчоқбошининг пастаккина энли деразаси роми би-
лан юқорига кўтарилиб, таёқ тираб қўйилган эди. Бо-
бош девор бўйлаб бориб секин бош суқди. Иссиқ буғ би-
лан ювинди ҳиди гуп этиб димонига урилди. Ичкарида
ҳеч ким йўқ, фақат бир букри кампир билаң «Зумраш»
ювилган алюмин товоқларни тарақлатиб, уюм-уюм қи-

либ тахлашаётган экан. Бобош бошқа деразага югуриб ўтди, бу ердан қиз чироқ ёруғида яхшироқ кўринарди: фартук бойлаган бели иңгичка, енглари шимариғлик, қулоғидаги шиша исирғаси йилтиллайди, жамалаги чаккасига ёпишган. Бобош уни эндигина яхшилаб кўриб олди. Мана шу арzon тақинчоғу гажакларга барҳам берилса, бу жажжигина қизнинг кўпларни маҳлиё қиладиган ҳусни бор. Иссик сувдан қизарган бўлиққина билаклари, доим нимадандир ҳадиксираб турадиган «ўғри» кўзларининг гоҳ ҳасрат таратиб, гоҳ учқун сочиб жаланглаши, қорамагиз узун бўйни тагидаги қорамтири чуқурчалар ўтган сафар Бобошнинг кўзига чалинмаган эди. Наҳотки шундай жозибали нарсага давосиз бир иллат илашган бўлса? Қултойдек ифлос бир махлуқ уни нечук ўзига тебе қилди экан?

— Зумраш...— деди Бобош шивирлаб. Қиз сесканиб кетиб, ёнидаги косалар уюмини ағдариб юборди. Узоқ бурчакда бўкли кампир ўзича қарғанди, Бобошни пайқамай, қаёққадир чиқиб кетди.

— Танидингми?— илжайиб сўради Бобош. Қиз бир сапчиб ўзига келган эди.

— Танисам нима?— деди бепарво.— Нега Зумраш дейсан? Менинг отим Зумрад.

— Зумрад... йўқ, «Зумраш» чиройлироқ. Менинг исмим Бобош. Зумраш — Бобош, отларимиз ҳам уйқаш экан.

— Уйқашингни билмайман, ким керак сенга?

— Сени қидириб келдим.

— Овора бўлибсан, деразани ёп,— деди Зумрад. «Гап тамом, мен кетдим», дегандек, фартугини бошидан ошириб ечаркан, Бобош унинг чиройли оёқларини тиззасидан юқорисигача кўриб, кўзини ерга олди.

— Нима, яхши ният билан ҳам келиб бўлмайдими?

— Яхши ният билан... қоронги тушганда! Биламан ҳаммангнинг яхши ниятларингни? Аравангни торт!

Бобош кетиш ўрнига, ўчакишиб, яна ҳам ичкарироқ суқулди, гавдасини дераза рахига ташлаб, энгашиб олди.

— Зумраш... Ҳеч бўлмаса, ўша кунги битта ўпич ҳақи... жиндак гаплашайлик.

Зумрад хахолаб кулиб юборди, чит кўйлак ичидаги кичкинагина тараңг кўкраклари силкинди. Бобош унинг бундай очилиб кулишини кўрмаган эди.

— Ўшанда шундай бўлиши керак эди,— деди Зумрад жиддийлашиб,— сен бўлмасанг, симёочни ҳам қучоқлардим... Ўшани ўпич деб юрибсанми? Содда, гўдак экансан-ку...

— Йўқ, нега, тушундим ҳаммасини. Қейин гапларингни ҳам эшийтдим.

Зумраднинг чеҳрасидан нур қочди. Буни кўриб Бобош гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди.

— Ўшанда симёоч ўрнида пайдо бўлганимга ҳам хурсандман... Ҳалигача... — у кулиб ёноғини ушлади.

Лекин энди Зумраднинг кўнглини очиш қийин эди ҷоғи. У қандайдир ўз кулфатлари ҳақидаги хаёлга чўмди.

— Сен ўша Қултойдан мунча қўрқасан?— деб сўради Бобош. Қиз биринчи марта унинг юзига тикилиб қолди.

— Сен-чи?— деди.— Сен мен билан гаплашгани қўрқмайсанми?

— Кимдан?

— ...Ундан,— деди қиз, Қултойнинг отини атагиси келмади шекилли.— У мени яхши кўради. У... қўймайди.

— Мен қўрқмайман,— деди. Бобош ҳам тикка қараб,— ўлимдан эмас албатта. Ўшанингдан.

— У меники эмас...

— Шунинг учун қўрқмайманки, мен унинг севги йўлида бирон ишга журъат қила олишига ишонмайман. Бунга жиндак бўлса ҳам инсон бўлиш керак. Унинг эса...

— У меники эмас...

— Кечир...— деди Бобош. У Зумраднинг Қултойга чексиз нафратини сезар, билар эди.— Бошқа ҳар нарса учун одам ўлдириши мумкин, аммо севги учун... эпломайди.

Зумрад ўзгарди, ҳалиги чарсиллаши қолди, юмшади. Яқинроқ келиб, у ҳам дераза рахига таянди.

— Сен ҳима учун ундан қўрқасан, жавоб бермадингку?— майинроқ сўради Бобош.

— Нима қилай... боласига онаман.— Зумраднинг юзи тундлашиб, ўсмирларникидай жонли кўзлари ёнида майин ажин пайдо бўлди. У кўз ёшсиз, бутун вужуди билан йифлаётгандек эди.

— Нечага кирдинг?— негадир ноўрин сўради Бобош.

— Биламан нимани сўрамоқчи бўлганингни,— Зумраднинг овозида бегона, ёввойи шаддодлик яна пайдо

бўлди!— Ўн етти ёшимда зўрлаган... колонияда! Бўлдими, кўнглинг жойига тушдими? Боламиз бор! Икки яшар!

Бобош шу жойда тажрибасизлик қилди. Зумрадниң ҳозирги қалтис ҳолатини англамай, унга тасалли бериш, яхши сўз айтиш керак, деб ўйлаб, қўлига кафтини қўйди.

— Зумраш...— деди астойдил ачиниб.— Қандай қилиб бу ерга...

Зумрад эса ўзининг узоқ фожиалари хотироти билан банд эди, жонига теккан таниш саволни олдиндан сезиб, бирдан тутақиб кетди. Қўлини шартта тортиб олди. Кўзлари хунук олайиб, оғзини чеккага бурди.

— Мунча сўрайсан! Терговчилар сўраб бўлган! Алдаб-сулдаб ҳар нарса қилиш мумкин, кўчада ётган нарса, деб ўйлайсан! Йўқ, тошингни тер! Ҳамманг ҳайвонсан! Ифлос ҳайвон! Йўқол, кўзимга! кўринма!— Зумрад ўзини тутолмай юзларини чанглаб оғзидан кўпик сочарди; ҳақорат сўзлар айтиб бақиаркан, деразани тарақлатиб ёпиб ичкаридан беркитиб олди. Бу пайт эшикда букри кампир ҳам пайдо бўлиб, бегона йигитга шундай ўқрайдики, Бобош гангиб қолди. Ерга қараганча орқасига қайрилиб, устидан ювинди тўқилгандек, секин йўлга тушди. Нариги очиқ деразадан Зумрадниң ҳўнграган овози эшитиларди. Ўзи ҳам ичини бурдалаб келган номаълум бир аламдан йиғлаб юборишига сал қолди.

Заргаров билан Губанов қурилиш бошлигининг тор кабинетини эрталабдан бери тутунга тўлатиб юборишиган эди. Телефонлар, рациялар узилган, секретарь қиздан бошқа ҳеч ким, ҳатто узоқ объектдан келган мувинлар ҳам қабул қилинаётгани йўқ. Узун стол устида ҳужжатлар, ҳисоб-китоб, маълумот, рақам, лойиҳалар сочилиб ётарди. Бошлиқ билан партия ташкилотчиси бошланган курсдан орқага қайтмасликка қатъий қарор қилдилар. Уларга битта-яримта катта ташкилотнинг далдаси керак эди. Губанов бу масалани тўппа-тўғри Министрлар Советининг президиумига киритишни талаб қилиб туриб олди. Заргаров қарши эмас, лекин бунинг кўлгина қийин томондари бор эди. Аввало, ана шу ишни бир марта кўрган область комитетига нисбатан эҳтиром, меъёри масалалари, қолаверса, таклиф киритишнинг ўзи бўлмайди, унинг шакллари, далиллари, тафсилотлари

пухта тайёрланишӣ керак... Хуллас, бу бир-икки ҳафта-нинг ишига ўхшамасди. Мана бугун ҳам вақт тугаб, Заргаровнинг қабул соатлари яқинлашди. Қабулхонада олағовур кучайганда Заргаров соатига қараб, қоғозларни йиғишири бошлади. Губанов форточекани очиб, эрталабдан бери қамалиб ётган тутунни чиқариб юборди. Узи қабул бошланганда ҳам кетолмай, бурчакдаги кичкина столга ўтириб, қандайдир ёзув-чиズувлари билан овора бўлди.

Заргаров қатъий навбат билан қабул қиласди. Лекин бугун йўл қурилиши трассасидан, лойиҳа ташкилотларидан келганларни олдин ўtkазиб юборди. Бир маҳал, маркшайдерлар, портлатувчилар чиқиб кетгандан кейин оstonада Бобош пайдо бўлди.

— Сен нима қилиб юрибсан, навбатдагилардан чақир,— деди Заргаров.

— Навбат менини,— Бобош орқасидан эшикни ёпиб ўзига хос бўлмаган журъатсиз бир оҳангда тақорлади:— Навбат менини.

— Ҳазилнинг вақти эмас, Бобош. Биз бугун овқатни шу ерда қилдик... Ё бирон гап борми?— сўради бирдан бошлиқ шоғёрининг ғайритабиийроқ ийманиб турганини пайқаб.

— Гап бор-да, Мардонқул ака. Арз бор.

Заргаров: «Сенда нима арз бўларди?» дегандек қия боқиб кулимсиради.

— Хўш-хўш?

— Мени бўшатасиз.

— Ана холос! Бўшатамиз! Сўзсиз бўшатамиз. Бундай майнавозчилик қиладиган бўлсангиз, ҳозироқ кавушингизни тўғрилаб қўямиз. Нима гап ўзи, гапир?

— Мен самосвалга ўтаман, жавоб беринг,— деди Бобош ерга қараб.

Заргаров гапнинг жиддий эканини энди тушуна бошлади. Лекин, сабаб? Уни ким хафа қилди? Орала-рида ҳеч гап ўтмаган эди-ку? Доим иноқ, доим қувноқ...

— Мени... қўл-оёқсиз қилиб-а?— унга яқинроқ бориб сўради Заргаров.

— Мардонқул ака, сизга қўл ёки оёқ бўлиб юраверманми? Ўзим-чи? Ўзим борманми ё йўқманми? Запчасть эмасман-ку, умрим бор, ҳаётим бор, уни мен нега ҳазон қилишим керак? Менинг умримнинг ҳам мустақил маз-

муни бўлиши керак эмасми? Мен ҳам сизга ўхшаб халқ-қа, давлатга хизмат қўлгим келади.

Заргаровнинг ҳам қош-қовоғи осилиб, боши эгилиб тушди. Ёмон жойидан оляпти-ку бола?! Бу хилда тагини суриштирса, бирор умрининг ҳазон бўлишида Заргаровнинг ўзи айбдор бўлиб чиқяпти. Бу гапларни унга ким ўргатди экан?

Бобош худди шу саволга жавоб бергандек давом этарди:

— Биласизми, манови колониядаги бир каллакесар мени масхара қилди.

— Нима дейди?

— Ишнинг осонини топибсан, дейди. Исмоил аканинг айтишига қараганда, бурун замонда бойваччаларнинг жиловдор мулозимлари бўлар экан. Отнинг жиловини тутқазиб қиморхонага кириб кетар экан-да, бир кунда қайтиб чиқадими, икки кунда қайтиб чиқадими, мулозим унга отни шай қилиб, ҳамиша жиловини ушлаганча эшикнинг тагида қоққан қозинқдай маҳтал бўлиб туриши керак экан...

— Бас...— гапнинг тагига етган Заргаровнинг жаҳли чиқди.— Ким у — ярашмаган таққослар билан сенларни айнитиб юрган эртакчи?

— Эртакчи эмас, Исмоил ака бориб турган замонавий чоллардан. Ҳалиги саккиз кубали янги экскаваторнинг машинисти. Ахир, Мардонқул ака, ўзингиз пилотингизга ҳам жавоб берган экансиз-ку?— ялинишга тушди Бобош.— Узи ҳикоя қилиб берди. У узоқ ҳаво йўяларига ўтиб, катта лайнерларда учаман деганида, ҳатто самолёт бошқаришни ҳам ўзингиз ўрганиб, унга жавоб берибсиз. Бу «Газик» нима деган гап сизга? Фириллатиб ҳайдайверасиз.

— Ҳа, сенинг устозларнинг кўпайиб кетибди, бер ари зангни!— Заргаров беозор зарда билан тескари қараб қўлини чўзди.— Менинг ғамимни ема, сенга қараб қолганим йўқ.

Афтидан, у шофёrsиз қолишдан қўрқмайди, фақат Бобошдан ажралаётганини дилига сифдиrolmas эди.

Бобош унинг узатиб турган қўлига аризани тутқазавермади. Ер чизиб, дудмалроқ гапирди:

— Мен... мен битта ўзим эмасман-да, Мардонқул ака.

— А?!

— Мен битта ўзиммасман, деяпман. Қурилишда биз қирқ уч киши эканмиз...

— «Биз» деганинг ким?

— Биз-да. Жиловдорлар...

— Оғзингга қараб гапир! — деб қичқириб юборди Заргаров. Бурчакда ўтирган Губанов тескари қараб илжаярди.

— Мен уларнинг йигирма биттаси билан келишиб қўйдим...

— Ҳали бу исён дегин?!

Бурчакда Губанов пиқ этиб кулиб юборди. Бобош унинг бу ердалигини энди пайқаган эди. Дадилланиб кетди.

— Исён эмас, ўртоқ Заргаров. Мен ўша йигирма битта ҳамкасабамнинг номидан музокарага чиқаман, Дмитрий Казимирович менга сўз беришга ваъда қилди. Мажлис қарор чиқарса, қирқ уч киши ҳаммамиз самосвалга ўтамиз.

Заргаров Губановга «ҳа, айёр!» дегандек чимирилиб қаради. Дмитрий Казимирович жилмайганча келиб унинг елкасига қўлини ташлади. Заргаров эса ўнинг қўлинни зарда билан силкиб ташлаб, Бобошни бориб маҳкам қушоқлади. Кирпитикандек бошига манглайини қўйиб анча тургач, оталарча меҳр билан кўзига тикилиб сўради:

— Мендан нима керак?

— Бошлиқларни кўндириш...

— Бунисини менга қўйиб бер. Бошлиқларнинг иши осон. Мен улар билан пачакилашиб ўтирмайман; машинада юргинг келадими — рулга ўзинг ўтирасан, тамом! Буниси буйруқ билан ҳам бўлади. Фақат сеникилар... қирқ уч киши дейсанми? Ола чиқмайдими ораларингдан?

— Мен мажлисга ўн кундан бери тайёрланяпман! Мурожаат ҳам тайёр. Бутун қурилиш бўйича «Қирқ учлар ҳаракати»га айлантирамиз.— Бобош чарақлаб кетган, бўйи ҳам баландроқ бўлиб қолгандек эди.

— У ерда ҳам бояги гапларни гапирсанг, мени шарманда қиласан-ку?

— Қайси гап?

— Жиловдор... бойвачча...

— Йўғ-э, Мардонқул ака, сизга гапирдим-да буни, соддароқ қилиб. Тушунарли бўлсин деб. Мажлисга ҳар

далилларни тахт қилиб қўйғанманки, ҳар биттасини мих қилиб қоқаман!

Заргаров билан Губанов хаҳолаб кулдилар.

— Вой, Бебош-эй! Вой, Бебош-эй! — дерди Заргаров.— Бошдаёқ айтмайсанми шу гапларингни, интрига қилиб ўтирасдан.

— Томдан тараша тушгандек қилиб бўладими! Мен буни ўртоқларимга айтишда ҳам арқонни узун ташлаб, секин айлантириб келаман. Чакана иш эмас ахир бу бизнинг ҳаётимиизда. Бир оғиз «йўқ» деворсангиз борми, бир умрга ҳафсаламиз пир бўлиши мумкин. Сиздан ҳам, ўзимиздан ҳам.

Заргаров шофёрига, энди собиқ шофёрига, ҳавас билан қараб туради. Бу йигитча унинг кўз ўнгидаги улға-йиб бормоқда. Баъзан болалиги ҳали ҳам қалқиб-қалқиб чиқади-ю, лекин умуман шахс бўлиб етилаётгани кундан-кун кўзга ташланар эди.

— Қани энди бўлмаса, бизни охирги марта уйга олиб бориб қўй?

— Бўпти! — Бобош пружинада тургандек отилиб чиқиб кетди. Унинг кетидан Заргаров билан Губанов эргашди.

— Катта гап! — деди Заргаров Дмитрий Қазимировичнинг қўлтиғидан олиб. — Ўзингиз бошчилик қилинг, ишкали чиқмасин.

— Хотиржам бўл.

Кунлар жуда қисқариб кетган, вақт унча кеч бўлмаса ҳам ярим тунга ўхшар эди. Аёз, осмон тўла юлдуз. Кечаги совуқ ёмғирдан кейин нам қумлоқ йўллар асфальтдек қотган. Бобош қувончини ичига сифдиролмай, қадрдон «Газиг»ини учирив кетди. Орқада унинг севимли отахонлари ўтиришибди. Бундан кейин балки уларни «Газик»да олиб юрмас, балки энди улар билан камроқ кўришадиган бўлар. Шунинг учун Бобош кўнглида улар билан хайрлашаётгандек, юзларига қарагиси, нима ҳақда бўлса ҳам бир оз гаплашгиси келар эди. Машинанинг ичи қоронғи, фақат олдинда чироқми-фара дуч келгандагина Заргаров билан Губановнинг ҳорғин юзлари бир зумга кўриниб қоларди.

— Сал ҳовурингни бос, Бобош,— деб ўзи гап бошлаб қолди Заргаров,— ё кетар жафоси қиляпсанми, еб тўймаган ялаб тўймас...

— Атрофда ҳамма нарса шундай тезки, назаримда, ҳамиша, қаёққадир кеч қолаётгандайман. Мардонқул ака,— деб илиб кетди Бобош,— ё кеч қолдиммикан-а?

— Қаёққа кеч қолардинг? Энди бошланяпти ҳаётинг,— деди Губанов.

— Ана шу-да, энди бошланади-да... Кеч қолганим эмасми?

— Сенда одоб деган нарса борми ўзи?— Заргаров юмшоққина койинди.— Ҳеч бўлмаса бизларнинг юзимизга қараб шундай демаслигинг керак эди. Ахир биз билан бўлган вақтларинг маънисиз ўтдими?

— Сизлар билан бўлмасам, мен балки ҳали ҳам... топмасдим...

— Нимани?

— ...Нимани десам... ўзлигимни-да. Мен ҳамма вақт бир хавотирда юрадим. Агар дарҳол ўзимни қўлга олмасам, мендан албатта бир бекорчи дарбадар чиқади-ю, ўзлигимни тамом йўқотиб қўяман, деб қўрқардим. Дадамнинг бир ўгити эсимдан чиқмайди. «Умрингни майда пулга чақма, гарданингда доим катта юк бўлсин», дерди у киши.

— Ҳа, мана энди юкинг чакана бўлмайди, йигирма беш тонна!— деди Губанов.

— Ўшанақасидан берасизми, Мардонқул ака, ҳов, тумшуғида кумуш қўтоси бор «БелАЗ»дан!

Заргаров ўзи ҳақида ўйга кетиб қолған эди. Оғир юк, оғир масъулият... Унинг отаси бу тўғрида ҳеч насиҳат қилмаган. Уни турмушнинг ўзи шундай оғир юклар остига олиб бориб тиқарди. Қўтарсанг, қўтардинг, қўтармасанг, ўзингдан кўр... Кечагина қаёқдаги мусибатлар билан, чироқ ёқса кўнгли ёришмай, боши берк кўчага кириб қолгандек, энди тамом янчилдим, деб тушкунликда ётганида қандайдир ташвишлар уни яна кутарди. Дардни, ваҳимани, Фотиманинг хатию обкомнинг таңбехларини, тунги қийноқларни унугиб, яна ўз-ўзидан ишга, бир-биридан баттар оғир муаммоларга берилиб кетди. Бугун тунни яна Губанов билан чигал ва таваккалли ҳисоб-китоблар устида ўтказади. Эртага яна бир беҳаловат дўсти Сандро Мкртчян келади. Уни ўз бошига ўзи чақирди. У ҳам қаноат билан олдидаги ошни еб, қўрсатган ишни қилиб кетаверадиганлардан эмас. У ҳам кундалик аҳволга кўна қолмайди, тит-пит қилиб юборади ҳали. Хуллас, шундай иш бошландики, у тоғдан

юмалаган тошдек, борган сари катта, суронли кўчкига айланмоқда, тўхтатиб бўлмайди. Бу Заргаровни гоҳо ҳовлиқтирас, қалтис журъатларига далда берар, гоҳо кўнглига қутқу солар эди.

Губановникига етиб келдилар.— Дмитрий Казимирович Бобошнинг икки елкасидан ушлаб, узоқ йўлга фотиҳа бераётгандек, кўзларига қаради.

— Агар ишинг ўнгидан келса,— деди,— ўша қирқ учта ёрнигинг билан ҳаммангни бир колонна қилиб, энг шарафли жойга, қурилишнинг асосий объекти — комбинат котлованига, кейин олтин карьерини очишга қўяшимиз.

— Мардонқул акә кўнадими?!— қоронғида Бобошнинг катта қора кўзлари чарақлади. Заргаров уч қадам нарида туради.

— Кўнади, кўнади,— деди Губанов.

— Бўлмаса, Исмоил аканинг экскаваторчилар бригадасини ҳам берасиз. У киши бизнинг отахонимиз.

— Бўлти, бўлти, бор,— Дмитрий Казимирович ўғлини жангга узатаётган отадек қучди-да елкасига эркакларча қаттиқ туртиб, Заргаров томон қайрилди.

Улар Бобошни юлдузли тунда ғалаёнли ўйлари билан қолдириб, пастак эшикдан эгилиб кириб кетдилар.

Эртасига Мкртчян келди. У сира ҳам атоқли монтажчи инженерга ўхшамасди. Аввало, мактабгача ёшдаги бешта боласию оғироёқли хотинини ҳам бошлаб келибди яланғоч саҳрога. Аэропортга маҳбусларни ишга ташийдиган усти брезент соябонли юқ машинасини юборишига тўғри келди. Бўлғуси шаҳарнинг дастлаб битган бир хонали секциясини наридан-бери оқлаб, бу жўжабирдек оиласи ўша ерга олиб боришиди.

— Эсизгина, ётти азамат скрепер машинистчининг жойи эди-я, хусусий ясли бўлиб кетяпти,— дея гўнфиллади битаёзган имаратнинг прораби.

— Тсс... етмишта азматингнинг ишини қиладиган одам бу,— деб унинг оғзига урди Заргаров.— Сандро, Маро қани, бу ёққа бошланглар жужуқларни!

Мкртчян, қаерга жойлаштиряпти, яхшими-ёмонми, ўмуман, бу ерда одамларнинг бошпанаси борми-йўқми, ундей гаплар билан иши йўқ, бурни катта, боши елкасига чўккан, чуваккина, паришонроқ одам экан. Заргаров билан қўчоқлашиб кўришганда бир жонланди, ке-

йин, узун пальтосининг барини ҳилпиратиб, қаерга етакласалар кетаверди. Лекин Мароси жозибали, дуркун хотин эди. Шофёр йигит бир-биридан кичик, жингалак сочли болаларни «Чип-чиш, жўжаларим»ни айтиб ичкарига етаклар экан, бу келишган жувон қизларча шўхлик билан хахолаб кулди. Ҳомиладор бўлишига қарамай, ҳамма унинг қадди-қоматига мароқ билан тикилиб, нега шундай кўримсиз эрни танлади экан, деган фикрга келарди.

Лекин эртасига, ишдан гап очилиши билан Сандро Мкртчян мутлақо бошқа одам бўлиб қолди. Янги костюмда, қирчиллама йигитдек, кўзлари тетик, паришонлигидан асар қолмаган, ҳатто гавдаси ҳам тикроқ кўринар, юзида эса кавказча мардона бир ифода пайдо бўлган эди. Заргаров ёйиб ташлаган лойиҳаларни ишчанлик билан, стол атрофини, гир айланиб кўздан кечирар, бошлиқнинг тушунтиришларига бошини елкалари орасига тортиб диққат билан қулоқ солар, гўё унинг учун ҳозир оламда шу лойиҳалардан бошқа ҳеч нарса йўқ эди.

Заргаров ўнга бор гапни очиқ-оидин ва батафсил сўзлаб берди. Қурилишдаги аҳвол, ўзининг бошлаган ишларӣ, обкомдаги гаплар...

— Ҳозир ҳамма гап сенга боғлиқ бўлиб қолди, Саня,— деди у,— агар комбинатнинг монтажида ярим йил ютиб берсанг, биз орқага қайтмай, масалани бошқатдан қатъий қўямиз. Бўлмаса...

— Сен менга аввал айт: ким билан ишлайман?— сўради Мкртчян.— Махсус монтаж ишлари министрлигига айтишларича...

Заргаров гапни бўлди:

— Ким билан бўлар эди, биласан-ку, ёшлар. Саҳро ахир. Ўргатасан-да... Бунинг ўз яхши томонлари бор: ёшларни ҳар қадамда янгилик билан илҳомлантириш мумкин. Уларнинг шайтонини қўзғатувчи энг зўр нарса — янгилик.

— Менга қара, сен бу ерда қилғиликни қилиб қўйинб, энди мени чақирибсан-да, а? Суғур мени ботқоқдан, дегин?— қия қаради Сандро.

— Шундай пайтда қўл чўзмасанг, дўст бўлиб қаёқقا бординг!— деди Заргаров.— Лекин ҳеч қандай ботқоқ йўқ. Қайтага, оёқ остингда олтин ётибди. Уни ё тўрт йилда оламиз, ё олти йилда. Гап фақат мана шууда.

— «Фақат» дегин? Тўрт йилда олтин ола бошласанг

мана бу комбинатинг худди эртакдаги мўъжизадан тикинга тушади-ку?

— Садағанг кетай!

— Хом хаёлинг ўзингга тан, лекин мен сеҳргар эмасман.

— Сандро!

— Чақирдингми, комбинатингни монтаж қилиб бераман, мендан мўъжиза талаб қилмайсан. Макет борми?

— Бор.

— Индинга мени қурилиш жойига олиб чиқасан.

Инженер Мкртчян бир неча кун лойиҳа «ўқиди». Кеийин икки ҳафтагача бўлгуси қурилиш жойини айланди. Бу ерга йўллар тушмоқда, техника ташиб келтирилар, майдонлар текисланиб, қурилиш материаллари тахланар эди. Бу пастгина тоғ этагида дой кечиб, ўпқон ва тепаликлар ошиб, блоклар, шағал уюмлари оралаб юрган монтажчи инженерни узун пальтосидан ҳамма таниб қолган эди. Лекин Заргаров ундан сас чиқмаганидан хавотирда .Уйида меҳмон бўлиб Маронинг хушбўй чойини ҳам ичди, йўл-йўлакай Фотима билан бўлган можарони, бошига тушган савдоларни ҳам гапириб берди, қани энди дўсти сал очилиб бир нима деса. Баъзан кун бўйни макет атрофида айланади-да, катта бурни осилиб, дами ичига тушиб қайтиб кетади.

Ҳа-ҳу дегунча яна ойнинг оёғи келди. Гўё кунлар ҳам бетоқат эди. Бир куни, худо ярлақаб, Мкртчяннинг оғзидан икки оғиз гап чиқди:

— Котлованин ковлатмай тур,— деди у.

Заргаровнинг жони ҳалқумига келди.

— Мен сени вақтдан ютишга ёрдам беради десам, бир ойдан бери чурқ этмай имиллайсан. Бу ҳам етмагандек, аксига олиб, ышларни графикдан кечиктиришни талаб қиласан! Бас, оғайни. Ишлайдиган бўлсанг, одатдаги ишингни бажар, бўлмас...

— Ўзинг одатдаги ишни қилиб қаноатланадиган одамга ўхшаб гапирасан-а!— деди-ю, чиқиб кетди Мкртчян.

Заргаров кўзларини пирпиратиб идорасида ёлғиз қолди. Одатдаги иш... Одатдаги ишнинг нима айни бор-а? Директив муддатларни бажариш — одатдаги иш. Бобошининг қадрдон «Газик»да юриши, Заргаровнинг Фотима билан тутувгина яшаши, обком бюросининг айтганини қилиш, Мкртчяннинг ўз жужуқлари билан гўзал

Свердловскда туриши — буларнинг бари одатдаги ишку. Нима учун одатдаги иш ҳақида беписанд гапириш керак экан?.. Ундай деса, Заргаровнинг ўзининг туриштурмуши одатдаги иш билан қониқмай, ҳовлиқиб, қаёкдаги мушкулликларга бош билан шўнғишдан иборат бўлиб қолмоқда. Бу авторига бир танқидий назар ташлаб қўйиш керак эди чамаси.

Бироқ Заргаровнинг бундай ўз-ўзини таҳлил қилиш учун bemalolroq вақти бўлмади. Тўрт кун деганда яна Мкртчян келиб, уни комбинатнинг макети турган хонага ҳақириди. Юз марта айланган ўша макет столи атрофидаги яна чурқ этмай узоқ юрди, сеҳр-жоду кўрсатаётган афсунгардек макетни айлантириди, юқоридан ўгирилиб қаради, ёндан қиё боқди. Оппоқ папье-машедан дид билан ясалган катта, мураккаб макет бўлғуси улуғвор иншоотни рўй-рост гавдалантириб турарди.

— Лойиҳани институтга қайтаришга тўғри келади,— деди Мкртчян.

— Йў-ўқ!..— деб бошини чайқади Заргаров. Ўзининг қулоғида Ҳайдаровнинг овози янграб кетди: «Тайёр лойиҳаларни рад қиласиз! Муддатларнинг масъулиятини кимдан сўраймиз?» Умуман лойиҳалар ҳақидағи гап жонига теккан эди. Бу лаънати ўз қўлингда бўлса экан ёки лойиҳа институтлари сенга бўйсунса экан. Ялиниш керак, рухсат олиш, келишиш керак, вақт куяди, пул куяди... У монтажчининг енгидан ушлади:— Йўқ, Сандро, йиғишиштириб бу галингни. Сен ҳима деяпсан? Мен худди мана шунинг учун, лойиҳаларни қайтараверганим учун калтак еб юрибман-ку! Бу энг катта, асосий объектимиз...

— Э, калтакламай, ишдан ҳайдавори шмайдими!— деди Мкртчян жиддий туриб.— Сени ҳайдар экан деб, бундай ажойиб фикрдан воз кечадиган аҳмоқ йўқ. Вақт тежайсан, дедингми — тежаймиз. Вақт — бойлик, дейишарди. Бу ерда бўлса чин маъноси билан олтин экан, ўйлаб қарасам!

— Ҳўш, нима учун лойиҳани қайтариш керак экан?— бўшашди Заргаров.

— Сен қўрқма, фақат тарҳини бошқатдан қилиш керак. Бу, ўзинг биласан, лойиҳачиларсиз бўлмайди.

— Сен менга нима учунлигини гапир. Мақсадинг нима?— тоқатсизланди Заргаров.

Мкртчян аксига олгандек шошмасдан папирос қолди-

ғини кулдонга босиб аста ээди-да, кўкиш тутунни қўли билан елпид макет ёнига борди.

— Мана, бери кел. Ҳозирги привязкада мана бу ёқ — шимол,— деди жазвар билан кўрсатиб.— Кран хўжалиги шу ерда бўлади. Хўш, мен уни қаерга жойлайман? Мана бу тоғни олиб ташлашим керак. Бу лойиҳачиларнинг биз қурувчилик билан нима иши бор? Лойиҳани қабул қилиб олдингми — қуравер, Тоғ бузасанми, боф бузасанми, у боғда қандай мева дар ўсади-ю, бу тоғ қандай жинслардан таркиб топган —бу менинг ишим эмас!

— Қисқароқ қил.

— Хўп, майли, ҳозирги техника билан кичкина бир тоғни қўпориб ташлаш ҳам ҳеч гап эмас, дейлик. Лекин менга майдон керак. Бу тоғнинг эса пойдевори олти даржа қаттиқликдаги харсанг, уни текис майдонга айлантириш учун камида уч ой керак. Энди мана буни қара,— Мкртчян енгил ҳаракат билан макетни чаппа орқасига айлантириди.— Агар мана бундай привязка қилинса-чи?

— Хом ашёга тескари бўлади, йўллар, коммуникацияларни қайта кўриб чиқиш керак бўлади.

— Кўрсин! Қайта кўрсин! Эвазига кран хўжалиги сарф-харажатсиз тайёр майдонга жойлашади.

— Нима ютамиз?

— Тўғри, кўп ютмаймиз. Лекин «берди»сини ҳам әшишт. Мана бу тоғ, сен ҳали унга кўп раҳмат ўқийсан, шу ҳолиша сақланиб, ҳимоячимиз бўлиб туради. Сен бу ернинг қаҳратондаги қирқ даражали изғиринларини, шимолдан келадиган шамолу бўронларини биласанми? У кранларни, юксакдаги пайвандчиларни, бетон ишларини хавф остида қолдириб, қишида ойлаб қўлни боғлайди. Сен билан биз эса бу тоғ панасида қишин-ёзин узлуксиз хавф-хатарсиз қураверамиз.

Тинглаб ўтирган Заргаровнинг неғадир пешанасидан төр чиқиб кетди. «Топиш қизиқ эмас, излаш қизиқ», деган эди бир вақт Губанов. Йўқ, Дмитрий Казимирович, топиш ҳам қизиқ. Тўғри, сенинг бутун умринг излаш билан ўтган, лекин мана бу Қумтов топилмаганда сен ҳам, умрим мазмунли ўтди, деёлмасдинг. Лекин излаш шу маънода қизиқки, изламай қўйдингми — умрим битди деявер...

— Нимани ўйлаб қолдинг, ёқмадими?— деди Мкртчян кулиб. У келғанидан бери ҳали бу хилда чиройли, қўзидан нур сочиб кулмаган эди. Унинг бундай қулиши-

ни сулув Марогина билса керак. Қўлларини ёзди.—Хозирча бундан ортиғига қодир эмасман...

«Ортиғига қодир эмасман...» Лекин унинг ваъда қиляётган нарсаси Заргаровнинг кутганидан ортиқроқ эди.

11

Заргаров ўзи рулга ўтиргандан бери бундай узоқ йўлга биринчи чиқиши. Электр узатиш линиясининг ўзи таклиф қилган янги трассасида икки кундан бери юрибди. Ўз фикрининг афзалликларини исбот қилиш учун трассанинг ландшафтини, унда бўлажак совхоз посёлкаларини, қидиувчиларнинг доимий базаларини, умуман, бу лойиҳани яна қандай хўжаликлар қўллаши мумкинлигини билиши керак эди. Сизот сувдан ботқоқ бўлиб, шўри чиқиб ётган тўқайларни айланиб ўтди, сира ўрганилмаган, ҳатто геологларнинг ҳам оёғи тегмаган кўчма қумларга, жонсиз кенгликларга чиқиб борди. Бу атрофдан яқин асрларда биронта карвон йўли ҳам ўтмаган бўлса эҳтимол.

Бугун албатта қайтиб бориши керак. Мажоли ҳам қолмади. Аъзойи бадани қақшаб, боши вазмин тортуб кетяпти. Бунинг устига, қош қорайиши билан ер бағирлаб совуқ шамол турди.-У аввал қум юзидағи қировни ялаб кетди, кейин нам қумнинг ўзини ҳам кўчира бошлади. Ёндан урганда бир нави, кабинага тирқишлиардан кирган рутубатли тўзонга чидаса бўлади; лекин йирик қум зарралари рўпарадан санчилганда ойналарнинг чирсиллашига асаб дош бермас экан, юзга келиб урилаётгандек эди. Кўзларига қум тиқилиб қолганидан қовоқлари очилмайди ҳам, юмилмайди ҳам. Фаралар шуъласида йўл эмас, юз-кўзга санчилаётган қум зарраларининг шиддатли оқими кўринади.

Заргаров тўхтаб, пастга тушди. Атроф зимзиё, бўрон қутуриб кўз очирмасди. Кабинага беркиниб тонг оттирса ҳам бўлади-ю, эрталаб филдиракларни ковлаб чиқаришга мадори етармикан? Йўқ, нима бўлса ҳам олдинга силжигани маъқул. У ҳали катта йўлнинг йўналишидан оғмай тўғри кетяпти, адашмайди.

Хозир саҳрода адашиб бўладими? Ана, ўйлаганидек, шуъла кўринди. Заифгина липиллаб турган шуъла. Бу жаҳаннамда шунинг ҳам кўзга чалингани катта давлатку. Сал чапроқ бўлса-да, қайрилишига тўғри келади,

бошқа иложи йўқ. Қаёққа ҳам боради? Ўт бор ерда — инсон бор, инсон бор ерда — нажот.

Ўн-ўн беш минутда етиб борди. Атрофида қумбўрон гужғон ўйнаган гумбазли мозор, ундан нарироқда қадимий сардоба вайронасининг мудҳиши кўланкаси.. Ҳалиги чироқ мозор биқинига тулашган ҳужранинг ёнбош туйнугидан милтиллаб кўринмоқда эди. Заргаров машинани пана томонга бурди. Мотор товушига ичкаридан ҳеч ким чиқмагач тоб ташлаб қолган қулфсиз-тамбасиз ёғоч эшикни итарди. Энкайиб ичкарига кирди. Тезак, хом тери иси аралаш ачимсиқ бадбўй димоғига урилди.

— Ассалому алайкум,— Заргаров оғриқдан зирқи-раётган кўзини уқалаб ҳам, аввал ғира-ширада ҳеч нарса кўрмади. Кифтидан остонаяга шувиллаб қум тўкиларди.

Кул босган ўчоқ олдидағи пўстакда ўтирган девқомат одам ўрнидан турди. Туйнукдаги чўпчироғини қўлига ушлаб шошмасдан қироат билан алик олди:

— Ваалайкум ассалом.

— Қурилишданмиз. Заргаров. Ҳаво бузилиб қолди. Чироғингизни қора тортиб...

— Инжинир экансиз-да?— овози ҳирқираб эшитилди мезбоннинг, у кекса одам эди.

— Ҳа... Инженерларданмиз, ота. Саломатмисиз?

— Алҳамдуилло. Қим бўлсангиз ҳам... қадамжо бу, бандаси ҳамиша паноҳ топади...— Чол девор тагидаги пақирдан қора ёғлоғида сув олиб бердий. Заргаров юз-кўзини чайиб олганидан кейингина ҳужра эгасининг қиёфасини кўрди: бу юзи буришиб кетган бўлса ҳам, чағир кўзлари тийрак, малла соқоли кўксига тушган, гавдаликкина қария эди.

— Қани, бу ёққа...— деди у жой кўрсатиб. Заргаров ўчоққа яқин, қуроқ якандозга чўккалади, чол фотиҳа тортиб, ўртада ўроғлик дастурхонни очди. Унда тош қотган бир неча бурда нон бор эди. Чол қўрдаги қора қумғон ёнида турган чойдишни олиб, меҳмоннинг олдинга қўйди. Шу пайт эшик очилиб, ташқарида аввал қорни қаппайган бақалоқ эшак кўринди. Сўнгра чорифини пўстлоқ билан танғиган ўн етти ёшлар чамасидаги ориқ-қина сариқ бола кириб, эшикни ёпди. Елкасидаги икки боғлам саксовул ўтинни остонаяга гурс эткизив ташладида, ингичка бўйинини чўзиб (бу бегона одам пайдо бўл-

ганидан ажабланган бўлса керак) салом берди. Чол эса яғири чиққан кулоҳини ечиб, қозиқдан салласини олди, жойнамозга чўкди. Яланғоч товонларини кўрсатиб сужудга кетди. Намоз аср энди ўқилаётган бўлса ҳали вақт эрта экан-да? Чиндан ҳам, бу оқшом зулмати эмас, қумбўрон зулмати эди. У ҳали ҳам ўкириб, эшикка, туйнукка ўзини урмоқда. Бу ерда вабою довуллар, қаҳратон изғиринларию саратон гармселлари ўтган, мозор эса турибди.

Заргаровнинг кўзи сал ўргангач, қумшувоқ деворда токчалар ўпқондек қорайиб кўринди. Бўйра, эски сандиқ, сопол идиш, хумқовоқ...

Заргаров бояёқ тахминлаб билган эди: бу ерни Эшон-қудуқ дейишади, чолни эса — Қудуқ-эшон. Ҳозир ўзини тарки дунё қилган бир хокисор қилиб кўрсатгани билан, даврида бутун саҳрони бийлаб ётган нуфузли эшон эди. Ўрушдан олдинги йилларгача чўпон-чўлиқдаң, дашту саҳролардан назру ниёз, инъом-эҳсон йиғиб, мозорнинг тупроғини ялаб ётар, ўзи саҳронинг қайси бир бурчагида ўтлаб семирган қўйларининг ҳисобига етолмасди...

Ҳозир ҳам Эшон-қудуқдан текинга сув ичмайдиган чўпонлар кўп. Сўнгги йилларгача худойи, қурбонликнинг кети узилмас эди. «Инжинир» деганда эшоннинг авзойи бузилиб, товуши ўзгарганини Заргаров сезди. Саҳрода бундайларнинг кўпайиши қандай оғат эканини эшон яхши билади. Мурид-мухлиснинг қамайиши ҳам шулардан. Булар ҳамма ердан «артизан» очиб, Эшон-қудуқдан птур кетди. Кимсан, Қудуқ-эшон, ҳозир ойда келган иккита хом терини ҳам дуои санлолло билан қабул қиляпти-да.

Заргаровнинг кириб келиши ҳам ўша «кафангадо бўлган» ўттиз саккизинчи йилларини эслатган бўлса керак. Саҳронинг мудовом тинчлигини бузиб, ташқаридаги қумбўронни ҳам шу бошлаб келгандек кўринди ҳойнаҳой. Шунинг учун бемаҳал, бетаҳорат бўлса ҳам, тескари ўгирилиб, дарров жойнамозига чўкди.

Бўйни узун, пешанаси дукки, қоши йўқ, қўсқигина бола меҳмонга чой қуярди. Заргаров унга ҳазиллашиб кўз қисиб қўйди:

— Отонг нима?

— Мусулмонқул,— деди ўсмир.— Мошинани ўзингиз ҳайдайсизми?

— Заргаров бош силкиб, унинг қонсиҳ юзига жйлмайиб қаради. Сояди қолган ниҳолга ўхшайди. Эшоннинг кими бўлди экан? Неварасими? Ё бегона, хизматкорими? Қим бўлса ҳам алданған, дунёдан бехабар, саводсиҳ бўлса қерак бояқиш. Бу мозор, бу сардобалар харобаси, бу кўҳна ёввойи дунё ўрнида нималар бўлади — биларми-кан?

— Бизнинг қурилишга бориб ишламайсанми, катта йигит бўлиб қолибсан, саводинг борми? — деб сўради Заргаров. Намозини тугатиб чол ҳам дастурхонга сил-жиб ўтириди, «бисмилло», дея нон тишлади.

— Саводим бор, чўпон болалардан олиб газит ўқийман,— деди Мусулмонқул. Чолниг ранги қув ўчди. У болани қўлдан чиқаришдан қўрқади чамаси.

— Мен бўривойларнинг радиосини ҳам эшигданман,— давом этди бола («бўривой» дегани буровой бўлса қерак), — улар кетиб қолишибди. Сизлар нима қуряпизизлар?

— Биз кўп нарса қурамиз. Сенга қандай тушунтирасам экан... Мана худди шу ерда асфальт йўлдан комсомол қизлар велосипед миниб ўтадиган бўлади...

Мусулмонқулнинг кўзлари чақнади. Ўтган йили буровойда у худди шундай бир қизчани кўз остига олган әди. Анчагача кечалари уйқуси қочиб, паришон бўлиб юрди.

Лекин Қудуқ-эшон бу одамнинг гапларига ишонмасди. Саҳрода у бунга ўхшаганларни кўп кўрган. Ўн йил исковучдай сакиллагани билан ҳеч нарса тополмай қораси ўчганлар ҳам бўлди. Бу ерларни бийлайдиган ҳамон эшоннинг ўзи бўлиб турибди.

Эшон билмас эдики, саҳрони бийлайдиган ҳозир ма-на шу кўзлари қизариб кетган ҳорғин одам; олтин сандиқларнинг калити шунинг қўлида; билмас эдики, саҳрони энди бошқа «эшон» сўрайди, унинг ўз йўллари, ўз заводлари, самолёти, қудратли техникаси, минглаган коллективлари, ярақлаган миллионлари бор.

— Бизда одам етишмайди. Аллақаёқдаги бир кавак-да ётаверасанми? — деб давом этди Заргаров болага қараб.

«Худонинг жойи кўп,— деб ўйларди Қудуқ-эшон,— ҳаммасига ҳам одам етказолмайсан».

У Заргаровнинг ўсиқ қошларига, бақувват елкалари-га тикилиб чамаларди: бунинг ҳукму сиёсати қаергacha

етар экан? Саҳрога бошлаб келган маломати каттами?

— Болани йўлдан урманг, мулла,— деди Қудуқ-эшон.— Болагинани кўнглини бўлманг. Мачит иншо қилмадим, равот солмадим, аммо лекин фарзанд боқдим...

— Энди ўзингиз ҳам бу латта-путтани йиғиштирангиз бўларди, тақсир...— Заргаров бўйрага оёгини узатиб, сандиққа суюнди. Ўзоқ тафтида аъзойи бадани бўшшиб, уйқу тошдай босиб келаётган эди. Ташқарида бўрон ҳамон чиябўридек улиб, қумни эшикка чирсиллатиб урмоқда.

— Мен одамларнинг густоҳлигидан қочиб юрибман бу ёқларда...— Эшоннинг товуши мозордан эшитилган-дек узоқдан бўғилиб келди-ю, тинди.

«Битта ўзингиз қолган экансиз-да... фаришталардан», Заргаров хаёлига келган бу сўзларни айтадими. Йўқми — билмайди, чарчаган вужудини уйқу зулмати қамради. Эшоннинг яна қандайдир бўғиқ сўзлари қулоғига чалинди, аммо нима деганини англамади, товушининг машъум, қутсиз руҳини сезди, холос... Ухладими, йўқми, бир маҳал қараса, туйнукдан тонг шуъласи тушиб турибди. Ўриндан шартта туриб ташқарига чиқди. Бўрон тинган, ҳаво мусаффо эди. Ўзини қўйиб бир керишган эди, тонг салқини кечаги чарчофу ланжлигини кўтариб кетди. Кунгай девор этагига ёпишганча қўёшнинг илк нурини кутаётган калтакесак лип этиб шўра тагига кириб йўқолди. Эшикда Мусулмонқулнинг нимранг юзи кўринди.

— Кетяпсизми?— деди кавушини судраб чиқаркан.

— Ҳа,— деди Заргаров, кейин боладан катта йўлни аниқлаб сўраб олди.— Боргин, ишчи бўласан, попукдек жонон қизлар бор бизда,— деб ҳазиллашиб, моторини қизитди.

Мозорнинг терс томонида қумғон тутган эшоннинг ўзи ҳам кўринди. Заргаров мотор гулдуроси орасидан унинг ерга қараб фўнгиллаганини эшилди:

— Мунча жонон, жонон дейди, эрсираган, синглиси борми, нима бало!..

Таомилга кўра бошпана учун раҳмат айтмоқчи бўлиб турган Заргаров индамай қўл силтади-ю, рулга чиқиб ўтирди. Юриб кетар экан:

— Хайр, сен билан балки кўришиб қолармиз,— деди совуқда дийдираса ҳам илжайиб турган йигитчага.

Соқоли ҳам, бутун юзи ҳам тупроқ рангига кирган эшонни мозор муюлишида сўнгги бор кўрди. У яна бир нималар деб қолди. «Дўзахда кўришасан...»— деди-ёв.

Заргаров барханлар бўйлаб машинасини физиллатиб кетди. «Газик»нинг брезент соябонидан ҳамон шувиллаб қум тўкилар, ойналарни қайта-қайта артишга тўғри келар эди. Орқадан қуёшнинг қизил доираси кўтарилди. Бу ерларда ўзи қуёшдан бўлак чўтга оладиган нарса ҳам йўқ шекилли. Кечаги бўрон ҳамма йўлу сўқмоқларни супуриб, текислаб кетган. Фақат тахмин ва таваккал бидан юриш мумкин эди.

Заргаров бир соат, бир ярим соат юрди ҳамки, катта йўлдан дарак йўқ. Йўл кўндаланг келиши керак эди ё пайқамай ўтиб кетдими? Орқага қайтиб ҳам ўз изидан бўлак нарса тополмади, яна ҳайдади. Уч соат айлангандан кейин адашганига астойдил ишониб, маъюс жилмайди. Мунча ношуд, мунча тажрибасиз бўлмаса? Бобошнинг қадри ўтди шу топда: ҳақиқатан ҳам Бобош унинг бир бўлагидай, беминнат ёрдамчиси бўлиб қолган экан. Унга ишониб, йўл юришни ҳам унугиб қўйибди. Бошга тушган билади, деб шуни айтади-да. Кун қисқа, қуёш оғиб кетяпти, наҳотки яна эшоннинг сассиқ ҳужрасига икки букилиб кириб борса? Бу хаёл дилига қора булутдек соя солиб ўтди. Шимол томон уфқ ҳам хўмрайған эди. Саҳро ҳам қандайдир бегона кўрининб кетди. «Азбаройи шифо, нима қиляпман ўзи! Моторни бир оз совутай-чи. Саросимада айланавериб, бензинсиз қолмайин тағин», деб тўхтади-да, қапотни очди. Атрофга бесабр кўз ташлади. Қорайиб турган уфқ чизигидан бўлак бир белги йўқ биёбонда. Мотор юриб турганда ҳам бир нав экан. Улик сукунат руҳини эза бошлади; кечаги чарчақ яна қайтиб келдими, ҳозир рулга ўтирса, кўзи тиниб кетадигандек туюлди. Ёлғизлик одамни жинни қиласди, дейишарди, бу гапда жон бор шекилли-да. Заргаров ҳеч қачон бунаقا ёлғиз қолмаган, ўзини бу қадар ожиз ҳис қилмаган эди. Ҳаво ҳам, бадани ҳам совиб кетаётгандек. Фақат моторнинг кўз илғар-илғамас ҳовури далда бериб турибди.

Бехосдан ён томонда, ӯзоқда бир қора нуқта кўринди. У тобора яқинлашавергач, машинага айланди. Ҳудди Заргаровникidek «Газик». Ажабо, наҳотки ўз машинаси иккита бўлиб кўринаётган бўлса, эс-ҳушини йўқотгани йўқми ишқилиб?

Заргаров тикилавериб ёшланган кўзларини уқалади. Машина ҳамон яқинлашиб келар, чўзиб-чўзиб сигнال берар эди. Бутун саҳро янграб, қулоқлари шанғиллаб кетгандек бўлди-да, келаётган машинага томон жилди. У кўзи кўриб, қулоғи эшишиб турган нарсаларга ҳали ҳам ишонгиси келмасди, машинадан аёл киши тушганда эса ишончини бутунлай йўқотиб, кўзларини чирт юмиб олди.

— Саҳро ўзингизники бўлса ҳам ёлғиз юрмаслигин-гиз керак, Мардонқул ака...

Таниш туюлган бу шўх овоздан Заргаров кўзини ялт этиб очди. Бир зум боши айланди. Кўз ўнгига Зиёда туради. Тавба! Ӯша қорамағиз, ўша дуркун Зиёда! Сочларининг устидан қирғиз телпакни бостириб, шим ҳам кийиб олибди. Ёпирай, туш деган ҳам мунча тотли бўлмайди.

— Салом, алхимик, салом, агар кўзимга кўринаётган бўлмасангиз,— деди Заргаров ночор аҳволини яширишга уриниб. Бошлиқнинг ҳазиллашганига Зиёда ҳам қувонди-ю, лекин унинг толиқиб, караҳт бўлиб қолганини сезган эди. Ёнбошига осиб олган зангори термосини очиб, қопқоғига иссиқ кофе қуийиб берди.

— Сиз мени қаёқдан топиб келдингиз?— деб сўради кофени ичиши билан танасига иссиқ юргурган Заргаров.

— Бу ерда институтимиз ходимлари ишлайти. Мен намуналар олгани келган эдим,— деди Зиёда.— Сизни болалар дурбинда кўриб қолишибди. Қарасак — бир айландингиз, яна ўша йўлдан қайтдингиз... Адашган одамниңг саросимаси бизга таниш...

Вой шаддод қизгина-ей, юзига солиб нима қиласди, ўзи-ку бусиз ҳам ерга кириб кетгудек изза бўлиб ўтирибди. Лекин Зиёдани учратганидан қанотланиб кетгандек дили ҳовлиқарди.

— Зиёда...— товушида яқинлик оҳангини ўзи ҳам сезиб, бир зум тўхтади.— Бирорга айтиб юрмайсиз-да... Кимсан, начальник, ўз ерларида адашиб қолибди, дейишса...

— Бўпти, орамизда қола қолсин, хўпми?— деди Зиёда кўзларини чўғланиб. Кейин у машинаси томон юргурди. Почаси тор одмигина қора шим баркамол қоматини, бақувват оёқларини бор жозибаси билан кўрсатар эди. Машъум ёлғизликдан қутулган Заргаров ўзини тиймай

қўя қолди, рўй-рост тўйиб қаради. «Орамизда қол-син, бўптими?» дея ўйнаб айтган сўзлари негадир қулоқ-ларидан кетмас эди. Зиёда шофёри билан машинасини қайтариб юборди.

— Мен сизни олиб бориб қўяман, чарчабсиз,— деди қайтиб келиб.

Кап-катта одамга қиз боланинг бундай ёрдамига муҳтож бўлиб ўтириш унча муносиб иш эмас эди, ундан йўлни яхшилаб сўраб олиб жўнайверса ҳам бўлар эди-ю, ҳозир Зиёда кетиб қолса, ёлғизликда кўнгли қай даражада ўксисб қолишини олдиндан сезгандек бенхтиёр «хўп» деб юборди. Зиёданинг ҳам бу таклифи чин кўнгилдан эканини пайқаган эди у.

— Қани чиқинг, кечгача етиб оламиз,— деди Зиёда рулга ўтириб. Ў ҳабас қиласларни даражада бақувват, дадил эди. Рулга ярашиб тушган ўтиришларига ҳадеб қарайвермаслик учун Заргаров шофёри Бобошнинг «қилган қилифи»дан гапира кетди. Зиёда роҳат қилиб кулди: «Азамат боплабди амалдорларингизни, мендан салом деб қўйинг!»— деди хаҳолаб.

— Сиз яхши биласизми бу йўлларни?— сўради Заргаров.

— Қайси йўлларни? Ҳа, бу йўллар бугун бор, эртага йўқ... Уларни билиш шарт эмас. Саҳрони билиш керак. Сиз ҳам кўнигиб қетасиз.

— Бобош қурғур полапондек чирқиллатиб ташлади-кетди,— деб кулди Заргаров ҳам.— Компас олиб юрсам бўлар ёкан.

— Компас шарт эмас, соатингиз борми?

— Қанақа соат?

— Оддий қўл соат-да.— Зиёда машинани тўхтатди.— Соатингизни беринг, мен сизга осон бир йўлни ўргатиб қўяман,— деди-да, Заргаровнинг билагидан катта ялпоқ соатини еча бошлади. Кичкинагина қорача бармоқлари чаққон, иссиқ эди.— Мана, ёдингизда бўлсин, буни ҳар бир саҳроий билиши керак,— деди у кафтидаги соатнинг циферблитини синчилоги билан кўрсатиб. Заргаров томонга силжиброқ ўтириди, соатни ерга тушириб юбормаслик учун шимни тараанг тортиб турган йўғон оёқларини жипслаштириди,— хўш, циферблитни горизонтал ҳолатга қўйинб, соат милини қўёшга тўғрилайсиз, бундай қилиб. Соат марказидан мана шу бурчакни, «12» рақами билан соат мили ўртасида ҳосил бўлган бурчакни ке-

сиб ўтган чизиқ шимол билан жанубни аниқ кўрсатади.
Тушундингизми?

Заргаровнинг хаёли аллақаёқда бўлиб, тушуна олмаган эди, очиғини айта қолди. Зиёда бошқатдан тушунтирди.. Заргаров унинг бармоқларига тикилар, ҳамон тушунолмас, лекин «ҳа-ҳа», деб бошини қимиirlатар эди.

— Милнинг шу туришида соат 12 гача жануб қуёшдан ўнг томонда бўлади, 12 дан кейин эса чап томонда.
Тушундингизми?

— Тушундим...— деди Заргаров унинг кўзига жуда яқиндан ғалати қараб. Шу зумдаёқ ўзини ўнглаб:— Тушундим, тушундим,— дея такрорлади тушунмаган бўлса ҳам.

— Мана шуни билиб олсангиз, сира адашмайсиз,— дея машинага газ берди Зиёда.

— Буни Дмитрий Казимирович ўргатганми?

— Айтгандай, келган куним Дмитрий Казимирович билан сизнинг ҳақингизда узоқ гаплашган эдик, қулоғингиз қизигандир?— Зиёда узун киприклари остидан олисларга тикилиб, машинани ўйинчоқдек пилдиратиб борар, шўх-шўх гапиришлари чақон ҳаракатларига монанд эди.

— Қулоқ қизиш қаёқда; совуқ суюгимдан ўтиб, дийдираб юрган эдим,— дея бошлаб, бутун сафарини, мозорда ту nab қолганларини, «жонон» деганда Мусулмон-қулнинг синиқсан юзига қон юргурганларини кулгили қилиб гапириб берди.— Сизлар менинг хамиримни пишишибисизлар-да.

— Сиз ҳам чўлда яшаган экансиз... Ўша Мусулмон-қулдай бўлганмисиз, нима бало!— Зиёда хандон ташлаб кулди.— Болалигингизда хўжайиннинг қўйларини ҳаром ўлдириб, қочиб кетган экансиз. Дадангиз анҳордан паншаха билан олти кун излабди. Чўлда бир ҳолатда ётганингизда тұякаш топиб, парвариш қилибди. Кейин... дадангизни бўри... Кейин уруш, Политехника институти...

— Роса ғалвир қилибсизлар-ку, мишимдан-сирим-гача...

— Қийин кунларни бошингиздан кечирган экансиз... Оғир қисмат. Яна кейин дилхираликлар ҳам бўлибди,— Зиёда, беандишиалик қилиб юбормаяпманмикан, дегандек Заргаровнинг юзига қараб қўйди.

— Қариганда эзма-чурук бўлиб қолибди папангиз,

сизга шуңдай лоф урган бўлса,— деди Заргаров Губановдан хафа бўлиб. Аслида Зиёданинг ўзи ҳақида бундай қизиқиб суриштирганидан ҳаяжонда эди. Иккинчи томондан, «кейинги дилхираликлар» Фотима ҳақидаги гап бўлса керак, буни эслаб, кўнгли чўкди. Лекин буни билдиргиси келмади.

— Булар ҳаммаси — икир-чикир ташвишлар. Мен ҳаётни яхши кўраман, Зиёдахон. Ҳар қанақасини!..

Зиёда анчадан кейин, гўё бирор эшитмасин, ўзингизгагина айтаман; дегандек, осойишта таъкидлади:

— «Икир-чикир» дейиш... сизга муносиб эмас.

Шундан кейин икковлари ҳам узоқ индамай қолнишиди. Орага кимдир рахна солгандек, нимадир яна гап бошлишга йўл бермас эди.

— Менинг кирдикорларимни билиб олибсиз,— деди Заргаров кулиб.— Мен бўлсам, сизнинг ҳақингизда ҳеч нарса билмайман...

Зиёда юзлари ловиллаб кетаётганини сезди-ю, ҳеч нима деёлмади. Яхшики, шу пайт йўлда қандайдир сурон эшитилиб, диққатларини тортди. Улар кичкина бир овулга яқинлашган эдилар. Яккам-дуккам лойшувоқ япасқи уйлар пастина тиканак иҳота билан ўралган, этагида кўчма қумлар тўлқинланиб ётар эди. Овулга кираверишда бир тўда одам тортишаётгандек ўдағайлаб шовқин солар эди.

Заргаров машинадан тушиб уларнинг олдига боргач, шовқин бир оз босилди. Булар гидрогеологлар билан шу ծувуда яшайдиган чорвадорлар экан. Техникага ишлатиладиган сув трассаси шу овулга келиб тақалибди, йиғирматача бузни бузни керак экан. Чорвадорлар: «Бузмайсанлар, ҳақларинг йўқ», деб оёқ тираб турниб олишибди. Ади-бади айтишиб, оғизларидан боди кириб, шоди чиқар эди.

— Подумаешь, оқ уй — ола-баргак!— деди шундай совуқда похол қалпоқ кийиб олган топограф.— Энди сенинг бурга-канангни аяб қўл қовуштириб ўтирамизми?

— Ўзинг бургасен! Нашайлигинг келсин, сўйлашамиз,— деб қўл силтади бир оқсоқол.

Заргаровни ҳамма қуршаб олди. Тутақиб турган топограф трассанинг мұхимлигию овулдагиларнинг калтабинлигидан койиб кетди. Кекса кўзлари мўлтиллаган оқсоқол бошлиқнинг оғзига тикилиб турарди. Заргаров нима дейишини билмай, негадир овулни айланмоқчи,

уйларни кўрмоқчи бўлди. Имаратлар ҳақиқатан ҳам ноchor, битта бульдозер ярим соатда текислаб ташласа бўладиган. Лекин қўраларга ёпирилган, четанлардан мўралаб турган, хотин-халаж, бола-бақра, арқонга осилган кир, қоқилаётган палос, уюм-уюм таппи, пичан... ҳаммасида бу ерларнинг ўзига хос бир файзу қути кўриниб турар, ҳозир нима ваъда қилсанг ҳам бу ердагиларга малол келиши аён эди. Заргаров гангид қолди. Ўз одамларига бир нима деб маслаҳат бериши ҳам қийин. Улар мутахассислар, ўз ишларини билишади.

Шу пайт ёнида Зиёда пайдо бўлди.

— Мардонқул ака...— деди у бошлиқнинг юришига қадамини мослаб. Улар қумга кўмилаёзган қамиш иҳота бўйлаб борар эдилар. Заргаров одимини секинлатди. Зиёда қумга ботаётгани оёқларини ажиг бир енгиллик билан олиб, ердан кўз узмай гапирди:— Сиз уларга маслаҳат беринг, овулга тегишимасин, фойдаси йўқ. Бу ернинг қаттиқ қатламлари жуда узоқ, сув турмайди. Трассани пастдан қидиришсин.

— Беисбот, оғзаки буйруқقا кўнишармикан?

— Заргаровсиз-ку... Қолаверса, бу оғзаки бир гап эмас,— деди Зиёда,— район яхши ўрганилган, мен аниқ биламан. Сизга архивдан ҳужжатларни топиб беришим мумкин. Ваъда қилаверинг.

Заргаров анча ўйлаб турди·да, Зиёданинг ишчан қиёфасига миннатдорлик билан қараб, мутахассислар томон кетди. Кўп ўтмай иккала тарафни ҳам тинчитиб, қайтиб келди. Кеч кириб келаётганидан хавотир олган Зиёда моторни юргизган, кутиб ўтирас эди.

Четан ёнида қатор турган овул қарияларни марҳаматли бошлиқга таъзим қилишди. Гидрогеологлардан баъзилари Зиёдани ҳам таниб олишган шекилли, орқадан қўл силкиб қолишди. Машина шамолга қарши ғизиллаб борар эди.

— Раҳмат, Зиёда... Бугун иккинчи марта жонимга ора кирдингиз,— деди Заргаров унинг рулдаги қўлини ушлаб. Зиёда ҳам бир нимадан қўрқандек машинани бенхтиёр секинлатди. Деразани очиш баҳонаси билан қўлини унинг иссиқ кафтидан секин тортиб олди. Дераздан кирган оқшом салқини ловиллаган юзига хуш ёқар эди. Заргаров юраги дукиллаганини сезди. Хайриятки, машина тўхтамади. «Нима қиляпман ўзи?»— деди ичидা, дарров гани расмий томонга бурди:

— Ҳужжатларни эсдан чиқармайсиз-да, илтимос...— ўзини яна сал босиб олиб, давом этди:— Шунинг учун айтаман-да, ҳамма иш бир кишининг қўлида бўлса эди, деб. Юэта ташкилот юз хил иш қиляпти саҳрова, ҳаммаси бири биридан бехабар, ҳаммаси ўз билгича. Мана, энди ҳар куни керак бўладиган ҳужжатлар кимнингдир архивида ётибди...

— Саҳрога «ҳокими мутлақ» бўлмоқчи экансиз, бу осон иш эмас...— деб кулди Зиёда.— Обкомда ҳам таъзирингизни ебсиз, эшиздик.

— Жуда синчков экансиз-ку!— тундроқ жилмайди Заргаров.—«Ҳокими мутлақ» эмиш. Буни ҳам Губанов айтгаидир? Зап тушунган экан-ку менинг ниятимни!

Йўлларда қуюн чарх уриб, қамғоқ, хору хасни пилдирата бошлади. Шамол кучли бўлмаса ҳам заҳри бор эди. Кўп ўтмай у совуқ ёмғир бошлаб келди. Бундай ёмғирнинг қорга айланишини саҳрова ҳамма билади. Кечаги бўронлар бекорга қутурмаган экан, ҳавонинг турқи ўзгарадиган бўлиб турибди. Қора совуқлар тугайдиганга ўхшайди.

Улар вагон шаҳарчаларига яқинлашганда қоронги тушган эди. Заргаров рулга ўзи ўтди. Кечагина ҳамма бошлиқларни рулга ўтқазган одам бугун ўзи ўнг қўлда керилиб ўтиrsa, ярашмас эди. Шунинг учун Зиёда ҳам:

— Анча ўзингизга келиб қолгандирсиз,— деди-да, жойини берга қолди. Унинг ўрни ҳам, баранка ҳам иссиққина эди. Заргаров нозиккина қорамагиз қўлларнинг тафтидан ўзида аллақандай куч сезгандек бўлди.

— Бўлмаса-чий!.. Лекин сизни толиқтириб қўйдим-да...

Улар бир-бирлари билан маслаҳатлашиб ўтирасда-ноқ тўғри Губанвларнига бурилишди. Саҳрова кўплар бу уйга ўз уйларига келгандек кириб бораверардилар. Нега бундай, безовта қиласиз-ку, деб ўйлаб ҳам ўтиришмайди. Гўё оддий бир таомил. Саҳродаги ҳамма мушкулларга шу Губанвлар радди бадалдек... Заргаровга ҳам ўз ётоғидан кўра шу ер кўпроқ ўрганиш бўлиб қолган. Чунки бу уйда доим ўчоқда олов, иссиқ сув, иссиқ чой, ширин суҳбат, файзу ором топади.

Губанов ҳали ишдан келмаган экан. Заргаров аврасиз нимча пўстинини ечиб, дарров ўзини иссиқ сувга урди: мозорда тунаганини ўйлаб ижирғанар, йўл губори-

дан қутулишга ошиқар эди. Икки челякда иссиқ-совуқ сув күтариб ташқаридаги умивальникка чиқди. Мария Власовна ичкарида «Азочка»си билан чақчақлашиб тўймас эди. Дарров унинг соchlарини тўзғитиб, ҳафсала билан бошқатдан ўришга тутинди, йўл-йўлакай саҳро қишига боп қандайдир кремларни тавсия қилди. Уларнинг дарз кетган тошойна олдидаги кукулашилари, гоҳо Зиёданинг хандон отиб кулиши Заргаровга яхши эшитилиб турар, ҳар замонда диққатини бўлар эди. Уларнинг суҳбатига қараганда, Зиёда ҳозироқ қайтиб кетиши керак экан. Мария Власовна:

— Ухламасдан, бу совуқда кечаси билан йўл юриш зарур келдими? Етиб қол,— деб қистарди.

— Ҳозир машина базага нон олиб кетади. Иссиқ нон,— қувониб гапиради Зиёда,— кўз олдингизга келтиринг: атроф жимжит, ҳеч нарса ҳеч ким йўқ, фақат совуқ, соғ ҳавою иссиқ нон ҳиди... Маза қилиб мизғиб кетаман.

Заргаров Зиёданинг қувноқ овозига бердилиб, буни кўз олдига келтириди. Келтириди-ю, негадир маъюс тортиди.

— Довулдай елганинг елган-да, Азочка,— дерди Мария Власовна зорланиб,— худо ярлақаб, битта-яримтани яхши кўриб қолсанг, балки сал қўйилармидинг...

Зиёда ширали янгроқ товушини тийиброқ кулди:

— Қўйинг, Мария Власовна, муҳаббат — тентак. Шундай дарёдай тошиб юрганим сизга ёқмайдими??..

— Дарё ҳам тентак,— дея насиҳатомуз уқтириарди кампир,— аммо электр станцияларни юргизади, ҳа! Эплаб олсанг иситади ҳам, ёритади ҳам...

Заргаров юванинб, артиниб ҳам бўлди, лекин ичкарига кириб, гапни бўлишга ботинолмай, зинапояда турарди. Мария Власовна яна ётиб қолишга қистай бошлади. Заргаров Зиёданинг нима деб жавоб беришини кутарди. Бунга у нима учундир жуда қизиқиб қолди. Нима учунлигини ўзи ҳам билмасди. Ҳақиқатда, Зиёда бу ерда ётиб қолди нимаю базага бориб ётди нима? Қурияш бошлиғига барибир эмасми?

— Эртага Тошкентга қайтиб кетишим керак.— Зиёданинг овози эшитилди.— Намуналарни оламану учман. Болаларимни соғиндим...

«Болаларим...» Катта хотинлардай гапиради-я. Ҳизи бўлса... ўзи бўлса боладеккина. «Муҳаббат — тентак»

эмниш. Бу эса турмуш кўрган тажрибали одамнинг гапи-га ўхшайди. Борган сари жумбоқقا айланяпти бу қиз. Заргаров у билан яхши танишиб олдим, деб юрса, шун-ча гаплашгани билан ҳам кўмлигини билолмаган экан. Яна минг хил савол туғиляпти. Ундан ботиниб ҳамма гапни сўраб ололмаётганига ҳайрон. «Бирорвнинг сало-бати» деган нарсадан ҳайиқмайдиган одам-а! Бу, эшик орқасида дийдираб туриши-чи!

Заргаров томоқ қиғди-да, «юрак ютиб» ичкарига кирди. Ўртада уйни тўлдириб Зиёда турарди. Ҳозиргина ўзига далда берган Заргаровнинг тили галдираб қолди.

— Зиёдахон... қайтиб кетмоқчи экансиз...— деди қа-ерга қарашини билмай. Зиёданинг қалин ўриб бошига турмаклаган соchlари узунчоқроқ қорача юзига шундай жозиба бағишилаган эдикি, Заргаров уни эндигина би-ринчи марта кўраётгандек довдираб қолди. Бўй-басти ҳам илгаригидан баландроқ кўринди кўзига, қошига ҳам бўёқ тортганми, кўзларининг чақнаши, ёноқлари-нинг лов-лов ёниши хира чироқда аён кўриниб турарди.— Бугуноқ қайтиб кетишингизни билганимда... сизни бундай овора қилмас эдим,— дея дилидагини айтольмай, гапни бўшаштириб юборди Заргаров.— Айтмабсиз-да...

Заргаровнинг паришонлигини пайқаган Зиёда шўх-ликни қўйиб, босиққина хайрлашди. Аста чиқиб кетди.

У кетгандан кейин Заргаров уйга сифмади. Жағиллаб турган самовар атрофида бир-икки айланди-ю, елкасида унтилган сочиқни қозиқقا илиб, яна ташқарига чиқди. Қор учқунларди. Саҳро тўла қор, оғмон тўла қор. Бошқа ҳеч нарса йўқ. Қандайдир ўзга бир планетага ўхшайди. Бирон сойми, дарахтзори ҳам йўқки, шундай пайтларда соҳил ё сўқмоқ танлаб, лоқайд бир кезсанг... Заргаров биринчи марта «Катта ер»ни қўмсаб эслади.

«Болаларимни соғиндим...» Зиёданинг товуши янгра-ди қулоғида. Ўзининг Саодатини кўрмаганига ҳам ярим йилдан ошибди. Соғиниб қийналгани йўқ. Наҳотки унда оталик туйғуси шундай суст бўлса? Наҳотки у энди шу қадар ёлғиз, соғиниб-қўмсаб эслайдиган ҳеч кими йўқ?..

Заргаров кимсасиз тун қўйнида айланар, оппоқ қор уни бошдан-оёқ буркаб олган эди. Бир-бирига боғланмаган кўп ўйларчувалиб келди бошига. Нимани ўйласа, кўз ўнгига Зиёда турар эди. Бу унга халал бера бошлади. Узоқ сафардан кейин уйда ўтириб дам олишига, ўй

ўйлашига, умуман, юриш-туришига халақит бера бошлиди, ҳаловатини кетказиб қўйди. «Нима бўлди ўзи?.. Худо сақлаб қолди шекилли. Ушанда машинада ёниб турган ёноғига шундай юзимни қўйгим келдики, қўрқиб кетдим. Ҳушимни йиғиб ололмай бағримга боссам нима деган одам бўлардим? Худо бир асрари... У шод эди, кўнгли пок, чексиз. Мана шу қор бўралаган оппоқ осмондай...»

Заргаров ҳозир шу ўйлари билан узоқ қолишни истарди. Ҳамма вақт атроф шундай сокин, ҳазин бўлишини истарди.

Қизиқ. Кимдир уни бу саҳрода юбормай, этагига осилади. Кимдир шу саҳрода адашган жойидан қутқазиб олиб келади...

Йўқ, йўқ, бу ўй яна Зиёда ҳақида-ку! Наҳотки у энди Заргаровни ҳар қадамда шундай таъқиб қилаверса?

12

Заргаров бир куни ишдан келиб ўз ётоғини танимай қолди. Наҳотки янгилишиб биронникига кирниб қолган бўлса? Зинапоягача поллар ювилиб, пояндоzlар солинган, дарпардалар дазмоллаб осилган, уйда доим сўлиб ётадиган биттаю битта чиннигулнинг эски туваги чиройли кўк қофоз билан ўралиб, дераза рафига қўйилган, доим тамакидан сарғайиб ётадиган кулдон ярақлаган, столда оқ дастурхон, бурчаклардан ўргимчак уялари супирилиб, чанг-тўзон артилган, китоблар тахлоғлиқ — ёр томса ялагудек... Ёпирай, нима гап ўзи, ким қилиди буни?

— Дад-да...— деди секин шкаф орқасидан кимдир эркаланиб. Заргаровнинг эти жимирлаб кетди. Қизининг товушини дарров таниган эди. Дадасига ҳазиллашиб шкаф орқасига яширган экан, чидамади шекилли, отилиб чиқди.

— Саодат!.. Қизим!— Бағрига босди уни Заргаров. Кўзидан тирқираб ёш чиқиб кетишига сал қолди. Саҳро тўзони сингиган кўкси кўпдан буён бундай меҳрибон, жонга яқин, қондош ҳароратни ҳис этмаган эди. Саодат ўн еттига тўлай деб турган, кичик жуссали, тиқмачоқ-деккина пучуқ қиз. Оппоқ юзи ойдек юмалоқ, жиндак сепкили бор. Йккита қилиб ўрилган калта сочи диккайиб турарди. У оёқ учида чўзилиб, дадасининг кўкариб турган тиканакдек соқолли юзларини силади, бошини

дам у ёққа, дам бу ёққа қийшайтириб чехрасига узоқ тикилди, кичкинагина иссиқ қўлларининг сирти билан унинг жўз тагидаги намини артди. Отаси унинг жажжи бошини икки ўрим сочи билан қўшиб кафтларига олдида, яна кўксига босди.

— Вой, шайтон-эй! Ким экан бу ерда хўжайнлик қилган, десам сен экансан-да! Қандоқ келиб қолдинг?

— Вой, дада! Шунақа уйда турасизми? Бошлиқ десалар, мен сизни...

— Мени қўй, қани ўзингдан гапир?..— Заргаров чойга уринмоқчи эди, плитада қайнаб турган кастрюлкадан қўлини тортиди. Товада ҳам бир нима жизиллар эди.

— Чой тайёр, дада, ювининг!— Саодат зум ўтмай, дастурхон тузади. Ширин таом ҳидлари анқиб кетди. Заргаров ҳам бошингача совуқ сув сачратиб ювинди-да, оқ кўйлагининг енгларини шимариб, дили ёришганча келиб ўтириди. Ота-бала икки чеккада жилмайиб бирбirlariga tikiilib қолдилар.

— Уқишлиаринг қалай?

— Нега мунча ориқлаб кетдингиз?

Бир-бирларига шундай жавобсиз, иккинчи даражали, гоҳо эса аҳамиятсиз саволлар бериб ўтирилар. Иккаласи ҳам қандайдир асосий гапни кутар эди. Қани, ким бошлайди, ким журъат қиласди? Бу масалага кимнинг қандай қарашини иккаласи ҳам билмас эди. Бу ҳақда айтилган гап нимага бориб тақалади — дардми ё изтиробга, аёламми ё бепарвоникка... эҳтиёт шарт.

— Ойингни кўрдингми?— сөвиётган шўрвага қараб туриб сўради Заргаров.

Саодат дадаси овқатини емаётганини кўрса ҳам, туриб яна товадан тухум қўймоқ олиб қўйди, чой дамлади.

— Кўрдим,— деди кейин,— ойимнинг фамини емасангиз ҳам бўлади. У киши тинч...— совиган чойни янгилади. Дадасининг овқатни ковлаштириб ўтирганини кўриб, унинг бу хонадаги оч-наҳор ёлғизлик кечадарини бирдан тасаввур этди-да, югуриб бориб бўйнидан қучди. Ёшли кўзларини ёноғига босиб, дағал юзларидан ўпди. Қайта-қайта ўпди.

— Энди мен сизнинг ёнингиздан сира-сира кетмайман, дада! Доим сиз билан бирга бўламан, ишга кела-ман шу ерга!

— Нима бало, менга раҳминг келиб кетдими, қизим?

— У кишининг ғамини емай, ўзингизга қаранг. У киши юрибдилар...— Саодатнинг товушида зардали, аламли йиги оҳанги аниқ эшитилди,— Шоаҳмад акалариникида...

— Ҳҳи-и... Нима дединг?

— Ҳа. Ойим ўша ерда турибдилар.

Заргаров буни дарров тушунмади. Анчадан кейингина ичиди бир нима узилиб кетгандек товушсиз ингради. Сўнг оқаринқираб, бирдан қаригандек, юзи салқиди. У бугун қизи билан узоқ мириқиб гаплашмоқчи эди. Лекин оғзидағи оғзида қолди. Саодат ҳам ўқинди. Бу гапни ҳозир айтмаса бўларкан. Эҳтимол, бошқачароқ қилиб айтиш керакмиди?

Заргаров, бирдан тинкаси қуриб, қизининг сумкаси, дарсликлари сочилиб ётган эски диванга чўзилди. Исланиб кетган пастак шифтда қизғиши чироқнинг хира шуъласи доира бўлиб туради. Ҳозир у Заргаровга Шоаҳмад Аббосовнинг чучмал табассумини эслатди.

— Қизим...— деди у кўзини чирт юмиди.

Саодат индамади. У тузоғлик стол олдидаги бошнини ушлаб ўтирганча қолган эди.

— Ойимдан қаттиқ ранжидингизми, хафа бўлдингизми, дада?— деб сўради кейин аста.

Хафами, ҳайратдами — буни Заргаровнинг ўзи ҳам англаётгани йўқ. У ҳар нарсани кутган бўлса ҳам, бундай хабарни кутмаган эди. Наҳотки Фотима шунчалик паст кетган бўлса?.. Тамом нест-нобуд бўлмаса гўрга эди. Ахир Шоаҳмад Табассум... бунчалик сохта одам...

— Хафа бўлишнинг фойдаси йўқ, қизим,— деди у хотиржамроқ бўлишга уриниб.— Биласанки, ҳар кимнинг инон-ихтиёри ўзида. Лекин ойинг билан бизнинг жуда яхши турган пайтларимиз бўлган. Биз бир-биримизни қадрлардик. Сен туғилдинг. Қўмсағ эслайдиган йилларимиз бор... Хафа бўлдингизми, дейсан. Афсуски, биз оламда ёруғлик борлигини чироқ ўчгандагина пайқаб қоламиз. Ҳаётда мусибат бўлмаса — қувончининг нима эканини билмасдик...

— Фалсафани қўйининг, дада! Икковларингиз ҳам тентаксизлар!.. Ойим у ёқда қилиб юрибди номаъқулчиликни, сиз бу ёқда...

— Саодат!— ўрнидан туриб кетди Заргаров. У қизининг катталар иши ҳақида бундай гапиришини истамасди.

— Шундай экан, нима қилардинглар турмуш қуриб? Заргаров қизининг катта бўлиб қолганини энди фаҳмлагандек, кўнглига келган танбеҳдан воз кечиб, ҳазилга йўйди:

— Вой тентаг-эй, биз турмуш қурмасак, сени қаёқдан топиб олардик?

— Асосий масала мен эмас, асосий масала — муҳаббат!

— Сен қаёқдан билиб олдинг бу гапларни, пучуқ?

— Биламиз-да. Сизларнинг тажрибаларингиздан ўрганиб.

— Тўғри, қизим, бизда ўрганадиган нарса йўқ...— деди Заргаров ўтирган жойида бош эгиб.— Танбеҳингни қабул қиласман. Лекин изза қиласман.

— Хатингизни ҳам ўқиб олдим. Анча ғалати гаплар бор экан.

Заргаров Фотимага ёза бошлаган хатини унутиб юборган эди. Бу шайтон уни қаердан топиб ола қолибди?

— Масалан, қанақа ғалати гаплар?— деди у столдан хатни топиб майдо-майдо қилиб йиртаркан.

— Масалан, муҳаббат ҳақидагилари...

— Яна муҳаббатми? Сен...

— «Катта муҳаббатга ҳамма ҳам қобил эмас...» деб ёзибсиз. Муҳаббатнинг катта-кичиги бўладими?

— Бўлади!— деди Заргаров ёшгина қизи билан гаплашаётганини ҳам унутиб. Саодатга эса бу мавзу қизиқ, айни муддао эди.— Каттаси ҳам бўлади, кичиги ҳам! Муҳаббат, қизим, бизга ҳаётимизнинг миқёсларига қараб ато этади. Габаритларимизга қараб, яъни масалан...

— Сизни «водопроводчи» деганларича ҳам бор экан. «Габарит»миш. Муҳаббатни гапиринг.

— Айтяпман-ку... Сен кичкиналигингда кўчамизда бир Мушель деган йигит бўларди. Муюшдаги дўкончасида этик мойи, ботинка или сотарди. Этик мойларди. Ҳар куни дўкончасининг олдини тозалаб, супуриб қўярди, иккита ботинка ипини сотиб, чўткаси билан ногора қоқиб, «Яллама ёрим»ни хиргойи қилиб ўтиргани ўтирган эди. Умри шу билан ўтди. Хотини, бола-чақаси бор эди. Унинг муҳаббати ҳам шу ҳаётига яраша бўлган албатта.

— У шўрликнинг бошқа ишга кучи етмаган бўлса-чи, айби нима?

— Мен кучга тўла йигит кишининг ҳаётдек бебаҳо нарсани майда пулга чаққанини гапиряпман... Айтгандай, енгил машинада мени олиб юрадиган шофёр бола йигирма беш тоннали самосвалга ўтиб кетди. Яна битта ўзи эмас... Ўзига ўхшаган ўттиз саккиз йигитни бошлаб карьеरга кетди.

Саодат ишонмагандек қошини чимириб бирпас ўйлади-да:

— Йўқ, сиз менга катта-кичигини тушунтиринг,— деди:

— Кичиги — доимо totli, тўғрироғи, чучук, осон, беташвиш, салга дарз кетадиган мўрт... Каттаси — серимтиҳон, беқиёс, масъулиятли.

— Лекин гап бунда эмас, сиз ойимни ташлаб кетгансиз,— деди Саодат.— Тўғри, судга аризани ойим берган, аммо, мен биламан — уни сиз ташлаб кетгансиз.

— Сен катта қиз бўлиб қолибсан, қизим. Билиб қўй, кеч қолинганда, узоқ юриб келинганда: «Нега кечикдинг, қаерда эдинг?» бўлаверса, бу ҳали муҳаббат эмас. Севган одам кутади. Ой кутади, йил кутади. Балки бир умр...

— Бир умр азоб чекиш керакми? Мен севишни — баҳти бўлиш, деб тушунардим.

— Баҳтлиманими-йўқми, деб бош қотиришга фурсат тополмасанг — ана шунда чинакам баҳтлисан, қизим. Ойинг менинг интилишларимни, иштиёқларимни тушунмади. Биз бу ерда катта ишлар қиляпмиз. Одам ўзи қурган уйни яхши кўради. Атрофда ўзинг қилган ишларийнг кўзга лоп • этиб ташлангани учунгина эмас. Ҳамма нарсани ўзи яратса, одам ўзини худодек ҳис қиласди. Мана, китобларинг ётибди. «Эпос»ларни ўқиётган экансан. Биласанми эпос нимади? Дунёнинг яратилиши — мана эпос! Дунёни одамлар яратади. Инсоннинг эпик ҳолати — унинг меҳнат қилаётган пайти. Уқдингми?.. Мен катта, оғир ишни яхши кўраман. Бу, одамнинг ўзига ҳурматини оширади. Ойинг бўлса... «Елкаси яғир ҳаммол...» деб таҳқир этди. У кишининг сўнгти сўзи шу бўлди. Нима қиласай?.. Қел, ойингни ёмонламайлик, қизим. Мен сендан кечирим сўрайман...

Лекин Заргаров Фотиманинг гапларидаң куяётгани йўқ, унинг кейинги иши, келиб-келиб Аббосовни топгани алам қиласарди. Биларди-ку, Заргаровга ўчакишиб қилмадимикан?

У жимгина ўтиргац Саодатчинг елкасидан келиб қучди қизи унинг изтиробли юзини кўрмайди.

— Дада, мен кўрдим одамларнинг қандай ишлаётганини. Сиз айтган эпосга ҳеч ўхшамайди. Тураг жойлари қоронғи, зах, шароит йўқ, сув етишмайди, совуқ...

— Сен кенгроқ манзарани кўз олдингга келтир, қизим, бугуни, эртаси билан... Бир оз хаёлпараст ҳам бўлиш керак. Қийинчиликлар, алам, қувонч, ҳатто ҳаёт билан ўлим ҳам — хуллас, одамга нимаики хос — ҳаммаси хизматда.

— Ёмон одамлар ҳам бор экан. Ҳатто маҳбуслар... Сизни излаб юрганимда биттаси менга шундай тикилдики, капалагим учеб кетди.

— Ҳа, олтмиш минг одам. Унинг ичида ҳар хили, бир танишим айтгандек, «чиқити», ҳам бор. Бу ҳақда менга кўп гапиришади. Лекин аминманки, ҳар қандай ёмон одам ҳам бир ковш рудадек гап, унда бир мисқолгина бўлса ҳам олтин зарраси бўлади.

— Менда ҳам борми, дада? — болаларча ҳовлиқиб сўради қизи.

— Сенда албатта бор, пучуқ,— Заргаров кенг кафти билан Саодатнинг кифтига уриб қўйди.— Одам, меҳнат, ҳулқ-атвор — ҳамма нарса, ҳатто «чиқит» ҳам иш учун, иш учун! Уқдингми? Кенг ўйлаш, хўжайн бўла билиш керак. Қаҳрамон бўлолмасанг ҳам, кўнглингда хўжайнлик туйғуси бўлсан. Совет Иттифоқининг хўжайинни! Ихтиёр менда бўлса, шундай фахрли унвон таъсис этардим.

Заргаровнинг иштаҳаси энди очилди. Совиб қолган тухум қўймоқни икки ямлаб, Саодатнинг пазандалигини мақтай кетди, чойни қайтадан плитага қўйди.

Қиров босган деразаларда ой нури жилваланди. Атрофдаги саҳро туенининг вазмин сукунати алламаҳал бўлиб қолганини билдиради. Заргаров бугун энг азиз кишиси билан мириқиб гаплашганидан мамнун бўлиб, Саодат солиб берган жойга кириб ётди. Уйда иссиқ жон борлигиданми, руҳи енгил, қандайдир азобдан қутулган-дек, кўнгли ажаб бир осойиш топган эди.

— Менга қара, сен, бу ерда қоламан, дедингми?

— Ҳа, дада,— деди чироқни ўчириб диванга чўзилган Саодат.

— Битиришингга бир йил қолганда-я?

— Ҳа.

— Институтга кираман, марказга кетамиз, Академияда ишлайман, деб катта гапирган ким эди?

— Ҳозир институтлар ҳам, Академия ҳам қурилишингизга хизмат қилаётган экан-ку?

— Улар-ку, хизмат қиляпти, сен нима қиласан?

— Менга яраша ҳам иш топилади.

Қандай яхши бўларди! Бир кунда уйга шунча файз киргизди бу пучуқнина, бағрини тўлдирди. У ёнида бўлса, Заргаров бу совуқ, қаровсиз баракда ёлғизлик азобларидан қутулар, руҳи ўсиб, кучига куч қўшилар эди. Саодатнинг ўзи ҳам тирик етим бўлиб, ўқсиб қолди. Бирон иш билан овуниб, шу ерда юрса ёмон бўлмасди... Заргаров, қизи ювиб дазмоллаган чойшаб баданига хуш ёқиб, кўпдан бери биринчи марта роҳат қилиб ётаркан, Саодатнинг жажжигина гавдасини, ўсмирларга хос, суюклари билиниб турган кучсиз елкаларини кўз олдига келтириди.

— Бекор айтибсан!— деди қатъий.— Бу нима енгилтаклиқ? Бир йил ўқишинг қолганда! Ҳукумат сени ўқитаман деб бекорга шунча пул сарфлабдими?

— Ҳечқиси йўқ, оқлайман.

— Ўзбошимчаликни қўй! Қурилишда ҳозир сенинг заруратинг йўқ. Бизга медицина ҳамширлари керак. Поликлиника соляпмиз. Бир йилдан кейин, марҳамат, гуллар билан кутиб оламиз:

— Гулсиз ҳам бўлаверади.

— Кетасан, дедим, бас! Ухла!

«Ухла», деди-ю, ўзи яна ухлай олмади. Уйқуга бир қаттиқ ёқмайди, бир юмшоқ, деганлариdek, ҳаяжону изтироблар босилиб, энди дардли оғир ўйлар ҳар томондан қамраб келмоқда эди.

Эртасига ишнинг охирида Дмитрий Казимирович бир рўйхат олиб келди. Заргаров бу рўйхатни тузишни бундан бир ҳафта аввал илтимос қилган эди.

— Анчагина-ку. Қомендант билан келишдингизми?

— Рўйхатни бирга туздик. Тўрт кун ҳужжат кўрдик, ҳамма томонлари ҳисобга олинган.

Заргаров қурилишда яхши ишлаган маҳбуслардан қирқ-элликласига характеристика бериб, уларни енгилроқ режимга кўчиришни, балки, иложи бўлса, баъзиларининг муддатларини қисқартиришни илтимос қилмоқчи эди. Прокуратурага юбориш учун тайёрланган ҳужжат-

ларни имзолаш кечикиб кетди. Бу рағбатлантириш, бу ишонч кўпларнинг ўз ўрнини топиб, катта коллективга қўшилиб кетишига ёрдам беражагини асослаш, исботлаш керак эди. Заргаров хужжатларга кўп ўзгаришлар киритди, ўзи таҳрир қилди. Энди, мана рўйхат. Уни ҳам имзолашдан олдин астойдил кўриб чиқиши, ўрганиши, ўйлаши зарур эди. Бунинг устига, Заргаров рўйхатни олиши билан Мамат чиноқ, Қултой каллаларнинг фамилияларига кўзи тушди. «Мен яна бир кўздан кечирай», деб ишдан кейин рўйхатни уйга олиб кетди.

Саодат «Дугоналар бормисиз»ни айтиб чамадонини, китобларини йифишириарди. Отасини дарров овқатлантириди-ю, яна ишига киришди.

Заргаров ёзув столида рўйхатни устига мукка тушди. У ҳамон ҳалиги икки фамилиядан кўзини ололмасди. Рўйхатни қайта ўқиб, яна ўша ерда тўхтар, фикри шу нуқтада чувалашиб, сира олдинга юрмас эди. Мамат чиноқнинг ерга қадалган ёниқ қорачиқлари, олазарак Қултойнинг катта тошдай дўнг калласи кўз ўнгига келади, бўғиқ овозлари қулогига эшишилади: «Аммамнинг бузоғи... Худонинг ўзи рўпара қилиб турибди. Мен сенинг ўрнингда бўлсам, аллақачон... Қасос виждонни тинчтади, сўтак...»

Заргаров сесканиб, рўйхатни нари суриб қўйди. Ўша пайтдагидек бадани увушиб, нам тортиб кетди. Бу фамилияларни бир қалам тортиш билан ўчириб ташласа ҳам бўларди-я. Ҳукму ихтиёр ўзида. Бу рўйхатни ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким билмайди ҳам. Лекин...

— Дада, мени кузатиб юрманг, ўзим...— деб қолди Саодат.

•Кўз косаси унниқдан Заргаров, юраги орқага тортиб, ўрнидан туриб кетди.

— Қетяпсанми?!— деди қизининг кетишини энди билаётгандек.

Унинг қиёфасида қўрқувми, ҳайратми, аллақандай ғалати ифодани кўрган Саодат таажжубланди.

— Во-ой, кетасан, деб дўқ урган ўзингиз эмасмидингиз?! Ишчилар қайтадиган автобус еттида шу ердан ўтади, аэропортга етиб оламан...

— Ҳа, ҳа, қизим, етиб ол... етиб ол,— деди-ю, қизининг ҳозироқ жўнаб қолишидан қўрққандек бағрига босди. Ҳозир қўйворса, ёлғиз, бутунлай ёлғиз, ожиз, ҳимоясиз қоладигандек, унинг кичкина жуссасини маҳкам

ушлаб турарди.— Яхши ўқи, алақсима...— Бу насиҳатларининг ўринсизлигини ўзи ҳам биларди, лекин кўнглида, тўлғаниб ётган муҳим гаплар сира тилига келмади.— Бедарак бўлиб кетма... ойингдан ҳам... хабар олиб тур.

Саодат унинг намтоб юзидан чўлл этип ўпди-да, чамадонини қўлига олди. Заргаров баҳт қушини қўлдан чиқарган одамдек, гангиб остонаяда қолди. Орқасидан чиқса, Саодат аллақачон катта йўлга тушиб олибди. Узоқдан қўл силкиди.

Заргаров қайтиб кириб столига ўтирди. Рўйхатдаги яна ўша фамилиялар лоп этиб кўзига кўринди. Ҳозир имзо чекиб юборса, булар шартли озод қилиниши ҳам мумкин. Умумий баракка кўчирилиши мумкин. Қурилишда бемалол кезиб юрадиган бўлишади...

Бирдан чўккан оғир жимликдан чўчигандек, кўзи билан уйни сузиб чиқди. Ҳувиллаб қолган қоронғи хонада қизининг товушини эшитгиси, шарпасини, ҳеч бўлмаса изини кўргиси келгандек, диққатини йиғди. Йўқ, ҳеч гап йўқ... У яна қоққан қозиқдек ёлғиз.

Бехос ўрнидан туриб, этиги билан дук-дук юра бошлиди. Юракни эзадиган жимликка қарши исён эди бу. Қоғоздаги мана бу лаънати фамилияларни бир қалам тортиш билан ўчириб ташлашга ҳам қурби етади. Изму ихтиёр ўзида. Бу рўйхатни ҳеч ким кўрмаган, ҳеч ким билмайди ҳам...

Лекин ўзи-чи? Виждони-чи? «Ўзимдан хавотир олиб ўчирдим-а», деган хира ўй илашиб юрмайдими кетидан? Бу Маматни-ку қолдириши мумкин. Заргаров унинг олдида ўзини негадир жиндак айбдордек сезади. Гарчанд у ҳам хавфли шахс. Лекин мана буниси — Қултой калла — фирт газанда...

Хонада, барча баракларда чироқ ёнди, ҳовлида болачақа қувонганича уввос солиб югурди. Уларнинг қийчуви аралаш, узоқдан дизелнинг гуп-гупи эшитилди. Даставвал лампочка оппоқ оқариб жуда равшан ёнади, ҳар сафар шунақа. Заргаровнинг ҳам кўнгли бир оз ёришди. Ҳалиги ўйлар, иккиланишлар бемаъни туюлди. Энди аниқ сездики, бу фамилияларга қалам тегизса, номардлик бўларди. Рўйхатга имзо чекиб юборди.

— Хурматли президиум, ҳурматли раис, министр ўртоқлар!— деб бошлиди Заргаров сўзини.— Кейинги йилларда «АН» самолётига ўтириб, саҳро устида учган

бўлсангиз, кўргандирсиз: ҳар куни совхозлар, комбинатлар, конлар, шаҳарлар, йўллар, каналлар, коммуникация қуриляпти, табиат...

— Уртоқ Заргаров,— деб унинг сўзини бўлди раис,— президиум аъзолари қурилиш раҳбарлигининг доклади ҳам ҳисоб-китоблари билан яхши таниш. Масаланинг моҳиятини айтаверинг.

— Хўп. Хуллас, Кумтовда территориал ишлаб чиқариш комплексининг ҳамма компонентлари мавжуд. Территориал яқинлик туфайли уларниң манфаатлари ҳар томонлама чатишиб кетган. Бу шунчаки қўшичилик эмас, фаний қилиб айтганда, ижтимоий-иқтисодий, ишлаб чиқариш ва барча ҳаётий проблемалариниг, борингки, ҳатто экологик муаммоларнинг ҳам зиддиятли бирлигидир. Масаланинг моҳияти шундаки, бу қурилишларни лойиҳалаш ва бошқариш тажрибасида ҳозир катта хато ва етишмовчиликлар тобора кўпроқ ошкор бўляпти. Саҳрони ўзлаштириш шу кетишда бизнинг ҳисобимизча давлатга ўттиз-қирқ процент қимматга тушади. Хукуматимиз нақадар бадавлат ва қурдатли бўлмасин, сиз билан биз, айниқса, биз ўзлаштирувчилар, бунга йўл қўя олмаймиз, ўртоқлар!

Ўтирганлар бир-бирларига саросимали қараб қўйишди. Министрлар Совети президиуми мажлисида бутун Гасстрой, Госплан вакиллари, кўпгина молия, плаштириш ва хўжалик ходимлари қатнашмоқда эди. Кўплари «жуда теран кириб кетди-ку, қани, қаёқдан бориб чиқар экан?» дегандек, синчков бир қизиқиш билан қулоқ сола бошлади. Раис ёнида ўтирган Марказком секретари — эски таниши Заргаровни эндигина кўриб ҳавас билан ўрганаётгандек, ҳаяжонли юзига кулимсираб қараб турарди. Фақат доим ҳорғин Ҳайдаровгина бошини кўтармайди: масала унга маълум эди. Заргаровнинг товуши ҳам, афти ҳам, далиллари ҳам таниш, ҳатто сал жонига ҳам теккан... Фақат, мана бу казо-казолар нима дейди бу гапларга? Ҳайдаров шуни аниқлашга уринарди.

Заргаров давом этди:

— Биз бутун бир саҳрони ўзлаштиряпмиз, ўртоқлар. Аммо энг муҳим ишлар, йўл, энергетика, коммуникация, шаҳар қурилиши сингари жуда кўп масалаларни ҳал қилишда ўзлаштирилаётган провинция ягона бир бутун территория эканлиги ҳисобга олинмаяпти. Ҳар бир соҳа, ҳар бир тармоқ ўз объектига зўр беради, менинг заво-

дим, менинг қувурим, менинг йўлим, менинг посёлкам...
Бу табиий, ҳамманинг ўз плани, муддати ва ўз масъулияти бор. Ҳамма вақт ҳамма жойда шундай бўлиб келган. Аммо Құмтов тажрибаси — биринчи. Биз саҳро шароитида бундай миқёсда иш олиб борган эмасмиз, бу ишда ҳали эътиборли тавсияларга ҳам эга эмасмиз. Ишимизда кераксиз параллеллар жуда кўп, бир ишни икки иш қиламиз, ҳар томонга тортиш, асабийлик. Бир жойда завод қад кўтарса — ёнида албатта посёлка пайдо бўлади, нарироқда кон очилса — яна посёлка ўсиб чиқади. Қарабисизки, коммуникация билан бир-бирига боғланмаган, ҳеч қандай қулайлиги бўлмаган вақтинча посёлкалар уймалашиб, катта «саноат қишлоқлари» пайдо бўлади. Булар бизга табиий туюлади, чунки муваққат қурилишлар сметада ҳам кўрсатилган. Лекин бир куни бориб оғзимизни очиб, афрайиб қоламиз: бу аҳвол қандоқ юз бердӣ? Гигант завод бору ҳозирги замон ишчиси яшайдиган жой йўқ — ҳамма жўнаб қолиш пайида. Йўллар вақтинча, бетон узеллари вақтинча, ҳатто вақтинча темир йўллар, саноат базалари ҳам бор. Чунки ҳар ким ўз объектини битириб олгунча! Кейин бари бузилади. Вақтинча йўллардан яйловлар оёқ ости бўлиб кетган. Совхозлар дод соляпти. Қўшни чорва совхози маҳсулотини шаҳарга ташийди, мен уни ўз посёлкам учун қайтиб олиб келаман. Менга қўшни мармар конининг икки минг километр нарида заказчилари бор, плани барбод бўлиб ётибди, мен қурилиш материалларини Россиядан ташийман; ёнимдаги комбинатга сув келган, мен сув деб яна дарёга боришим керак, чунки комбинат сувни фақат ўзи учун олиб келган: йўл, канал, электр линиялари ҳам шундай. Бу объектлар ҳар хил тармоқларга қарайди, ўнлаб турли бошқарма ва министрликларга бўйсунувчи жуда кўп субпорядчилар билан ишлаш борган сари мушкуллашмоқда. Бир нарсага тузатиш киритиш учун нечта ташкилот, нечта раҳбар билан баҳлашиб, исботлаш, келишиш керак, умумманфаат йўлида ҳамманинг бошини бир жойга қўшишни ўйламаямиз. Бир территорияда бир хўжалик ишини қилаётган тармоқларнинг келишиб олишини мунча мураккаблаштирумасак, ўртоқлар? Савол туғилади: ўзлаштирилаётган саҳрова ягона хўжайин бўлиши маъқул эмасми? Токи у бутун ишларни бош-оёғи билан ўз измига олса! Бу ролни ҳовир ким бажармоқда? Тажриба кўрсатяптики — ҳеч ким,

Ваҳоланки, сўнгги йилларда, кўп жойларда комплекслар-нинг барча тизгинлари ягона бош подрядчи қўлига ўтган. Биз ҳам территориал ишлаб чиқариш комплекси ҳақида кўп гапирамиз. Аммо қурилишларни лойиҳалаш ва бошқариш масаласида комплекс деганимиз қуруқ гап бўлиб қоляпти. Бизнинг фикримизча, янги ўзлаштирилаётган Қумтов провинциясида барча территориал-хўжалик манбаатларини координация қилувчи мустақил, ягона, бақувват ташкилот бўлиши керак. У Комплекс проблемалар бўйича маҳсус дирекция деб атадими, Координацион марказ деб атадими, Территориал бирлашма дейиладими — гап номда эмас. Гап шундаки, у тармоқлараро келишмовчилик, узоқ ғиш-ғиша, ортиқча дистанция ва қофозбозлик, маҳаллийчилик ва парокандалик каби тўсиқларни ўйлимиздан олиб ташлаб, ишимизга уйғунлик киритиши керак. Бунинг учун территориал комплекс бутун ҳолича давлат планида маҳсус жой эгаллаши, яъни ҳозиргача турли тармоқларга тарқатиб келингандай капитал маблағларни марказлаштирувчи, комплекснинг генерал лойиҳаси учун жавобгар бир органга айланиши зарур.

Мажлис аҳли қимир этмай тинглар эди. Ҳатто Ҳайдаров ҳам бошини кўтарди, салқи юзи жонланаб кетди. У масаланинг бу хилда батафсил ва жиддий қўйилишини кутмаган эди. Заргаровнинг гаплари, ташаббуси облости комитетига унча мақтov бўлиб тушмаса ҳам, айрим иборалари ўзига тегиб-тегиб кетаётган бўлса ҳам, Ҳайдаров чотиққа хавотирли бир қизиқиш билан қулоқ солди. «Нима бало, саҳрода бошқа бир облости тузиш ҳақида гап кетяптими?»— деб қўярди гоҳо ўзича. Гоҳо эса Заргаровнинг имодли идрокига ҳавас қилар, масалани обкомдаёқ шу тарзда қўймаганига ўкинар эди. У Заргаров ҳақида узоқ ўйлаб кетди. Бу қанақа одам? Жуда катта ташкилотчими ё авантюрист? Катта гапларни баландпарвоз қилиб гапирадиган амалпараст бўлиб чиқмасин тағин? Кечагина оддий қурувчи эди, бугун министрларни оғзига қаратиб ўтирибди. Обкомда огоҳлантирилгандан кейин ҳам ўчакишгандек қилаётган ўжарликлари, буоронинг бошидан ошиб ҳукуматга маъруzanома ёзишлари... Ундай деса, маъруzanомасида обком буороси ҳақида бамаъни фикрларни айтган. Ё бу ҳам йўлимикан?.. Хуллас, Ҳайдаров ана шу муаммони ўзи ечолмади. Шунинг учун у президиумда ўтирганлар-

нинг юз ифодаларига разм соларди. Қараса, ўтирган-лардан ҳеч бири зерикмаяпти. Заргаров ўз таклифининг иқтисодий ҳисоб-китобларига киришиб кетди. Оғзидан миллион кириб миллион чиқар әди, ҳали бутун область экономикасида ҳам бундай рақамлар бўлган эмас. Лекин унинг янги территорияларни ўзлаштириш ва капитал маблағларни иқтисод қилишга комплекс ёндаши давлатга нақадар фойда келтириши ҳақидаги далиллари ишонарли әди. Шу жойда Ҳайдаров ўзини ўйлаб кетди. Ҳаёт қанча янгиликлар, қанча катта миқёслар олиб келяпти. Умр ўтиб бормоқда, Энди буларнинг ҳаммасини билиш, қўзғаш учун куч йўқ. Областда Заргаровдек одамнинг пайдо бўлиши балки катта омаддир... Лекин ўта дадил, ўзига ортиқча ишонч билан гапиряпти-да, шунаقا ўзига бино қўйиши бъязида ғашга тегади. Мана ҳозир келажак манзараларига ўтди. Заргаров хаёлидаги янги координацион орган, янги совхозлар, янги яйловлар очишга ёрдам бериши, янги саноат марказларини таъминловчи яшил минтақаларда боғ, сабзавот, резавор хўжаликлари ҳосил қилажаги ҳақида гапира бошлади. Булар — ҳаммаси амалга ошса — асрлардан бери кўпинча пахтачилик билан шуғулланиб келган областнинг қиёфаси бутунлай бошқача бўлиб кетар, унга замонанинг янги оқимларини олиб кирап, одамлар психологиясини, раҳбарлик усулларини ўзгартириб юборар әди. Ҳайдаров буларни ўйлаган сари ўзини кексалик олдида таслим бўлаётгандек ҳис этиб, ҳовур чиққан намчил юзларини силаб қўяди, ўзини тетик тутишга уриниб, қаддини ростлайди. Муҳокамага аралашиш вақти етган әди. Ҳамма қизғин-қизғин гапиряпти, энг манфаатдор обком секретари эса индамай ўтирибди. Нима дейиши керак?

Лекин гапиришига тўғри келмади. Ранс масалани пишган ҳисоблаб, ундан бир оғиз фикр сўради, холос.

— Менингча, ўртоқ Заргаровнинг таклифлари ҳаётий заруратдан келиб чиқяпти,— деди Ҳайдаров ўрнидан туриб,— агар саҳрода у киши тавсифлаган ягона территориал орган юзага келса, область комитетининг ишига жуда катта ёрдам бўларди.

Ранс ҳам муҳокамани шу руҳда якунлади. Президиум Қумтов комплекс қурилиш бирлашмаси ташкил этишини маъқул топди.

Кейинги масалаларга алоқаси бўлмаган одамлар ўринларидан дув кўтарилиб, йўлакдан сиқилишиб чиқи-

шаркан, Заргаров билан ёима-ён келиб қолган Ҳайдаров унинг қўлини қисди:

- Табриклайман.
- Қўллаганингиз учун раҳмат, ўртоқ Ҳайдаров.
- Бугун кетамизми?
- Мен эртага.
- Менга қачон учрашасиз?

— Ҳафтанинг охирида,— деди Заргаров ўйлаб туриб,— шу фурсат сизга қулай бўлармикан? Албатта кираман.

13

Заргаров ёлғиз қолгиси келди. Меҳмонхонага пмёда кетди. Қиши қуёшида шохлардаги кумуш иғначалар дув тўкиларди. Бундай манзара, шаҳар кўчалари унга иштиқ. Юраги орзиқди.

Астойдил ўйлаб қараганда, жуда катта масала ҳал қилинді. Энди саҳрова иш мутлақо бошқача бўлиб, юришиб кетиши мумкин. Тезроқ жўнаб кетишга кўнгли талпиниб турса-да, нимадир ушлаб қолди уни, сезардики, ҳозироқ дилидагини кимгадир айтиб, қувончини ўртоқлашиши зарур. Бу — «кимдир»— Зиёда, албатта. Лекин дилига яшириниб, тилига келмай турарди. Ҳайдаровга: «Мен эртага кетаман», деб юборганининг сабабини ўзи ҳам энди тушунди.

Зиёдага телефон қилган эди, қиз боланинг чинқироқ овози келди:

- Опам ҳўлла!..
- Ҳўллар?
- Ҳа. Сочлариям, оёқлариям...

Заргаров пиқ этиб кулиб юборди. Трубканни кафти билан тўсишга улгурмаган экан, бола сўради:

- Нима дедингиз?
- Амаким келар эканлар, деб қўй опангга, хўпми?
- Хў-ўп.

Заргаров кула-кула телефон дафтарчасидан адресни ёзиб олди-да, меҳмонхона майдончасидан такси тутиб Академшаҳарчага жўнади.

Зиёда бешинчи қаватда тураркан. Эшикни ўзи очди:

— Э-э, «амаки» сиз экансиз-да...— деди ҳаяжонини яширишга уриниб. У кийиниб-таранганд, астойдил ҳозирланган, чамаси, ким келишини дилдан сезгам эди. Зар-

гаров унга биттагина чиннигул тутқазди-да, дафъатан келганимга ҳайрон бўлмасин, деб, аввало, дарров бор воқеани, ўзининг қувончини, ташрифининг сабабини гапириб-берди.

— Ундаи бўлса, бу ғалаба гули сизга муносиб экан!— деб Зиёда ёниб турган чиннигулни қайтариб узатди. У Заргаровнинг қувончига дилдан шерик, баҳтиёр эди. Меҳмон гулни қайтиб олмади-ю, эгилиб қўлини ўпди.

Зиёда уни ичкарита бошлади.

— Ойи, чой қўйиб юборинг,— деди йўл-йўлакай ошхона томонга қараб. У ердан Зиёданинг ўзига жуда ўҳшаш, лекин унинг ярмидеккина келадиган нуроний кампир чиқиб меҳмон билан сўрашди.

— Мумкин бўлса, ортиқча ташвиш тортмасангиз,— деди Заргаров алик олгач.

Зиёда ҳали барвақтроқ бўлса ҳам чироқ ёқди. Хилхил шишили қандил шуъласида орастагина меҳмонхонанинг шинамлиги, саришталиги кўзга ташланди. Ҳамма нарса шу катта хонада эди — буфет ҳам, кийим шкафи ҳам, овқат столи-ю, диван-каравот ҳам... Қолган иккита хона қоронғи бўлса ҳам, очиқ эшиклардан Заргаров кўз ташлаб улгурди; уларнинг бири — китоб жавонлари билан, иккинчиси — минерал коллекциялари билан тўла эди.

Кампир патнис кўтариб кирди, у билан бирга иккита қизча ҳам пайдо бўлди. Уларнинг эгизаклиги бир қарашибданоқ билиниб турарди. Иккаласи ҳам бувиларининг фартугидан ушлаб, унинг соясига яширганча меҳмон «амаки»га мўралашарди.

— Қани-қани, берироқ келинглар-чи? Буларнинг оти нима?

— Гуля!— деди бири.

— Диля!— деди иккинчиси.

Овозларини ҳам ажратиб бўлмасди. Тўрт-беш яшар опполқ, лўппи қизчалар, малла ранг майин соchlаридаги тасмаларигача бир хил. Заргаров улардан кўз ололмай қолди. Ўйлаб қараса, кўп вақтлардан буён бола-бақра билан гаплашмаган экан.

— Дилора билан Гулнора булар. Ҳозир бувилари билан хиёбонда ўйнагани чиқишиди,— деди Зиёда. Унинг юз-кўзида қизчаларига меҳр балқиб турарди. Бувилари топшириқни тушунди, дастурхон тузаб бўлгач,

қизчаларни етаклаб хиёбонга чиқиб кетди. Заргаров уларниң бедана қадам юришларига қараб, хаёли кетиб қолган экан. Зиёда билан ёлғиз ўтирганини эслаб, бирдан юраги ҳовлиққанини сезди.

— Бир тилагингизга эришибсиз, сизни табриклайман, Мардонқул ақа,— деди Зиёда чой узатиб.

— Табриклашга вақт эрта, ташвишнинг каттаси энди бошланади. Ўз ишларингиз қалай, кимёни топдингизми?

— Ҳа, кўнглим сезяпти, топаман шекилли...— деди Зиёда ёниқ кўзларини яширишга уриниб. Лабораториядаги «кимё»ни айтдими, бошқа нарсани кўзда тутдими— Заргаров иккиланиб қолди. Шунинг учун ковлаштиришни эп кўрмай, бошқа мавзуга ўтди.

— Зиёда, бир нарсани сўрасам хафа бўлмайсизми?

— Сўранг.

— Гулнора билан Дилоранинг дадаларига нима бўлган?

— Уларнинг дадалари ҳалок бўлган,— соддагина жавоб қилди Зиёда.

— Ҳа...— деди Заргаров ўнгайсизланиб. Лекин гап бошлагандан кейин охиригача сўраши керак эди.— Укиши ким бўлганлар?

— Мустафо менинг шофёrim эди. Етти йил бирга ишладик. Тенги йўқ одам эди раҳматлик. Машина ҳало-катида ёшгина хотини билан бир кунда ўлиб кетди...

Заргаров бақувват иягини аста кўтариб, киприкларини пирпиратганча Зиёдага тикилиб қолди.

— Ажабо...— Унинг бу ҳайрати аслида рўпарасида ўтирган шу олижаноб, меҳрибон, қалби соф аёлга қартилган бўлса ҳам, буни билдирамаслик учун қўшиб қўйди:— Уларни ҳеч ким сизнинг ўз болаларингиз эмас, деб айттолмайди.

— Аввал бир йилгача жуда қийин бўлди. «Ўзинг эгизак туғсанг осонроқ кўчарди», дерди ойим,— кулди Зиёда.— Энди ўрганиб кетишди, мен ҳам ўзимни уларсиз тасаввур қилолмайман.

— Ажойиб ширин қизалоқчалар...— деди Заргаров. Унга узоқ хотиржам қараб туролмаслигини сезиб, ўрнидан турди. Зиёда уни зерикди деб ўйлаб, ичкариги хонага таклиф қилди.

— Коллекциямни кўрсатайми?— У қоронги эшикдан кириб чироқни ёққанда хона чараклаб товланиб кетди. Девор бўйлаб тизилган ойнабандли шкафларда юзлаб

минерал намуналари тизилган эди. Қатта, кичик, қиррали, текис, ғудур, тарашланган, синдириб олинган, яхлит, зарра-зарра кристалл ҳолидаги — аломат шаклдаги минераллар, руда бўлаклари. Ҳаммаси ҳар хил рангда товланар, қия тушган чироқ шуъласида йилтиллар эди. Заргаров музейга кириб қолгандек, нафасини ичига ютиб, оёқ учидা яқинлашди. У ҳайратда эди. Ҳар минералнинг бир четига кичкина қофоз ёпишириб, номи, топилган жойи, йили ёзилган. Мис, кул ранг колчедан, марганец зарралари, олтин рудаси, қизил барит, молибден, темирли хромит. Заргаров сеҳрланиб қолгандек, шкаф бўйлаб аста силжир, гоҳо кўп қиррали кристаллар олдидан қўзғалолмай қолар эди. Нарироқда қимматбаҳо тошлар кўзини қамаштириди — рудадан тозаланган кўмкўк апатит, ичидан ёниб турган турмалин, нилий борнит... Бу ерда пемзадан тортиб рангли мармаргача бор эди.

— Бутун республикани жамлабсиз...— деди Заргаров.— Шундай тупроқни босиб юрибмизми-я!— леб эшикка суюниб турган Зиёдага қаради.

— Дадамнинг совғаси,— дея маъюсгина жилмайганча шкафлар олдига келди Зиёда.— Мана буларни ўзим тўлатяпман. Бу бурчакдагилари ҳаммаси сунъий: мана олмос, сапфир, ҳамдамит... Буниси дадамнинг номларига қўйилган. У кишининг отлари Ҳамдам эди. Ўзим синтез қилганман.

Заргаров Зиёданинг ҳаётини кўпроқ билган сари ўзини ундан узоқлашаётгандек ҳис қилиб, баъзан хавотирга тушар, унга, унинг жавоҳирларига муносиб сўз тополмаганига ўкинар эди.

— Бўш турган жой сунъий олtingами?

Бу саволи ҳам ўринсиз пичингдек, қўпол чиқди. Баъзан ёқимсиз бир ўй миясига чирс этиб урилади, нима қилиб юрибди бу уйда? Ёши бир жойга борган, ишдан бошқасини билмайдиган саҳроин... Бу ёш, пок, олижаноб, истеъододли олимга у билан шунчаки, соқолининг ҳурмати учун гаплашаётган бўлса-чи? Заргаров бунгагина қаноатланмаслигини энди яхши биларди.

— Зиёда Ҳамдамовна...— деди у қўлини оларкан.

— Вой, мунча расмий?— кулди Зиёда. Қўлини тортиб олмади.— Коллекциям ёқдими?

— Хазина!— деди Заргаров кафтларида салқин нодир тошларнинг салмоғини сезиб. Кўзларида ҳам крис-

талларнинг товланиши бордек эди.— Ҳақиқатан ҳам, қимматбаҳо коллекция бўлса керак?

— Менинг ўзимдан кўра қимматроқ...— деб кулди Зиёда. Қўли иссиқ эди. Заргаров уни қўйиб юбормади. Зиёда нима қилишини билмай, нариги хонага бошлади. Заргаров унинг қўлини ушлаган ҳолда эргашди.

— О-о! Буниси ундан ҳам катта ҳазина-ку!— деди Заргаров шифтгача терилган китобларни кўриб.

— Йўқ, унчалик эмас. Оддий кутубхона.

— Сиз бу ёрда хаёл сурасиз...

— Ҳа. Қаёқдан билдингиз?— деди Зиёда очилиб.

— Жимжитлик. Баланд шифт, оёқ остида юмшоқ гилям. Қадимий саҳтиён муқоваларда қалин китоблар. Уларни очиб бир бет ўқигандаёқ одам хаёлга толса керак. Мен бундай муҳитни баъзан орзу қиласман...

— Мен, масалан, кеча шу ерда сизни ўйладим,— деди Зиёда ерга қараб.

— Қандоқ? Нима учун?

— Менинг севган қаҳрамоним Амосов...— Зиёда рафга чўзилиб қора коленкорли қалин китобни олди.— У одамларни иккига бўлади: «лидерлар» ҳам «функционерлар». Бу мансаб ҳақида эмас, хулқ-характер ҳақидаги, шахснинг эҳтиёжлари ҳақидаги гап. Бирор ўзига тегишли ишни бажариш билан қаноатланади, у бошчилик қилишдан кўра бўйсуниш осон эканлигини билади, унинг эҳтиёжлари, интилишлари ҳамиша реал: «Бажариб турибмиз, кетяпти». Тামом. Бошқа бирорлар бор — уларнинг эҳтиёжлари, интилишлари идеалга яқин, уларнинг асаблари доим таранг, улар бахтни қаноатсизликда, беҳаловатликда, интилишда, излашда кўрадилар. Булар... лидерлар.

— Мен болалигимда шунаقا эдим,— деб кулди Заргаров.— Ҳамма нарсани ўзим бошлашни, она боши бўлишни яхши кўрардим. Қолаверса, хаёлпаст эдим.

— «Лидер» деган сўз — маънавий, ақлий, жисмоний беҳаловатлик, тифиз ҳаёт, бетиним характерни ифодалайди. Амосов ўзини «лидер»лар қаторига қўшади. Мен Толстойни, Корчагинни, яна кўпларни қўшаман...

— Мен ҳамма раҳбарлар «лидер» бўлади, деб юрадим.

— Йўқ, раҳбарлар орасида қайтага «функционер»лар кўпроқ бўлади.

— Ҳамма ё у ёққа, ё бу ёққа кириши керакми? Мен-

чи, унда мен қайси биринга кираман?— деб ҳазиллашди Заргаров.

— Мен кеча худди мана шуни ўйладим-да,— Зиёда пастки лабини қимтиб, болаларча ишонч билан жиддий гапирди. Заргаров эса бунда болаликдан бўлак нарсани кўрмас эди. Зиёда оёқ учидаги чўзилиб китобни жойига қўяётганида у яна яқинроқ келиб, ёрдам бериш баҳонаси билан аввал тирсагидан тутди, кейин муштчалирини кафтига олди.— Ўйлаб нима қарорга келдингиз?

Зиёда индамади. У бундай яқинликдан ҳаяжонда эди.

— Сиз... «лидер»лардан сиз,— деди Зиёда секин.

— Билмадим. Зиёда, ким бўлсан ҳам... менинг ҳақимда ўйлаганингиз... шу менга етади.— Заргаров яна ҳам яқинроқ келиб, билагидан тутди, юзида хушбўй соч толаларини сезди.— Хаёлпарастлигим қолмаганга ўхшайди, мен ҳам кейинги вақтда кўпинча сизнинг тўғрингизда ўйлайдиган бўлиб қолдим.

Юзи қизнинг ёноғига текканда, ҳарорати бутун вужудига ўтиб кетди.

— Энди саҳрова адашмаяпсизми?..— шу туришда қимирламай сўради Зиёда.

— Бошқатдан айтиб беринг соатни. Ўшанде хаёлим... бошқа ёққа оғиб, тушунмаганман.

— Шайтон... ҳозир ҳам тушунадиган эмассиз...

— Сиз-чи?

— Мен ҳам...

Бу гап бўсага рухсатдек бўлиб эшитилди. Икковларининг ҳам юзлари лов-лов ёнар эди. Вужудларни дёнгиз тўлқини қучгандек бўлди. Лаблари бир-бирини излаб топиб, энди яқинлашганда Зиёла ўзини четга тортди.

— Мардонқул ака...— дея шивирлади титраб.— Мен... сизнинг ҳукмнингиздаман. Ҳар нарса қиласангиз қила оласиз, сизга кучим етмайди... Ҳозир мени фақат сиз қутқаришингиз мумкин. Агар бу ақволимни сунистеъмол қиласангиз... кейин бир-бири мизилиг кўзларимишга қандай қараймиз?..

Заргаров унинг кўзларида ёши ғилтиллаганини кўрди. Ўзининг юраги дук-дук ураётганини сезди. У баҳтиёр эди. Тиз чўкиб Зиёданинг бўшашибган қўлларини ўпди, нозик бармоқларини юзига тутди. Кейин ўриидан турдида, хонага сифмай қолаётгандек, шошиб чиқиб кетди.

Зиёда қўрқиб, орқасидан югурди ю, эшикда тўхтаб

қолди. Ёниб турган пешанасини эшикнинг кесакисига бо-
сиб, шивирлади: «Нима қилдим? Нима қилиб қўйдим!
Наҳот тушуммаган бўлса! Ўз баҳтимни ўзим ўтга ташла-
мадиммикан? Англамаган бўлса, уни сира кечирмай-
ман...».

У тўйиб-тўйиб йиғлади. Йиғининг бу қадар ширин
ором бағишлишини энди кўриши эди.

Қурилишдаги оддий кунлардан бири эди.

Дарвоқе, сиртдан қараганда, ҳамма кунлар ҳам одат-
дагидек бўлиб туюлади. Министрлар Советининг прези-
диумида саҳро тақдирига оид катта масала ҳал қилинган
кун ҳам оддийгина эди. Лекин Заргаров ҳаётида бу шид-
датли туғён бўлди. Ҳар ишга одам ўзи манфаатдор
бўлиб яқиндан аралашса, оддий обьектдаги оддий кун
ҳам ғалати ҳаяжонлари-ла дилга ўрнашиб қоларкан.

Эрталаб Заргаров қўл остидаги юзлаб обьектлардан
бирига кириб борди. Олти қаватли корпус қурилишида
Сандро Мкртчян монтаж ишларини бошқараётган эди.
Заргаров иш билан бўлиб, кўпдан бери дўстидан хабар
ололмади. Унинг ишлари ҳақида орқаворатдан эшитиб
юрибди. Ўтган ҳафта унинг иккитадан ҳалқани биратў-
ла кўтариб, башняни ҳеч қандай машқсиз монтаж қилга-
нини айтишган эди. Мана ҳозир келиши биланоқ шуни
суриштириш учун эговлаб-созлаб, такрор машқ қилиб ўтира-
масдан, уларнинг қишиги совуқда торайганидан фойдала-
ниб, бир кўтаришдаёқ монтаж қилибди. Бу қалтис ишни
ёқтирганидек хўмрайиброқ турган бошлиқ танбеҳ бер-
моқчи эди, Сандро илжайиб, ҳамма гапни «болалар»га
тўнкади:

— Вах-ва-ах!.. Ўша куни бу болаларни кўрмабсан!—
деди у завқланиб.— Мен улар билан худди атакага
боргандай бўлдим-да!

Бошлиқ индамай қолди.

Бугун Заргаровга шу «болалар»нинг яна бир оддий
иш кунини кўришига тўғри келди.

Улар будкада тузукроқ гаплашиб ҳам улгурмаган
эдиларки, телефон қаттиқ жиринглаб қолди. Бу телефон
тўппа-тўғри минорали кран кабинасига уланган эди.
Машинистнинг овози мембранада хирқираб, ваҳимали
эшитилди. Мкртчян трубканни тарақлатиб қўйиб, югур-
ганча эшикка отилди. Ағдарилган курсини жойига қў-

йиб, Заргаров ҳам шошиб ташқарига чиқди: нима гап? Олти қаватли бинонинг каркаси металлдан ясалган схемадек, гўё тошдан либос кийгизишларини кутиб турар, совуқ кўк осмённи парча-парча қилиб тилкалаб кўрсатар эди. Мкртчян шапкасини қўлига олиб, бошини орқага ташлаб, баланд қаватларга қаради-ю, оёғини керганча жойида туриб қолди. Каркас стунлардан ва балкалардан иборат эди. Стунлар ҳар икки қаватга бирдан «звено усули»да кўтарилаётган экан. Тўртинчи ҳам олтинчи қават орасида саккиз метрча узунликдаги оғир колонна краннинг илмоғидан чиқиб кетиб, ригаль устида тикка, муаллақ туриб қолибди. Бинонинг қоқ ўртасидаги пештоқ томонда. Одатда бундай колонналар икки учидан болт билан мустаҳкамланиб, конструкция бурчаклари ўлчангандан кейин пайванд қилинади. Кранчи машинист стунни олиб келганда тўсинни миниб олган икки монтажчи болтни бурай олмабди, чунки тешиклар мос келмаганмиш. Улар кранчига им қилишибди, кранчи эса юкни юқорироқ кўтариш ўрнига сал пастрлатибди, илмоқ чиқиб кетибди. Монтажчилар ўзларини четга отишибди, балкалардан эмаклаб бориб бурчакка пусишибди.

Заргаров чиққаида колонна одамларга ҳам бутуни бинога ваҳима солиб омонат ригаль устида тикка турарди. Агар ҳозир жиндак шабада эssa борми... Хайрнятки, ҳаво сокин. Паstryki қаватларда ишчилар бетон қўйишяпти, ёшлар опалубка чизмаларини ўрганишяпти, ҳар бир қаватда ўнлаб пайвандчи, ҳаммаси ҳам бир зумда тамом мажақланиб кетиш хавфидан бехабар, шовқин-сурон солиб ишлашар эди. Олтинчи қават тепасида кабинадан бошини чиқарган машинист Геннадийнинг юзи докадек оқариб кетган, паstra аланглаб, нима қилишини билмай, буйруқ кутади. Мкртчян бўлса, оёғини тираб, қотганича турибди. Заргаров даҳшатга тушди. Нега индамайди? Нимага турибди қоққан қозиқдек?! Колонна жиндак қилт этса, қаватларнинг арматураларини янчиб паstra тушгунча катта фожиага сабаб бўлиши турган гап-ку!

Заргаровни совуқ тер босиб кетди. Мкртчяннинг тупроқ рангидай туссиз юзига қаради. Дарров тревога эълон қилиб, одамларни қутқазиш наҳотки ақлига келмаса? Энг хатарли жойда ўзи нимага қаққайнб турибди? Е даҳшатдан мияси фалажга учрагандек ишламай қол-

дими? Авария сигнал системаси қаердалигини Заргаров билмасди, бақирай деса эшитилмайди — ёнгинасида, аксига олгандек, компрессор вағиллаб турибди, югурдай деса — қаер хавфсиз — аниқлаш қийин, бошлиққа шу топда ҳамма жой хатарли эди... Сандрони айблай деса ўзи ҳам шу аҳволда. Наҳотки фожиа муқаррар бўлса?

Шу тариқа қанча вақт ўтганини билмайди, бир маъдал қараса — ҳалиги қочиб кетган монтажчилар ўрнида Саттор пайдо бўлди. Ў Геннадийга нималарнидир имо қиляпти. Бола бўлса ҳам такелажчи әмасми, тепада бақрайиб турган машинист унинг имоси билан илмоқни яқинлаштириди. У ҳали Сатторнинг нима қилмоқчи эканини билмасди, лекин шу ваҳимали дақиқада кўзини лўқ қилиб туравермасдан, нима бўлса ҳам, қимирлаган маъқул, деб ўйлади шекилли. Саттор илмоқдаги блокка бир сакраб ўтди-да, ҳалиги лаънати устун томонга ишора қилди. Ўзи блокка миниб олган, пастдаги даҳшатди темир ўргимчак уясига қарашдан қўрқиб, юрагини ҳовучлаганича ҳаволаб борар эди. Геннадий узи даҳшат солиб турган устун ёнига олиб бориб тўхтатди. Саттор бўлса бирпасдан кейин юқорига кўтаришни талаб қилди, «Вира!» «Вира!» деб қичқира бошлади. Машинистнинг сочи тикка бўлиб кетди: қандай қилиб кўтаради, Саттор блокда ўтирган бўлса! Ҳамма трослар пастга, юқорига қараб ғизиллаб юра бошлайди, биронтасини билмай ушлаб қўйса — тамом, чирмашиб чигриққа кириб кетади! Нима қилиш керак? Пастдагилар биронтаси индамайди, Мкртчян ҳам майдонда чақмоқ уриб кетган дараҳтдек қорайиб турибди. Саттор бўлса бўйин томири ўйноқлаб, нуқул, «Вира!», «Вира!» деб бақиради. Геннадий мундоқ разм солса, Саттор тушмагур ўртадаги тросяни ушлаб турибди. Боланинг эси жойинда — топибди. Геннадий машинист бўлса ҳам ўртада бирдан-бир қимирламайдиган трос борлигини ўйламаган экан. Энди у тақелажчининг нима қилмоқчи бўлганини фаҳмлаган эди, унинг буйруқларини эҳтиёт ва пухталик билан бажара бошлади. Бир ишқал чиқмаса, хато ўтмаса ёки шамол юриб қолмаса бўлгани. Саттор эгилиб олиб урина-урина бадбаҳт устун ҳалқасига илмоқни илди. Геннадий юкни сал кўтарди. Колонна салмоқ билан силкинди-ю, қотди: даҳшат жиловланган эди.

Заргаров юзини рўмолча, билан сидириб артди. Кўзи Сатторда эди. Бола қурмагур ўзи бўйсундирған, энди

хавфсиз ўша устунга маймундек тирмашиб пастки қаватга тушди-да торгина ригаль устидан худди тротуарда юргандек керилиб зина томонга ўтиб кетди.

Мкртчян билан Заргаров яна бригадир будкасига кириб анчагача бир-бирларига сўз қотолмай нафас ростлашди. Мкртчян йиртиқ газета ёзилган шалақ столига мукка тушиб ўтирас, Заргаров бўлса катакка қамалгандек у ёқ-бу ёққа юрар эди.

— Сочимнинг ҳар бир тукигача оқариб кетди, назаримда...— деди у ҳамон юз-кўзини артиб. Пешонаси ёқимсиз ҳовурдан аrimасди.— Такелажчи болага мукофот тайнинлаш керак. Оти нима эди — Сатторми? Газетага хабар беринглар! Онасиға хат ёзиш керак!

— Бекор айтибсан! Мен ҳали унинг онасини кўрсатиб қўяман!— деди Мкртчян.

— Нима деяпсан ўзинг?— ҳайрон бўлиб унинг рўпарасида тўхтади Заргаров.— Саросимага тушмай, ўзини йўқотмай, дархол тадбирини топган бирдан-бир одам ўша бўлдию ораларингда! У бўлмаганда! У билмадим, ҳали нима фалокат юз берарди-ю, сен билан менинг аҳволим нима кечарди?

— Гап шунда-да, у бўлмаганда ҳеч нарса юз бермасди,— деди Мкртчян энди сал ўзига келиб.— Менга қара, сен уни «саросимага тушмаган бирдан-бир» нажоткорга чиқаряпсан, бошқалар-чи? Мен-чи, масалан? Ўзингни йўқотиб қўйдинг демоқчимисан? Қаёқдан олдинг бу гапни?

Заргаров қуюқ қошларини чимириб қаради. Дўсти мақтанчақ эмасди-ку, нима бўлди бунга?

— Камтарлигиндан ўргилай! Бола юзлаб одамни ҳалокатдан қутқазаётганда, шол бўлиб қолгандай, бир жойда қотиб турган ким эди? Уят эмасми довюрак бир ўспиринга бундай ғайирлик қилиш? Сенга нима бўлди?

— Довюракликни ҳозир тушунтириб қўяман мен сенга,— Мкртчян графинни кўтариб сув ичди-да, қолганини бошидан қўиди. Сув томчилари йилтиллаб турган юзига энди сал ранг кирган эди.— Машинист телефон қилгандага отилиб чиққанимни кўрдинг-а? Қарасам — колонна муаллақ турибди. Қовурғаси билан ташқарига қаратиб қўйилган. Монтажчилар уни тескари қўйишган, бу азатинг бўлса уни шундайлигича илиб бераверган, шунинг учун тешиклари мос тушмаган. Фаҳмладингми? Шу туришда устун фақат орқа томонга, яъни бинонинг ич-

карисига ёки, аксинча, пештоқ томонидаги мен турган майдонга афдарилиши мумкин эди. Ичкарига қулласа унунча хавфли эмас, у ерда уч қатор блок, шундоққина ёнбошлаб, құя қолиши мумкин эди. Биронтасини қарсилатиб синдириши, қаттық сурон күтариши бор, лекин пастигача ўпиріб тушолмас эди. Энди, ташқарига, мен турган томонга ағанаса-чи! Фалокат мана шу томонда эди. Шунинг учун мен ўша ерда туришим керак эди. Бекорга серрайиб турганим йўқ, ахборотинг учун. Мен ҳисобладим: қирқ метр баландликдан колоннанинг тушишини мен камида уч секунд олдин пайқайман. Бу вақт ичида ўзим ҳам қочиб қутулишим, бошқаларни ҳам огоҳлантиришим мумкин эди.

— Уч секундда?

— Ҳа, уч секундда. Ҳарбийда уч секунд ичида танк люкидан чиқиб сафга тизилардик. Сен пиёдалар пайтавани ҳам беш минут ўрайсан,— деб кулди Мкртчян. Жангдан енгіб чиққандай, юраги ҳали ҳам ҳовлиқиб турар эди.— Энди бу ёғини эшит: жойимдан қимирласам, майдонга одам кириб келиши мумкин. Қўзим устунда-ю, бутун умидим монтажчиларда. Наҳотки ҳозир нима қилиш кераклигини билишмаса, хумпарлар! Йўқ, анграйганча туришибди. Аксига олиб, ёнимда компрессор гувиллади. Телефонга югарай десам, бу ўлим майдонини бир зумга ҳам ташлаб кетиш мумкин эмас.

— Тревога эълон қилиб, одамларни хавфли жойдан олиб қоссанг бўлмасмиди?

— Хайриятки, бу номаъқул фикр биронтанинг ёдига келмади. Ҳаммадан ҳам сенинг аралашувингдан қўрқиб турган эдим, чунки ўша дақиқада нима қилишни фақат мен билардим. Мен фалокатнинг хавфини ҳам, сабабини ҳам бир қарашда пайқаганман. Тревога эълон қилиш бемаънилик бўларди. Чунки саросимада юзлаб одам ўзини катта эшикка, худди устун қулайдиган майдонга уради. Умуман, саросиманинг ўзи устун қулашидан ҳам каттароқ фалокатга олиб келиши мумкин...

Худди ана шунда сени Саттор қутқазди.

— Ҳа, қарасам, бешинчи қаватнинг зинасидан пилдираб чиқиб кетяпти зумраша. Нима қилиб бўлса ҳам ўзини оқли моқчи-да, у ҳам анойи эмас. Нима қилмоқчи эканини тушундим. Краннинг ўқидан ўрмалаб бориб колоннани илмоққа илади, деб ўйладим. Сал енгил тортдим. Қарасам, бу шайтон блокка миниб олди, арғимчоқ

учгиси келганми бебошнинг, дейман. Яна асабларим та-ранг бўлиб кетди. Майдонга одам яқинлашса, ўшқириб турибман... У ёни нима бўлганини ўзинг кўрдинг.

— Ҳа...— деди Заргаров енгил хўрсишиб. Унинг юзи ёришиб кетган эди. Дўстининг кўзларига қаради.— Мен сени, жуда осойишта одам, деб ўйлардим. Ҳали ҳам билмас эканман.

— Мен чиндан ҳам боқи бегамман.

— Ҳозиргина ичингда бўлиб ўтган ғалаён... Умуман, кўп нарса сиртдан осойишта бўлиб кўринади. Мана сенинг объектинг ҳам. Бутун саҳро ҳам. Ҳар кун — одатдаги иш куни...

— Ҳа, одатдаги... агар фақат томошабин бўлсанг. Лекин агар ичига кириб борсанг — ларза! Ларза! Ларза!

— Ҳар ҳолда, Сатторни хафа қилма, Сандро,— деди Заргаров ўйларини якунлаёлмай. Дўстининг қўлини сиқиб ташқарига чиқди.

Ташқарида, гўё ҳеч нарса бўлмагандек, иш давом этар, пайвандчиларнинг чақмоқлари йилтиллар, компрессор ўша- ўша гувиллаган, арматура каркаслари билан тилинган осмонда кран наизалари силжир эди.

Заргаров нарироқда ҳалиги кран машинисти Геннадийни кўрди. Унинг ёнида тўр ҳалтада кефир кўтарган Гита боласи билан турарди. Заргаров бу Геннадийни биринчи кўрганда ҳезимкашроққина бир олифта экан, деб ўйлаган эди. Йўқ, бугун вазиятни тепадан кўриб ранги қув ўчган бўлса ҳам, саросимага тушмай, яхши синовдан ўтди. Хотини ҳам дуркунгина, эрининг бўласабий синовдан кейинги ҳоргин юзидан кўзини олмай турибди. Яхши оила. Орада ўша лаънати ёлғон ҳам бўлмаса эди...

Заргаров улар билан бориб кўришди. Геннадий, бошлиқ ҳозирги воқеадан ғап очади, деган хавотирда жавобга ҳозирланиб турган экан шекилли, Заргаров шунчаки;

— Аҳволлар қалай?— деб, боланинг майин малла соchlарини бармоқларига ўраб ўйнади.

— Яхши, Мардонқул Заргарович!— деди Гита.

Заргаров унинг юзидан уқди: «Яҳшиликка олиб келмайди, деган Эдингиз. Мана, худога шукр!»

— Ҳой, Эрик, салом бермайсанми амакига?— деди кейин. «Одамлар ҳақида ёмон ўйламасангиз бўлгани», деган писандани уқди у Заргаровнинг юзидан.

— Катта бўлиб қолибди-ку саҳронинг хўжайини!— деди Заргаров Эрикни яна эркалаб.

— Яна меҳмон кутяпмиз...— деди бу оддий суҳбатдан эриб кетган Геннадий. Гита уялган бўлди. Заргаров унинг гавдаси юмалоқроқ тортиб яна ҳам очилиб кетганини энди пайқаб, кулиб қўйди:

— Маъқул, маъқул. Баҳорга чиқиб квартирлик ҳам бўласизлар.

— Раҳмат.

Заргаров корпус қурилишидан узоқлашиши билан енгил қор аралаш қумни супуриб гирдибод айланди. Бундай совуқ қуюн фақат саҳродағина бўлиши мумкин. Заргаров каръерга рельс ётқизаётган темирйўлчилар олдига бориши керак. У ерда бугун «Кумуш қозиқ» маросими. Йўл икки тарафдан қуриб келинаётган эди. Трассада иккι томон учрашганда, қурувчилар одатига биноан, сўнгги шпал кумуш қозиқ билан мустаҳкамланади. Бу ўзига хос тантана нима биландир ёдда қолиши керак. Шунинг учун бу шарафли қозиқни қоқиб бериш учун қурилиш бошлиғини таклиф қилишган. Заргаров шарфи билан юз-кўзини ўраб, узун гавдасини бир оз Әгиб, шамолга қарши тикка юаркан, совуқ ҳаводан ором толиб ўйлар эди: «Ҳамма нарса чигал. Мураккаб. Лекин яхши...»

14

Шоаҳмад Аббосовнинг ишлари юришмай қолди. Илгари обрўси билан, номини аташ билан битиб кетадиган ишлар, ҳозир мажлисга қўйилса ҳам, ҳатто унда ўзи иштирок этса ҳам, қайтага баттар чигаллашяпти. Баҳсларнинг кўпайгани-чи! Раис ўзи ўтирибди, демай, бири у ёқقا тортади, бири бу ёқقا. Ўз қўлида ишлайдиган одамларнинг ўзларини бундай мустақил сезишлари галати, эди. Муаммосиз яшашга ўрганган одам гоҳо ҳатто асабийлашадиган ҳам бўлиб қолди.

Бир ишни қўлига олди дегунча, иккинчиси чокидан кетади. Аввал ўзини ортиқча ташвишдан эҳтиёт қилиб, фурсат ўтишини кутмоқчи ҳам бўлди. Чунки фурсат ўтиши кўп нарсаға малҳам эканини умрида кўп марта си-наб кўрган. Вақт деган нарса доимо хотиржам одамнинг, асабини эҳтиёт қиласидиган одамнинг фойдасига ишлайди, деб биларди у. Лекин ҳозирги замонда хотиржам бўлиб қолишнинг ўзи учун ҳам қимирлаш, безовта бўлиш керак экан шекилли-да...

У Ҳайдаровнинг кабинетига биринчи марта табассум-сиз кириб келди.

— Бу Құмтовда Совет ҳокимияти борми, йўқми,
Маҳмуд Ҳайдарович? — деди у кира солиб.

Ҳайдаров саломлашиб, креслодан жой кўрсатди:

— Буни сиздан сўраш керак — борми, йўқми? Ҳокимият — сиз.

— Йўқ, бу гал буни сиздан сўрамоқчиман. Биз бурода қабул қилган ўз қароримизга ўзимиз амал қилмаямиз. Юзимизга оёқ қўйиб марказга арз билан борганида, унинг ҳовлиқишилари ҳақида буронинг фикрини айтмай, қўллаб-қўлтиқлаб, бошимизга чиқариб келдингиз. Мана энди саҳро область ташкилотларининг таъсиридан чиқиб кетяпти. Нима гап бўлса — «Заргаровдан сўраш керак», «Заргаров айтди», «Заргаров нима дер экан?», Сиз билан биз гўё оламда йўқмиз. Биронтаси айтса-чи, «Маҳмуд Ҳайдарович нима дер экан?» деб!

Аббосов бу хилдаги гапларни авваллари ҳам гапирган. Лекин бу сафар у анча асабий эди. Ажабо, шундай оғир карвон, тепса тебранмас одамни ҳам мувозанатдан чиқарган бўлса, Заргаровда ҳақиқатан ҳам кўп гап борга ўхшайди. Бу одамнинг туваққанича ҳам бор-да ўзи. Заргаровлар бор жойда Аббосовлар кун кўра олмайди.

— Жойингизни олиб қўйяпти, деб мени қўрқитгани келдингизми, нима бало?.. — деди Ҳайдаров кулимсираб.

— Қўрқитишим нимаси? Ўзингиз кўриб турибсиз — областнинг ярмини қўлимииздан юлиб олгандай, иккинчи обком бўлиб ўтирибди-ку!

— Эви билан, эви билан, Шоаҳмад Аббосович. Гапингиз ифвога ўхшаб кетяпти. Заргаров қурилиш бошлиғи. Фақат у сиз билан биздан кўра ташаббускорроқ.

— Анави янги ташкилот-чи? Саҳрони Комплекс ўзлаштириш бирлашмаси?

— Биз Заргаров ҳақида гаплашяпмиз,— савол назари билан қаради Ҳайдаров.

— Содда экансиз! — деб Аббосов тёскари қараб олди. — Бу ташкилот Заргаров учун бир босқич.

— Унга Заргаров бошлиқ бўлади, деб ким айтди?

— Ана холос! — деди самимий ҳайрат билан Аббосов. — У бекорга уриниб юрибдими ярим йилдан бери? Ҳозирги замонда мансабпарастлар ўзига жой сўрамайди, уни ўзи зимдан тайёрлаб олади.

Бу фикр Ҳайдаровнинг хаёлига келмаган экан. У неғадир бирлашмага албатта марказдан одам юборишади, деб ўйларди. Бу Аббосовдан яхши фикр чиқиб қолди-ку,

ҳақиқатан ҳам бу ўринга Заргаровдан зўр номзод йўқ!

Аббосов давом этарди:

— Ҳозирданоқ қанча одамларни ўзига оғдириб олди. Бунинг хаёлпарастликларига тиш-тироғи билан қарши бўлиб юрган туппа-тузук ишлаб чиқариш командири Сангиновнинг айниганини айтмайсизми! Заргаровнинг бир оғиз гапи билан ГФРдаги буюртмаларини ўзгартириб, ишни ағдар-тўнтар қилиб юрибди. Анави Жалпақовани-ку, қўяверасиз. У ҳам ўзича малиқа бўлмоқчи. Айтгандай... — Аббосов овозини пасайтирди, — айтгандай, тасодифан телефонда гапларини эшишиб қолдим. Жуда бошқача... — юзида таниш табассум пайдо бўлиб, кўзининг оқи бир ёққа оғиб кетди, — маликам, дейди. «Бенилюкс маликаси». Бу нима дегани экан — билмадим. Қандайдир шаҳар зонасидаги совхозлар трести, чорвачилар шаҳарчаси, плёнкали кўчкатхонаю актив вентиляцияли омборлар ҳақида гаплашишди. Кўрдингиёми, бу гаплардан сизу бизнинг ҳабаримиз йўқ. У ерлар аллақачон ўзига алоҳида давлат бўлган, десам ишонмайсиз...

— Сиз уларнинг суҳбатини қаёқдан эшийтдингиз?

— Эшийтдим-да. Сиз бу ёғига қулоқ солинг, Маҳмуд Ҳайдарович. «Маликам, сиз севишингиз керак, севги ажойиб нарса, кеч қолманг», деса, униси ноз қилиб, «Сизни севсан ҳам майдими?» дейди...

Ҳайдаров ўнғайсизланиб, ўрнидан турди:

— Сиз бирорларнинг аллақаёқдаги хусусий гапларини бу ерга кўтариб келманг, Аббосов. Қейин, кимларнингдир бундай хуфия суҳбатига қулоқ солиш ҳам...

— Агар... менга иғво қилишмаса икки дунёда ҳам қулоқ солмасдим бу бачкана гапларга, ўртоқ Ҳайдаров. Энди буни ҳам сизга айтишга тўғри келиб қолди. Зиннхор арз деб ўйламанг. Шунчаки факт. Бир вақт трубканни олсам, иккаласи чақчақлашяпти. Буларнинг гапи қандай қилиб менинг телефонимга уланиб қолган — билмадим. Ўз отимни эшитмасам трубканни шу зумдаёқ тарақ этиб қўйиб қўярдим, ўлай агар. Мунақа ҳодиса кўп бўлади. Ҳўш... Аввал сафсатадан бошлашди. Бир-бирига хушомад, карашма, хуллас, фирт ҳалигиндай гап. «Сиз романтиксиз», деса, буниси: «Ҳамма ҳам жиндак романтик бўлади», дейди камтарлигини пеш қилиб. «Сиз нима учун ўзингизни баҳтли ҳисоблайсиз?» деса, униси ўнинчи синфда ўқийдиган қизчадай қилиқ билан: «Мен ҳамма нарсани яхши кўраман. Ҳаётни, одамларни. Биз

баъзан одамларга мөхру ҳавас билан қарай билмаймиз. Менга қолса, ҳатто Аббосов ҳам яхши. Битта табассумининг ўзини айтмайсизми!» дейди. Иккаласи роса калака қилиб кулишди. Мен тишимни тишимга қўйиб чидаб турдим. Фақат сизга айтяпман, Маҳмуд Ҳайдарович. Маҳрам гап, дейсиз. Ифво бу!

— Гапни мана шундан бошламайсизми,— дея Ҳайдаров четга қараб кулимсиради.— Бир-бирингизни кўрарга кўзингиз йўқ, биламан. Мен сизларни яраштиrolмайман, яраштироқчи ҳам эмасман. Сиз бўлсангиз обком дейсиз, мени қалқон қилмоқчи бўласиз...

Ҳайдаровнинг иккинчи марта ўрнидан туриб кетиши тушунарли эди, суҳбат тамом, дегани, бундай пайтда чиқиб кетишини ўйлаш керак.

— Мен сизга тушунтиrolмадим,— деди Аббосов кетишига отланиб.— Лекин, мени айтди дерсиз, куйсангиз шу одамдан куясиз. Кейин пушаймон қилиб юрманг. Мен сизга буни олдинроқ исбот қилишга уринаман.

Аббосов чиқиб кетди. Ҳайдаров уни биринчи марта бундай безовталикда кўриши эди. Юмaloқ юзида доим барқ уриб турадиган қизиллик ҳам йўқ. Илгарилари у кетгандан кейин хонада сезилар-сезилмас атир ҳиди, кўнгилда бўлса мамнунлик ва хотиржамлик асари қолар эди. Ҳозир эса йўқ. Ҳозир ҳамма нарса ўзгаряпти...

Заргаров яхши ишлаган маҳбуслардан бир неча гуруҳини аста-секин енгил режимга кўчиришга эришди. Бунга у кўп вақтини сафарлар, баъзилари билан шахсан шуғулланар, қочганлар ўзи қайтиб келса олар, тутиб келтирилса қабул қилмас эди: «Кўриб турибсан, биродар, бу — сендақаларнинг жойи эмас».

Ички ишлар министрлигидаги таниши, подполковник баъзан уни эҳтиёт бўлишга чақирар, ошиқмай иш кўришга маслаҳат берар эди.

— Кўп аралаşяпсан, начальник...

— Иван Иванович, азизим, уларга фақат маҳбус деб қараш сенинг вазифанг албатта, лекин бу менинг ғашимга тегяпти,— дерди у ошнасига.— Мен коллектив барпо қиляпман, тушуняпсанми? Улар менинг учун қурувчи, пайвандчи, машинист, гиштчи, сувоқчи...

— Уларнинг зиммасида муддати бор, унутма.

— Бу — одам бўлиш муддати. Унутмайман, хотиржам бўл,— деб аста труккани қўйиб қўярди Заргаров.

Лекин ўзи хотиржам бўла олмасди. Бу ҳар хил тақдирли ғадамлар чинакам меҳнаткаш қурувчилар билан аралашиб кетган ётоқхоналарда нималар бўляпти экан? Аввал кўплар порози кўринди, бировлар бу «тенглик»дан ор қилди, чиқишмаслик, дунёқараашлар ҳақида даҳанаки жанг, ҳатто очиқдан-очиқ душманликлар ҳам бўлди. Заргаров, «меҳнат ҳаммасини тенглаштиради, яжилар кўп, уларнинг таъсири барибир устун чиқади», деган ишончда эди.

Лекин у истаганинг тезда юз бера қолмади. Айниқса Қултой, Мамат сингарилар, илгаригидек тупна тузук ишлашса ҳам, кўпчиликка эл бўлолмай, чет-четда юришар, қоши-қовоқлари, важоҳатлари ўша-ўша эди. Улар енгил режимдан хурсанд бўлишмади, буни алдаб ишлатиш, деб қараашар эди, чамаси. Заргаронинг мана шулардан кўнгли тинч эмас. Мамат билан ҳали ҳам очиқчасига гаплаша олгани йўқ, ундан доим хавотирда.

Заргаров шулар билан бир мавридини топиб гаплашиш ёки ўз-ўзининг безовта кўнглига далда бериш учун тоҳо улар турган ётоққа кириб боради. Бугун ҳам кечга яқин, шартли озод қилинган уч йигитни жойлаштириш баҳонаси билан ўша «Гранд отель»га ўзи кириб келди. Ётоқ энди жуда бошқача бўлиб кетган эди. Йўл-йўл гул қофоз ёпиштирилган тувакларда ўсган чирмовуқ ишифтгача ўрмалаган, қўли гул усталар стол-стул ясаб ташлашган, кенг ёргуф деразалар, тўрда телевизор экранни зангори нур сочиб турибди. Вайнштейн ўшанда ташландиқ кран минорасини сўраб олгандан кейин, шериклари билан йигирма кунгача сменадан кейин қолиб ишлаб, релейли эшилтиришларни йўлга қўйиб олган эди. Ҳозир «Эйнштейн»нинг обрўси яна ҳам ошиб кетди, унинг «ҳаваскорлик» минорасидан ўн километр атрофдаги ҳамма ётоқхоналар фойдаланади.

Ётоқда одам кўп, ёшлик руҳи, шовқин, фала-ғовур ҳукмрон эди. Бу ерда порозиликни ҳам фәқат шўхлик билан билдиришади.

— Бир умр денигиз ёқасида яшаган одамман, сув чангишида рекорд қўйган эдим мен шўрлик,— дерди ўз бўлмасининг эшиги тагида кимкингидир магнитофонини тузатётган Гениадий.— Мана энди, шу Гитани деб, биёбонда юрибман.

— Гитанг ҳам денигиздеккини ўзи. Бир шўнғиссанг...—

магнитофонниң эгаси, ёшгина йигитча, гапини тугатолмади, Геннадий унинг пাখмоқ калласига мушт туширди.

— Сочларининг тўлқинини айтаман-да...— деди бола паст тушиб.

— Мана, умумий ётоқ,— деди Заргаров янги олиб келган йигитларини танишириб,— «бош устида ягона осмон, ўша-ўша порлоқ юлдузлар», деган экан шоир. Коллектив дегани мана шу бўлади.

Ётоқ шовқинга тўлди, уларни ҳар ёқдан ўраб олишиди.

— Яна қанақа дарди бедаволарни бошлаб келдингиз, Мардонқул ака?— деб сўради Саттор.

Заргаров янги келганларни унча танимасди. Лекин буни айтишга бўйни ёр бермади-да, ҳар бирининг афти башарасига, қўлига қараб тахминлай бошлади:

— Мана бу йигит — шофёр. Бензиндан тирноқлари қорайиб кетган,— деди у рўпарасидаги қулоқчиниلى найнов йигитга қараб.— Елкаси чангдан оппоқ. Умри рулда ўтган. Бир лалайган йўловчи касрига қолиб, севган касбидан айрилиб ўтирибди, шундоқми? Осон дейсизми шофёрга бекор ётиш? Азоб! Машинасини берсанг, ҳозир текинга бўлса ҳам ҳайдарди, тўғрими?

— Жуда ҳам уччаликмас, начальник,— деди найнов,— текинга ҳеч кимни олиб юрмаймиз. Лекин меҳнат десангиз — биз тайёр!

Унинг беозор дағаллигидан ҳамма кулиб юборди. Заргаров нарироқда ётган Қултойни, бурчакда пайпоқ ямаб ўтирган Маматни кўрди. Булар шу хушчақчақ даврада ҳам худди бегонадек эдилар.

— Қани, ким зўр экан?— деди Заргаров каравотда сочилиб ётган шахмат доналарини кўриб.

— Эйнштейн! Эйнштейн зўр! Бир ўйнанг у билан, Мардонқул ака!— деб шовқин солишиди ёшлар. Бир нафасда стол қўйиб, шахмат доналарини теришди. Вайнштейн қўзойнагини қаншарига қўндириб, жиддийлик билан келиб ўтиреди. Исмоил ака атрофни бетартиб қуршаб олган ёшлар орасидан ёриб ўтиб, столга газета ёзди-да, майиз, туршак тўкиб, чой олиб келди.

— Ҳўш,— деди Заргаров шарфни, плашни ечиб курсига ўтиракан,— испанча ҳимояга қалайсиз, инженер?

— Ҳимояни билмайди у, ҳужумдан гапиринг,— дейишди шериклари. Улар бошлиқнинг студентга тан берини исташар, столга ёпирилиб бош суқишар эди.

Вайнштейн кўзойнагини бурнидан олиб, мутолаадан чарчаган кўзларини ишқалади.

— Уйда тинч кечалари ўқирдим. Бу ернинг тинчлиги ҳам қандайдир ўлик...— деди доналарга тикилиб.

— Ия, ҳой!— деди Ҳожимат жундор кўкрагини тирнаб келиб.— Дастурхонга майиз тўкибсанлар, ҳаётнинг мазмuni қани?

— Ҳаётнинг мазмуми дўконда!— деди Саттор..

Шу пайтчуваккина бир бола эшикка отилди. Шахматчилар иккни юриш қилгунча у яримта кўтариб кирди.

— Иш мана бундоқ бўпти-да! Эшонзода бугун ойлик олғанлар,— деди очкўз Ҳожимат кафтларини ишқалаб.— Қани, бир шайтонни хурсанд қиласли!

Заргаров бошини кўтариб қараса — Ҳожиматнинг ёнида чиндан ҳам ўша. Чуваккина, рангпар, ясси башара «эшонзода» илжайиб турибди.

— Мусулмонқул!— деди Заргаров эски қадрдонийи кўргандек қувониб.— Ахир келибсан-да, а?

— Келдим, ўртоқ начайлик.

— Пийри комил қайдалар? Халққа восил бўлганлари йўқми?

Заргаровга ҳозир, очиги, ҳазрати эшоннинг тақдирларидан ҳам кўра, мана бу чеккадаги пиёданинг эндиги юриши муҳимроқ эди. «Эйнштейн» сиқиб келяпти, пиёданинг йўлини очиб, фарзинга чиқиб олиш пайида. Лекин Мусулмонқул бошлиқнинг саволига жавобан ҳикоя қила кетди. Чорвачи муридларнинг футури кетгандан кейин “пири катта хуржунни эшакка ортиб, шаҳарга жўнабди. У ерда унинг ҳовли-жойли, ҳатто машинали чайқовчи ўғиллари бор экан. Мусулмонқул-чи? Эшонга «офтобда қатиқ ялашган» узоқ қариндош бўларкан, холос. Отаси раҳматлил Қудуқ-эшоннинг ашаддий муҳлисларидан бўлиб, ундан қандайдир қарзини узолмай ўлиб кетган. Кейин эшон етимчага ҳамият кўрсатиб, ўз хизматига олган, эмчи эшон қаёққа борса, бола ҳам кетидан юриб кавшбардорлик қилган, албатта туз ҳақи бадалига. Эсини таниганидагина «бўривой»лар билан ошна бўлиб, ўз аҳволини тушуна бошлаган.

— Жуда боллабсан бу ерга келиб, оғайни Мусулмонқул,— деди Заргаров яна пиёданинг қалтис юрганинн сезиб. Энди енгилишига кўзи етди шекилли, қўл силтаб, бепарво бўлиб олди.— Аммо лекин, мана бу ишинг менга ёқмайди,— у столда турган шишани кўрсатди.

— Сизга усиндим, ўртоқ начайлик... Бугун биринчи марта ойлик олдим-а!..

— Йўқ, шундай бўлса ҳам бу ишинг маъқул эмас,— деди Заргаров тахтадан бошини кўттармай.

У ўсмирнинг ўзи ишлаб топган пулларни икки қўллаб санаши, шошиб-пишиб пайпастлашини кўз олдига келтириди: хайр эмас, эшонники эмас. Ўзиники, пешона тери...

— Бунга мана бу «собиқлар» таъсир қидяпти,— деди нарироқдан кимдир. Бу — ишга ҳам гулдор галстук тақиб борадиган, гапга чечан, олифтароқ бетончи эди. Заргаровнинг қулоғи динг бўлди: «собиқлар». Демак, ётоқдагиларни иккига бўлиш, айирмачилик ҳали ҳам бор экан-да? Яна алайна-ошкора. Исмоил ака буларга шу мавзуда кўп гапирса керак, яна жаврай кетди:

— Ҳой, «собиқ» деганингга бало борми? Балки улар мутлақо собиқ эмас, балки улар мутлақо шу бугунгидир! Эҳтимол эртагидир! Сен қаёқдан биласан? Бор, ана, ахлатни тўкиб кел.

— Ахлат... Келгусида болаларимга нима дейман?— деди ҳалиги покдомон.— Эркак одам ахир қаҳрамонлик учун туғилади. Қултой, тур, бугун сенинг навбатинг. Мунча ётавермасанг! Қариб қолдингми, нима бало?

Қултой инқилаб ўрнидан турди.

— Биз бу ерда тез қарибмиз, акаси. Сен ҳали янгисан,— деди у ахлат тўла пақирга ялингандек қараб. Ҳалиги йигит олдида бўйи пак-пакана бўлганидан «акаси» деб гапиргани кулгили эди.— Мана, сен болаларингдан, келажакдан гапирдинг, кинода айтганидай, ҳамма нарса одамларга қолади, демоқчисан — шундайми? Қани айт-чи, мен нимага қолдирап эканман одамларга? Ким улар? Мен уларни танимасам, улар мени танимаса.. Ҳаёт нима ўзи — биласанми? Ҳаёт — икки рақам орасидаги бир чизик, акаси жонидан. Шундай дерди менинг бир ошнам, жуда тўғри айтган...— У пақирни ижирған-ганча кўтариб чиқиб кетди.

— Мана энди мен шу шахс билан бир ётоқда турибман-да,— деб тутақди Саттор.— Ахир ўзларинг ўйлаб кўринглар, биласизларми, бу — саратонда қовжираб кетган саҳрова яшаш билан тенг. Бу одамнинг атрофида гўё ҳаёт йўқ, атрофи гўё шундай яп-яланғоч саҳроки, унда қуёшнинг ўзи ҳам куйиб тамом бўлаётгандай ҳозир

абадий тун бошланадигандай, ўлай агар. Гапларини қа-
ранг, қандай мукаммал аҳмоқ-а!

— Ҳой, сен ғазабингни бос, ғазаб билан иш битмай-
ди,— деди Исмоил ака.— Сен одамга меҳр-оқибатли бўл,
одамни яхши кўра бил, мана шунда гап кўп.

— Ўшани нимасига яхши кўришим керак?

— Нимасига яхши кўрганинг балки кейинроқ маъ-
лум бўлиб қолар.

Вайнштейннинг ютиши аниқ бўлиб қолган, мушук
сичқон билан ўйнашгандек, у Заргаровни жўрттага
айлантирас эди. Иши енгиллашгач, орқадаги баҳсга овоз
кўшиб қўйди;

— Бизнинг ишими
Хашак тўплашдир.
Қашшоғ келар-да,
Ёндирап гулхан...

— Бу ўзингданми ё Гёtedанми?— деб сўради олифта
бетончи.

Вайнштейн шеърни ё ўзидан, ё Гёtedан ўқирди.

— Бу — Гёtedан,— деди у ва керишиб туриб сўнгги
шахни берди. Заргаров пешанасини артиб, рақибининг
санъатига қойил бўлгандек, тахтадан ҳамон кўз ололмай
туради. Исмоил ака эса салмоқ билан давом этди:

Умуман, инсоннинг яхшилигига ишониш савоб иш.

— Ишончни оқлаш керак!

— Яхши гапга чўтири ҳам гулдай очилиб кетади,
лейди. Мана, илгариги замонларда фан орқада эди,
кўпинча одамни яхши гапу меҳр-оқибат билан даволар
эдилар. Меҳр-оқибат ҳозир ҳам жуда керак. Буни,
мана, начальникдан сўранглар, у киши билади. Ҳар хил
дорио аппаратлар кўпу, лекин меҳр-оқибат ҳамон керак.
Балки шунаقا замон ҳам келарки, одамларни ҳар қан-
дай иллату, ҳар қандай дарддан фақат меҳр-оқибат
аритар.

— Эскиб қолган гаплар бу, Исмоил ака!

— Гандизм!

— Уртоқ начальник: бир қултумгина бўлса ҳам
цчинг...— деб ялинарди Мусулмонқул мунғайиб столда-
ги шишага қаарккан.

Заргаров кулиб туриб имлади-да, унинг қулоғига ши-
вирлади: «Жонон масаласи қалай?» Буни эшитиб қол-
ганилар кулишди. Мусулмонқулнинг юзига қон югурди.

Етоқдаги бетиним шовқин, тўғри-нотўғри гаплар, ўткир, аччиқ баҳслар Заргаровни ҳам ёшартириб юборгандек бўлди, студентлик йилларини ёдига солди. Бу шўх олағувурда нималар тилга олинмайди? Синчков ёшлиқ ҳаётнинг тинмас моторидек ишлаб тураркан. Неча хил одам, неча хил хулқ-автор, неча хил фикр доимо қайнаб, ўзини дам у ёққа, дам бу ёққа уриб, лойдек пишаркан. Иложи бўлса, у мана шу суронли, турфатуман өдамлар орасида жон-жон деб яшарди. Мана бу рўпарасида ўтирган кўзойнак-чи, унинг миясида нималар йўқ! Зеҳни ҳар нарсага чангакдек ёпишади. Заргаровнинг шахматда ёд бўлган неча хил ўткир ҳийлаларини, жумбоқларини бирпасда ёнгоқдек чақиб ташлади.

— Хўш. Телевизорни боплабсиз. Ўқишлар қалай, Ботвинник? — деди Заргаров, тан бериб қўл сиқишгач.

— Ботвинник деганингизча бор, бу ҳам техника фанлар доктори бўлади, ҳозир диссертация ёзяпти, — деди Геннадий.

Оддийгина бу ҳазилга тағин ҳамма шарақлаб кулиб юборди. Кўпчилик бор ерда яхшига ҳам, ёмонга ҳам бирон лақаб дарҳол ёпиша қолади. Бу ерда лақабчи устаси фаранглар бор. Кейинги вақтларда бир қизиқ иши учун Вайнштейнни яна «Чанг-тўзон фанлари доктори» деб ҳам атайдиган бўлдилар.

Бу воқеа шундай бўлган эди.

Янги электр линияларида ҳар куни эрталаб темир тирговучларнинг учиди қандайдир шуъла пайдо бўладиган бўлди. Бирини ўчиришса — иккинчиси, иккинчиси ни ўчиришса — учинчиси чирсиллаб учқунлайверарди. Бу ҳам хавфли, ҳам сирли эди. Ҳамма таажжубланиб, қизиқиб қолди. Нима гап ўзи? Электр узатиш линиясидагилар ўзлари ҳам бундай ғалати ҳодисани энди кўриб турганликларини айтишарди. Нима бало, саҳронинг ажинаси борми? Шаҳардан келган мутахассислар изоляторларни ўзgartириб ҳам кўришди. Йўқ, ҳар куни эрталаб тирговучларнинг тепасида шамдек шуъла пайдо бўларди.

Вайнштейн ишдан бўш вақтларнда нуқул шу атрофда ўралашди. Саҳронинг тушуниб бўлмайдиган ҳодисаси унинг уйқусини қочирди. Энергетика дарсликларида, назарияда ва справочникларда бунга ўхшаш ҳодиса ҳақида ҳеч нарса йўқ эди. Вайнштейн сирни билишга астойдил

қизиқиб, ўчакишиб қолді. Қонуниятларини топишга уринди. Учқунланишнинг ҳамма вақт фақат эрталаб, со-вук, қировли эрталарда юз бериши уни ўйлантириб қўй-ди. Демак, қирор, шабнам доналарини бир-биринга туташтирувчи нимадир бор. Нима? Саҳрова нима бўлиши мумкин? Қум зарралари, чанг-тўзон... Вайнштейн электрик ўртоқлари билан вақтинча линиядаги бир участка-да изоляторларни чангдан тозалаб кўрди. Эртасига пойладилар. Сирли шам шуълалари кўринмади!

Вайнштейннинг «эврика»си шу тонгдан бошланган эди. У яна кўп синаб кўриб қатъий хулосага келди: демак, шамол кўтарган шўрхок тўзоннинг қалин қатлами изоляторларни, траверсларни қоплади-да, тунги қиров ёки щабнам ёрдамида ток зайнжирни ҳосил бўлиб, «шам»-лар ёнади. Умуман, бу шўрхок тўзон мотор, машина ёки бошқа бирон механизм билан ишлайдиган одам борки, ҳаммасининг жонига текканини Вайнштейн илгаридан биларди. Мана энди энергетиклар ҳам азобга қолишиди.

— Мен бу лаънати тўзоннинг касофатини ўргана бошладим, Мардонқул ака,— деди Вайнштейн,— диплом ишимда ҳам шуни тақдим қилмоқчиман. Булар бўлса «Чанг-тўзон фанлари доктори» деб, калака қилишади.

Дўстларининг ҳазилкашлигидан сира хафа бўлмагани-лиги кўриниб туради. Заргаров бу катта кўзойнакли, ориққина, жингалак сочли йигитчага ҳаваси келиб, атрофдагилар билан баробар, самимий кулди.

— Кейин нима бўлди, энергетикларга қандай тавсиялар бердингиз?— сўради у.

— «Юмшоқ латта билан изоляторларни артиб туринглар, агрегатларнинг ҳаракатдаги қисмларидан гард-ғуборни пуфлаб тозалаб туринглар», дедим.

Ҳамма ётоқни бошига кўтариб кулиб юборди. Вайнштейн: «Ана кўрдингизми у бачканаларни?» дегандек жилмайиб Заргаровга қаради.

— Умуман, менинг вазифам учқунлашнинг сабабини аниқлаш эди,— деди,— бу ёғига нима қилишса энергетикларнинг ўзлари билишади.

— Бу синчков йигитнинг бу билан қаноатланиб қолмаслиги аниқ эди. Умуман, унинг узоққа бора олишига Заргаров яна бир карра ишонч ҳосил қилди.

У хайрлашаркан, ўшлар бир-бирларига навбат бермай ҳазиллашишиди:

— Қелиб туринг. Мардонқул ака, шахматга бундан зўрларимиз ҳам бор...

Мияси ғовлаб кетган бўлса-да, булар даврасида анча кўнгли яйраган Заргаров эшикка яқин «Хуш кўрдик», деб қўй қовуштириб турган Исмоил акани тирсагидан олди. Гап борлигини сезган қария бошлиқни ўз ҳужрасига бошлаб кирди. Бу ҳужра сершовқин узун ётоқнинг пойгагида бўлса ҳам, жуда файзли, ёруг, озодагина эди. Қўлбола стол-стул, тўсиқ ортида ва эшик ёнида тахта каравотлар, ёзиғлиқ дастурхон, қозиқдаги сочиқлар сутдек оқ. Жавонда Катта энциклопедиянинг уч томи, бири ўртасидан очиқ.

— Қалайсиз, қария?— деди Заргаров курсига ўтириб.

Исмоил ака термосдан чой қуя туриб, одатдагича эзмаланиб жавоб берди:

Оlamda йўқ нарса бор бўлмайди, бор нарса йўқ бўлмайди. Мана, худога шукур, бормиз...

— Йўқ бўлмаймиз, ўлсак ҳам бирон шаклда яшаймиз, денг!— унинг бу гапини ёд билган Заргаров ўзи давом эттириди:— Учинчи каравот кимники?

— Мусулмонқулники. Қелган куни каравот қўйгани жой топилмай, денг, шу ерга олувдим, кейин чиқариб юборишга кўнглимиз бўлмади-ю, шу ерда қола қолди. Очифини айтсам, Мардонқул ука, кампир ҳам жуда «болам-бўтам» қилиб эси кетади. Етимча экан шўрлик, ўзи ҳам эсликкина, унаса, шу ерда қолдирмоқчиман, нима дейсиз?

— Сиз Сатторни ҳам ўғил қилган эдингиз... Ҳозир эслайдими ишқилиб?

— Ҳа энди... уни элаштиrolмадим. У пайтларда кампир йўқ эди, денг. Лекин униси ҳам қатнаб туради. Айниқса бирон ташвишими, ҳаяжони бўлса, югуриб шу ерга келади шайтон. Тунов куни, ҳов, корпус қурилишида сизнинг олдингизда бир ҳодиса бўлган экан... Юрагини ҳовучлаб келиб, кечаси билан миқ этмай ўтириди қошимда. Сиздан ҳайқиб, юраги пўкиллаб юрибди. Иложи бўлса болага қаттиқ жазо берманг. Узидан ўтганини ўзи билади.

— Ҳа, шайтон!— деди Заргаров негадир қувониб.— Иштонини ечиб саваласа арзир эдий-ю... Майли энди, ўзини оқлади. Қаҳрамонлик кўрсатди, очифини айтсам... Бундай ишга қодир одамларнинг қадрига етиш керак,

гарчи хато қилса ҳам. Чунки бундай иш қилиш учун мардликдан ташқари, қандайдир ички бир эркинлик, мустақиллик ҳисси ҳам керак. Фақат ўзига айтманг буни.

— Биламан...— деде оғзининг таноби қочди Исмоил аканинг.— Бунисига кампир жуда кўнгил боғлаб қолдида лекин. Икки фарзанднинг биттаси ҳам пешанамизга сифмади. Ўша мусибат билан бўлиб умр ўтиб кетди. Кўпдан бери гапирамиз, бир ўғил боқиб олсак, деб. Да-ла-даштда юриб, насиб қилмади. Биттагина тирноққа зормиз...

— Ниятингиз яхши, лекин оғир бўлади. Ёши ўтиб қолгану лекин саводи йўқ ҳисоб. Саҳродаги бир ковакда эзилиб, ёввойи бўлиб ўсан... Очкўз эшоннинг тарбияти нима бўларди?

— Хавотир олманг, эси бутун. Ёри жўра орттириб, кўксига шамол тегиб қолди. Мана бу китобни бирга ўқияпмиз, туппа-тузук ақли етяпти. Электр пайвандчига шогирд қилиб қўйибман. Нега «Э» йўқ бу китобда, «Э»сини топиб беринг, дейди. Эрмакка оляпти, деб ўйламанг, ҳунар эгаси бўлади... Хўп, денг, кампиримнинг жони кириб қолди.

— Ҳозир қаерда у киши?

— Э, Марияси билан иш тикишяпти. Тўгарак эмиш. Олтмишга кирганда бизнинг кампир пионер бўлган, тў-гаракка қатнаяпти.

— Бўлмаса, Мария Власовнадан илтимос қилсин: Мусулмонқулни кечки мактабга тайёрлаш керак. Унда ҳамма ташвишлари ўз бўйнингизда бўлади.

— Жоним билан. Раҳмат, Мардонқул ука, ниятимиз, мен сизга айтсан, астойдил. Қариган чоқда бор меҳри-мизни шу болага берсак, деймиз. Ўзи эсликкина, эл бўлиб қолди. Қани, чойга қаранг, ё жиндак, овқатга уннаб юбормайми, қорин қалай? Сиз ҳам сўққабошсиз...

— Йўқ, сиз бундоқ ўтиринг, Исмоил ака, гап бор.

Ҳужра эгаси китоб ўқийдиган чирофини ҳам ёқиб, столга келиб ўлтирди. Ташқарида одам оёғи сепсишган, ёшларнинг шовқини анча тинчиб қолган эди, лампочканинг зириллагани эшитилди.

— Бир нарсани кўздан қочирган эканмиз, Исмоил ака, партбююрода аниқланиб қолди,— деди Заргаров.

— Нима экан у?

— Йигирма кундан кейин бош корпусга бетон кела

бошлайди, уни қабул қилишга тайёр эмасми, йўл йўқ.
Асосий обьектмиз. Шарманда бўлмасак, дейман.

— Ия, нима учун? Йўлдан кўпи йўқ-ку?

— Мен ҳам шундай деб ўйлаб, хато қилган эканманда,— Заргаров партбюорода гап эшиганини айтиб ўтирамди.— Бор йўлларнинг энг яқини ўн етти километр. Ҳозир қиш. Самосвалчилар жанжал қилишди: ҳар тепага салом бериб, ҳар қояга таъзим қилиб, ўн етти километрни айланиб келгунимизча бетон қотиб қолади, дейишяпти. Улар ҳақли. Бош обьектда бундай таваккал қилолмаймиз.

— Ҳа, тикка йўл бор довондан!— қўли билан дераза томонни кўрсатди Исмоил ака.

— Биламан. У ҳам бўлмас экан-да, ҳамма гап шунда!— деди Заргаров.— Нега десангиз, бетон самосвалларда ташилади — довонга чиқиш-тушишда чайқалиб тўкилиб тугайди. Суюқ бетон, тушуняпсизми?

— Э-ҳа-а!— Исмоил ака бош тебратиб қолди. Бошлиқнинг қаттиқ ташвишга тушганича бор эди. Тажрибасизлик ўзидан ўтибди, муддатларни қисқартираман, деб ҳамма катта тадбирларни кўрибди-ю, оддий бир нарсани ўйламабди. Энди қишининг куни ҳавонинг исишини кутиб, шундай катта обьектда ишни тўхтатадими?

Хўп, аҳвол шундай экан, нима учун энди бу дардни бирон ҳал қилувчи, каттароқ одамга эмас, Исмоил акага кўтариб келиб ўтирибди. Қариянинг хаёли мана шунда эди. Бундан бир оз гуурланиб ҳам қўйди-ю, лекин боши қотди. Нима маслаҳат бериш керак? Анча жимликдан кейин, Исмоил зека бошини аста кўтариб қараса, бошлиқ унга мадад тилагандек тикилиб ўлтирибди. Демак, қариядан фақат маслаҳат кутаётгани йўқ.

— Сиз...— деди кўзини олмасдан Исмоил ака.— Сиз... менга мунча тикилмасангиз?..— У ўзидан нима талаб қилинаётганини тахминан тушуниб, ўрнидан туриб кетди. Асабий юра бошлади. Бориб, темир печкадаги қўрни ковлаштириди. Совиб қолган чойни ичиб юборди.

— Пул бермайсиз, албатта?

— Пул йўқ,— деди Заргаров.

— Вақт ҳам бермайсиз?

— Беролмайман. Қаёқдан оламан, Исмоил ака, ўзингиз ўйланг.

Уй эгаси баттар асабийлашиб, қўлини орқасига қил-

ганча буқчайиб хонанинг у бошидан бу бошига бориб келарди.

— Намунча лўкилламасангиз қари туюдай, кўзим тиниб кетяпти, ўтирангиз-чи,— деди Заргаров. Ақл бо-вар қилмайдиган гапни кўтариб келгани, оғир таклифни ўртага қўяётганини ўзи ҳам тушунди шекилли.

— Довонни олиб ташлаш... Шундайми?— деди Исмоил ака.— Оғизнинг бир чеккасидан чиқиб кетади-я! Хом хаёл бу, начальник. Текин ташаббус даврлари ўтиб кетган. Бизнинг замонамиизда эди у — ўтга кир деса — ўтга кираардик, сувга деса — сувга. Ҳозиргилар...

— Менинг давримда ҳам кексалар ёшлар ҳақида худди шундай дерди. Лекин биз кирган ўт оддий ўтлардан эмас эди, биласиз...

— Сен мансуб бўлган авлодга бир нима деяётганим йўқ,— деди Исмоил ака четга қараб. Унинг бирдан сенлаб юборгани Заргаровнинг кўнглида бир илиқ ҳис, умид туғдирди: бу отадек киши оғир пайтда ёлғиз ташлаб қўймайди.— Ўзимнинг иккита нордек укам ўша сен айтган ўтда қирқقا кирмай қирчинидан қирқилди,— дей давом этди чол,— мен учун ўша ўт ҳали ҳам ёна-ди... мана шу ерда,— деб кўксига иккита муштлаб қўйди.

Гапнинг бу томонга бурилиб кетганидан Заргаровнинг кўнгли бузилиброқ турган эди, кампир кириб келди. Нимаси биландир дугонаси Мария Власовнага ўхшаб кетадиган бу кекса аёлнинг ёруғ чеҳраси ҳозиргина ўтган кўнгилсиз гап таъсирига дарҳол барҳам берди.

— Вой ўлай, меҳмонни қуруқ гап билан сийлаб ўтирибсизми?— деди у белигача ўранган катта рўмолини ечаркан, жуссаси кичкинагина бўлиб қолди. Нимжонги на бўлса ҳам, гавдали, қўпол экскаваторчини измида тутади шекилли, Исмоил ака унинг танбеҳидан шошиб қолди. Ҳазилга бурди:

— Ўзингиз свидайнидан мунча кеч келмасангиз, кўзидан?

— Мусулмонқул қани?— деди кўз ёнларида оналикнинг дардли ажинлари пайдо бўлган кампир.

— Қаерда бўларди, кўчада, етти хуфтонгача ўйнайди бўз бўйдоқ, ўғлинг борми — уйлантириб қўймагунча тинчимайсан, дўндиқ.

Буларнинг оиласиб гаплари бошланиб кетганидан ўнгайсизланган Заргаров узр сўради:

— Исмоил ака, ҳалиги гапни бир ўйлаб кўрарсиз, ке-
йин яна гаплашамиз, мен борай.

— Йў-ўқ,— деди Исмоил ака чўзиб,— бу масалани
пайсалга солиб бўлмайди. Хўжайка келганда кетишингиз
нимаси, мени балога қўйиб?

Кампирниң келиб қолиши ҳамма ишни ҳал қилган-
дек, у ўзи ҳам ғайратга кирди. Столга шиша, бодринг
қўйди, кампир ҳам жиз-бизини бошлаб юборган эди.

— Прожектор бўладими?— деди Испонл ака шкаф-
дан нимадир излай туриб.

Стол олдида ёлғиз, ўнгайсизланиб ўтирган Заргаров
тушунмади:

— А?..

— Прожектор, деяпман, бўладими?

Заргаров сакраб туриб, у томон юрди, кўтариб кела-
ётган рюмкаларини қўлидан олди.

— Бўлади, ўн кеча десанғиз — ўн кеча!

— Неча кечалигини билмайман. Олдин ҳисоб-китоб
қилиш керак, тахминан неча минг куба бўлади...

— Ҳисоб-китоб тайёр, Испонл ака!— Заргаров қу-
вонганидан рюмкаларга ароқни қўйиб юборди.— Ича-
мизми, бригадир?

— Майли, ичамиз, таваккал!

Тикка туриб ичиб юборишида, ошхона томонга
аланглаб қўйиб, тузланган бодрингни карсиллатиши.

— Тўхта, мен-ку, экскаваторчиларни қўзғайман, бўн-
дан кўнглинг тўқ бўлсин. Лекин самосвалчиларчى?

— Бобошини танийсиз-а?

— Ҳа, тунов куни кандидатликка олдик. Ёмон шад-
дод экан-е, қурмағур.

— Ана ўша йигирмата самосвалчи билан келади.

— Ҳа, унда... унда яна битта отсак бўларкан!— Чол
плита томондан димоқقا урилган тотли ҳидлардан ил-
ҳомланиб кетди.— Бетон йўлидаги довоннинг йўқ бўли-
ши учун!

Ичдилар. Икки бўлак гўшт қовуриб кампир ҳам кел-
ди. Ойда-йилда бир рюмка-ярим рюмка ичадиган Зарга-
ров бутун баданида ажиб бир роҳат сезди. Бундай оила-
вий, файзли ўтиришни кўпдан кўрмаган эди. Ароқдан
ҳам кўра мана шуниси кайф қилди. Довонгина эмас,
қандайдир тоғлар олиб ташлангандек бўлди йўлидан.
Икковлари ҳам жуда очилиб кўп нарсалар тўғрисида;
саҳро, фарзандлар, прожектор ёруғида, экскаваторлар-

нинг тунги иши, манфаат ва ташаббус тўғрисида узоқ гапдашдилар. Мұхими — атиги олти километрли энг қисқа йўл довонни кесиб ўтиб, бетон темир кузовларда равон билқиллаб ўз вақтида етиб келадиган бўлди.

Заргаров енгил тортиб, ярим кечада баракдан чиқди. Аёзда қор учқунлари кўқимтири кўринади. Юлдузлар паст. Етти оғайни шундоққина бош устида турибди. Ана думи, тўрт бурчаги... Болаларнинг варрагига ўхшайди. Ипидан тортуб-тортиб ўйнаса бўладигандек...

Ётоқнинг эшигى олдида шарпа кўринди. Бирор ёлғиз турибди, қоронғида учқунлатиб тамаки чекяпти. Пана жой, тим қоронғи бўлишига қарамай, Заргаров уни таниди. Кўз билан кўриб ёки бирон белгисидан эмас, қандайдир ички сезги билан таниди. Турган Мамат эди. Шубҳасиз, ўша. Ҳозир қайтиб бориб, юзма-юз гаплашадиган хонаси эди-ю, Заргаров қайтмади. Озгина бўлса ҳам ичган. Ҳиди келса... Яхши эмас. У тезлаб кетди.

Кетди-ю, ҳалиги руҳий енгиллик, ҳалиги кайфият ҳам, кайф ҳам бирдан йўқолди. «Нега элдан бурун теримга сифмай юрибман?» деган ўй келди калласига. Ҳали довон ҳам ўрнида турибди, ҳали Исмонлнинг одамлари нима дейди, ҳали Бобошнинг шериклари унайдими, йўқми, экскаваторда, самосвалда сменадан кейин қолиб, кечаси тоғ афдариш учун ташаббуснинг ўзи етармиди! Бу бўлса ҳамма нарса ҳал бўлгандек, ароқ ичиб, ҳовлиқиб юрибди... Мамат нима қилиб турган экан кечаси эшик тагида? Ё, у эмасми? Йўқ, ўша, индамас. Бошқа бўлса, ақалли, салом берарди-ку, қурилиш бошлиғи ўтганда...

Шу мингай маснинг ниятини билиши керак эди-да. Қаҷонгача ҳар кўрганда юраги қалқиб, ҳадиксираб юради?..

15

Бобошнинг не машаққат билан ундирган учрашуви барбод бўлаёзди. Қизлар ётоғининг тарновига тирмашиб икки марта «Зумраш! Зумраш!» деганида, ҳайриятки, форточекани Зумрашнинг ўзи очди.

— Эртага деган эдинг-ку? — шивирлади у.

— Эртага қиёмат-қойим бўлади, ҳозир чиқ,— деди Бобош.

Эсизгина, янги дазмоллаб кийган шимида тарновнинг қизил бўёғи қолди. Ҳа, майли. Ишқилиб, Зумрашни топди-ку. Бир ёққа чиқиб кетган бўлса, нима қиласди? Ке-

йин ўн беш кунгача кўролмай юарди. Зумрашни ҳозир узоқ ёлғиз қолдириб кетиб бўлмайди.

Ана, ўзи ҳам югуриб чиқди.

Ишчилар ётогига кўчганидан бери Зумрад уст-бошига қарайдиган, ювиниб-тараниб юрадиган, лекин негадир ўйчанроқ бўлиб қолган эди. Икки кўзи чашмадек, гоҳ қоп-қора, гоҳ мовий кўринади. Гўё бир нимани ёдидан чиқаргану сира эслолмаётгандек, паришон.

— Нима қилаётган эдинг?— деди Бобош дарров икки қўлидан ушлаб.

— Ойимга хат ёзdim, Уқтамни олиб келмоқчиман. Сен нима дейсан?

Уни ёлғизлик эзаётганга ўхшайди. Қимнингдир меҳри, яқин бир кишисининг далласига муҳтоҷ.

— Ётоққа ўрганиб қолдингми? Қизлар билан қалайсан?— деб сўради Бобош уни йўлга бошлаб.

— Қизлар яхши... Лекин мен барибир ёлгизман-да. Улар бошқа, мен бошқа...

Бобошнинг кўнгли бузилиб кетди. Қачон у ўзига келади, қачон руҳи тетик бўлади, нега доим кўнгли синиқ? Ҳозир кичкинагина жуссасини бағрига босиб суйгиси келиб кетди. Хафа бўлмаслигини аниқ билса, шундай қиларди ҳам.

— Зумраш, ҳозир мен сени саҳро уфқларига олиб кетаман! Узоқ, узоқ, узоқ юрамиз, майлим?

Қош қорайган. Қиши оқшомининг уфқи олис эмас, сал нарироқда қорайиб турибди. Ҳаво булут бўлганидан соvuқнинг ҳам заҳри йўқ, саҳрога салқингина сокин тун кириб келмоқда. Зумрад, балки ўз бахтига, маъюс жилмайди, кўз чашмалари қорайиб кўринди.

— Айтмоқчи, эртага қанақа қиёмат бўлади? У нима деганинг?

Бобош эртага довонда бошланадиган тунги ишни худди ҳозир кўзи кўриб тургандек шавқ билан гапириб берди. Ҳикоясида қайси бир кинодаги кучли прожекторлар ёрдамида артиллериянинг Берлинга ҳужуми манзараларининг таъсири билиниб турарди. Аниқроғи, довондаги тунги манзараларнинг шунга ўхшашини жуда истарди. У «ялиниб келган қурилиш бошлигини ўзига жуда яқин киши қилиб кўрсатди, ўша тунги ишда манглайида қўтос рамзи бор «БелАЗ» мингандарнинг, яъни «ўз йигитлари»нинг қандай ўрин тутишини ҳам гапирди, бир оз мақтанганини ўзи ҳам сезиб, индамай қолди.

Улар қўл ушлашиб, нам тортиб босилиб қолган қумда юмшоқ қадамлаб, бошлари оққан томонга борар эдилар. Бобош унинг жажжи бармоқларини иссиқ кафтида битта-битта санаб ўйнаркан, сўради:

— Эсингдами?

— Нима?

— Ўпид олганинг...

Зумрад юзини четга бурди, тунги шабада юз-қўзинга, бўйниларига хуш ёқарди.

— Ҳали ҳам сени кўрсам уяламан... Жуда қўрқоқ экানман. ўшандা.

— Энди қўрқмайсанми? — қўлини сиқди Бобош.

— Қимдан?

— Қултойдан.

— Қўрқмайман. Лекин у энди мени нима қилса қўлидан келади, негаки, эркин юрибди. Аммо мен Ўктамни барибир олиб келаман...

Бу кичкинагина нарсанинг дадил ишларни ўйлаб юргани Бобошга ёқди.

— Кўнглинг нимани истаса шуни қил! — деди у. — Қани, биронтаси ғинг деб кўрсин-чи! Сенга очиғини айтсам, «Зумраш» дегани рухсат берганингдан буён мен њеч нарсадан қўрқмайдиган бўлиб қолганман.

— Сен... катта одамсан, эшитганман. У номард ҳам шуни сезиб, пусиб юрибди.

— Бу шунаقا жойки, Зумраш, бу ерда ҳар бир одам катта, мавқели, муҳим... Шу қаторда сен ҳам.

— Мен биламан... Сенинг ёнингда кўриб, ётоқдаги қизлар ҳам менга бошқача қарайдиган бўлиб қолишиди. Үз дугоналаридай билишади, бирга нонушта қиламиз, маслаҳатлашишади... — Зумрад йиғламсираб, тўхтади. — Мен аҳмоқ ўзимни, ўз ўтмишимни қаёқча яширишни билмайман... — У бошини Бобошнинг кўксига қўйиб, сассиз йиғлади. Довдираб қолган йигит уни ёш боладай юпатар экан, соchlарига, ёш օққан юзларига юзи тегиб, қаттиқ қучганини ўзи ҳам билмай қолди. Бўшашган гавдасини бутунлай бағрига олиб, шўртак лабларидан босиб ўпди-ю, қўрқиб кетди. У шафқатсиз тақдир аямаган бу ширин жонни хафа қилиб қўйишдан доим қўрқарди.

Лекин Зумрад бу гал хафа бўлмади. Ёшини артди.

— Мени кечир, Бобош... ҳаммаси учун кечир. Мен сенинг бу муносабатларингга арзимайман. Лекин нима қилай?.. Аввал менга шунчаки бир меҳрибондек кўрин-

динг. Кейин, таваккал қилиб, чақирсанг чиқдим. Менга бир сўзлигинг ёқди. Энди бўлса қийноқдаман. Сенга жуда ишонаману, лекин... мен кимман?

Вокзал ресторанинг ифлос буфети, унинг шалпанг қулоқли, қари, шилпиқ мудири кўз ўнгига келди. Ёшгина сотовучи Зумрад бу одамнинг ҳар қандай пастликдан қайтмаслигини билар, кунига тайинлаган беш сўмини канда қилмай етказиб бериб тураг, бунинг учун харидорларни алдашга ўрганганди. Бора-бора бу иш унга жиноят эмас, кундалик ишдай туюладиган бўлиб қолди.

Бобошининг ҳаяжонли товуши хаёдини қочирди.

— Сен жуда ширин, ақлли қизсан, Зумраш,— дерди Бобош терисига сиғмай.— Истасанг, сени катта бир дунё билан, ҳамма билан таништираман! Фунчанинг қандай очилишини ҳамма кўрсин...

— Унақа катта кетма, мен қўрқаман.

— Мен катта кетаётганим йўқ, ҳаммаси ўзингга боғлиқ,— Бобош икки қўли билан унинг бошини ушлаб, қоронфида чақнаб ёғган тимқора кўзларига боқди.— Кул, жилмай, Зумраш,— дея шивирлаб, лабига лабини тегизди, қизнинг лаблари бўсага жавоб берди.— Энди буниси ёлғондакам эмасми?— кулиб сўради йигит.

Зумрад жилмайди: «Йўқ, буниси ростакам».

— Мен баҳтсизлигимни гоҳо унутиб қўйяпман, бу яхшими, Бобош?

— Сенинг ёнингда мен бутун дунёмни унутиб қўйман...— деди Бобош жавоб ўрнига.— Истайсанми, бир жойга борамиш?

Зумрад қўрқиб қаради:

— Қаёқقا?

— Она тенги бир меҳрибон кишимнинг топшириғи бор. Шуни ўринлатамиш.

Мария Власовна бир неча ёшлардан кутубхона учун китоб йиғишни илтимос қилган эди. У ташкил қилган жамоатчилик асосидаги кутубхона ҳозир икки вагонни эгаллаб, бутун қурилишга татиб қолган. Китоб фондини бойитиш, тартибга солиш, картотека тузиш давом этарди. Ишдан кейин ўнлаб ёшлар Мария Власовнанинг топшириғи билан ётоқма-ётоқ, уйма-уй юриб, китоб йиғишар, бирор битта, бирор иккита китоб топар, бирор қуруқ қайтар, лекин шулар баҳонаси билан қурилишда бойгина кутубхона пайдо бўлиб қолганлигини ҳамма билганди.

— Бирор ўз китобини текинга берадими?— деб сўради Зумрад.

— Ўқиб бўлганини беради-да, эвазига умумий кутубхонадан қанча-қанча бошқа китобларни олиб ўқиса бўлади! Сен юравер, бирон саҳий топилса топилмаса — одамлар билан танишасан.

— Мен комсомол эмасман...

— Бўласан, юравер!

Бу аломат машғулот Зумрадни жуда қизиқтирарди-ю, лекин ортиқча намойишкорона иш экан-да. Бобош билан юрганини ҳамма кўради. «Подумаешь, гўзал! Сенга севгини ким қўйибди, муддатингни ўтасанг-чи», дейдиганлар топилмайдими!

— Бу, аслида, сенга ўҳшаган қизларнинг иши,— деди Бобош уни қўярда-қўймай етаклаб.— Мен сени Мария Власовна билан ҳам таништираман. Биласанми у қандай ажойиб хотин! Ленинни кўрган!

— А?..

— Ҳа, ҳа, юравер!

Улар қўл ушлаганча ётоқ чироқларига қараб югурдилар. Қаердадир дизель гупиллар, шўх қийқириқлар эшитилар эди. Қурилишларга яқинлашган сари қор парчалари пайҳон, губорли. Ҳаво жуда пасайиб, намиқиб келяпти, бир нарса ёғмаса бўлгани. Зумрад қандайдир сершовқин, катта дунёга кириб бораётгандек, Бобошга бутун тақдирини ишониб, унинг қўлини ушлаганча югурар эди. Юраги ҳовлиқиб, ҳансирааб сўради:

— Бобош, у киши ростдан ҳам Ленинни кўрганми?

— Ўзидан сўрайсан, юравер.

Улар ётоқларга етиб бордилар. Ҳамма деразаларда чироқ, ёпиқ дарчаларнинг тирқишидан шуъла тушиб турибди, очиқ форточкалардан ҳовур чиқиб, магнитофон товушлари эшитилади. Бобош суронли бир эшикка шўнғиди. Зумрад ийманиб, оstonада қолди. Қўп ўтмай Бобош каноп билан танғилган учта китоб кўтариб чиқди. Зумрад бу бойлик текиндан-текин қўлга кирганига ишонмагандек, «Вой ўлай!» деб, титилиб кетган китобларни қоронғида пайпаслади-ю, номларини ўқиёлмади.

— Ҳар қандай китоб ҳам бўлаверадими?

— Ҳар қандайи бўлаверади. Биласанми, ухлаб тушингда кўрмаган китоблар чиқиб қолади. Бир куни мана шу ўзимизнинг Қумтөв ҳақида бир минг саккиз юз тўқишин учинчи йили чиқсан китоб топилиб қолди. Молдавиядан келган бир маркшайдерникида. Афсус, французыча экан, Мария Власовнадан бошқа ҳеч ким ўқиёлмади.

— Бобош... Мария Власовна мен билан гаплашарми-
кан?

— Нимани?

— Мен унга бутун ишларимни гапириб берардим...

— Ҳаммасини билади, мен айтганман.

— Вой. ўлмасам...

— Онамдек яқин кишим, деяпман-ку. Мен ундан ҳеч нарсаны яширмайман. Сени яхши кўрганимни ҳам...

Зумрад тўхтаб қолди. Дармони қуриб, ўтирадиган жой қидирди. Жой йўқ эди.

— Зумраш...— Бобош чўчиб уни қўлтиғидан олар-кан, бутун баданидан ҳовур чиқиб кетаётганини сезди. Қизлар ётоғига яқинлашишган эди. Зумрад:

— Мен бормайман, Бобош... хайр,— деди-да, чопқил-лаганча ётоғига кириб кетди.

Бобош деворга суюниб қолди. Қўлида ҳалиги учта китоб. Ҳозиргина шундай қадрли эди бу эски китоблар, қандай қувонган эди уларнинг топилганига! Энди бўлса, ташлаб юборгиси келди.

Нима қилиш керак? Яна тақиллатиб орқасидан кирса... Йўқ, энди эҳтиёт бўлиш керак. Ҳали ҳам тилидан куйиб ўтирибди. Гапнинг меъёрини билмади-билмади-да. Умуман, қизлар билан муомала қилишни эпломайди у. Улгудай тўпори. Мана энди ўзидан кўрсинг, ландавур!

Зумраш нима қиляптийкин? Ёстиғига юзини босиб йиғлаяптими? Юрагида жароҳати бор. Сал бир нарса тегиб кетса, дард чекади. Битиб кетармикан бу яра? Гоҳо Бобошнинг ўз юрагида ҳам қайсиdir бир жойи ачиша бошлади. Мана шундай аҳвол давом этаверса-я?

Ҳаммаси Қултой газанда касофатидан. Бузоқбоши-дай ўрмалаб ўтиб қолса, қиз бечорадан ўша куни овқат ҳам ўтмас экан. Жирканса керак-да. Бобошнинг мана шундай қони қайнаган пайтда рўпарадан чиқиб ҳам қолмайдики, қоронғида дўнг пешонасини қумга ишқаса...

Ётоқ эшиги очилиб, Зумрад югуриб чиқди, қўлида битта китоб. Дам ўнгга, дам чапга югуриб, аланглади.

— Зумраш...— деб чақирди кўзи чақнаган Бобош. Қиз унга қараб стилди. Бобош уни бир йўқотиб, яна топгандек, бағрига оларкан, бир қоп қувончни қучгандек бўлди.

— Сен билан бирга бораман... мана, китоб олиб чиқдим,— деди Зумрад қувончдан қалтираб.— Сени, кетиб қолдимикан, деб жуда қўрқдим. Кетиб қолганингда кечаси билан йиғлаб чиқардим...

— Бу ўзингнинг китобингми?

— Ҳа. Биттаю битта китобим. «Монте-Кристо». Икки йилдан бери олиб юраман. Уч марта ўқиб чиқдим. Етоқдаги бўшқа қизлардан ҳам китоб олиб бераман. Ахир бу жуда қулай: битта китоб бериб, бутун бир кутубхонага эга бўласан. Истаган китобингни ўқийсан.

— Ташвиқотга чакки эмас экансан-ку! Мария Власовна сени албатта ёқтириб қолади.

— Кетдик.

— Кетдик. Аввал мана бу «Гранд отель»га ҳам кириб китоб оламиз. У ерда Эйнштейнга ўхшаган китобхўрлар бор.

— Эйнштейн?

— Ҳа. Ўртоғим. Кунига учта китобни туширади. Каравотининг тагига эгилиб қарасанг, фиж-фиж китоб: олий математикадан тортиб Афанди латифалари гача бор. Мен ундан тўққизта нодир китоб олганман, яна ваъда қилган.

Улар қоронги йўлакда қандайдир этикларга қоқиласуқила ичкарига киришди. Етоқ дим, кимдир ҳозирдан бурканиб ухлаган, кўплар ўйнагани чиқиб кетган, Вайнштейн ҳали келмаган, одам кам эди. Узоқ бурчакда хира чироқ тагидаги каравот устида Ҳожимат билан Қултой карта ташлашиб ўтиришибди.

Зумрад уларни кўриши билан эшикка отилмоқчи бўлган эди, Бобош қўлидан маҳкам ушлаб қолди. Улар каравотлар оралаб ичкарироққа юрдилар, жавдираган Зумрад тўртта китобни икки қўллаб кўксига босгаича, Бобошнинг соясида турибди.

— Китоб борми, йигитлар? Китобга келдик,— деди Бобош.

— Ана, Ҳожиматнинг омонат дафтарчасини сўра, беради. Бир неча том бўлиб қолган,— дёди кимдир кўрпа тагидан.

Нарироқда Зумрадни кўриб, Қултой ўрнидан турди. Секин яқинлашиб келди.

— Китоб ўқийдиган бўлибсиз-да, онаси?— деди ба-ланд овоз билан, кейин Бобошни ияги билан имо қилиб кўрсатди:— Бу, китобхонликка берилсангиз, бузуқликни қачон қиласиз?

Ётганлар бошларини кўтаришиди. Етоқда машъум бир жимлик чўкди. Зумрад китобларни кўксисида тутганича Қултойга аста яқинлашди-да:

— Ўқиймиз,— деди секин. Кейин юзига шартта ту-
пуриб, яна ҳам паст овоз билан сўзида давом этди:—
Бундан кейин, омон бўлсангиз, ҳар бир қалин-қаттиқ
гапингизга мана шундай жавоб оласиз, хўпми?

— Хўп, лекин мен қамоқда чирисам чирийманки, хотинимнинг бузилиб кетишига йўл қўймайман,— деди Қултой.

— Сен аллақачон чирий бошлабсан шекилли, вужудингдан қўланса ҳид келяпти,— деди Зумрад.

Кимдир, қўланса ҳид чиндан ҳам анқий бошлагандек, шартта туриб форточекани очиб юборди.

Бу пайт эшик гирчиллаб, бурчакдаги тахта тўсиқ ортидан Исмоил ака кўринди. У Бобошни кўриб койиди:

— Ҳой, сен қачон ухлайсан! Эртанги ишдан хабаринг борми? Уни олти кеча ухламаймиз, билиб қўй! Чидаганга чиқарган! Қечаси билан дайдишларингни йигиштир.— Исмоил ака Бобошнинг ёнида чиройли қизни кўриб, қўшиб қўйди:— Вақтинча, албатта...

— Дайдиётганимиз йўқ, Исмоил ака,— деди Бобош,— китоб йиғиб юрибмиз. Сизга ҳам кирмоқчи эдик.

— Ҳа, қани, марҳамат, киринглар, булардан олиб бўлдингларми?

— Ҳа,— деди Бобош Қултойнинг башарасига қараб қўйиб,— олиб бўлдик!

Кейин улар ҳужрага кирдилар. Исмоил аканинг бор-
йўқ китоби қаёқдандир қўлига тушиб қолган Қатта эн-
циклопедиянинг уч томи эди — биринчи, йигирма еттин-
чи, қирқ учинчи томлар. Исмоил ака уларни бир бошдан
худди роман ўқигандек ўқир эди. «Оlamda гап кўп экан-
да, битта сўз ҳақида шунча гап!»— дерди бошини чай-
қаб. Яна, ҳар нарсага болаларча қизиқиц билан ўқишга
киришиб кетарди. Кутубхонадан энциклопедиянинг бош-
қа жилдларини ҳам олиб ўқиш шарти билан бир кито-
бини тақдим этди. Зумрад буни ҳам каноп билан танғиб
олди. У бу ёқимтой қария берган китобнинг оғирлигидан
хурсанд эди.

Бобош уй эгаси билан бир нималарнидир гаплашиб
бўлгунча, Зумрад Мастура хола билан танишиб олди.
Уни ўз онасига ўхшатиб, кўнглидаги анчагина гаплари-
ни ҳам айтиб юборди. Қизнинг ошхонада ишлашини эши-
тиб, ошпаз Мастура хола ҳам уни ўзига яқин олди, паль-
тосига учта тугма топиб берди.

Мастура хола асли Истра Дмитриевна эканини ал-

лақачон унугиб юборган, ўзбекчада, соғ жонли тилни мақол-маталлар билан бежаб-бежаб гапирарди.

— Пальтонгиз қизил экан, мана, қизгишини тақиб олинг, қизим, ана у магазин ўлгурники ярашмабди.

Бобош гапини тугатгач, бирдан фавқулодда қувноқлик билан Зумраднинг қўйнидан тутди. У қизни негадир доим ёш боладек етаклаб юргиси келарди. Шовқин-сурон билан хайрлашиб чиқиб кетдилар.

— Сен биз рабочийларнинг одатини тушунишинг керак, Зумрад,— деди Бобош кўчага чиққандан кейин, шушиб кутубхона томон боришаркан.— Ҳафа бўлмайсан, мен бор гапни Исмоил акага ҳам айтдим.

→ Яхши одам эканлар.

— Ҳа-да. Мен сени бу с尔да кечалари Қултой калла ёнида ёлгиз қолдирмайман. Исмоил aka билан келишдик. Биз билан довонга жўнайсан.

— Нима қиласман у ерда?

— У ерда ҳам ошхона бўлади. Мастура хола билан бирга кечқурунлари овқат пиширасизлар.

— Менга рухсат беришармикан?

— Рухсатни мен ўзим сўрайман.

Зумрад довонда қандай иш бўлишини Бобошининг ҳиноясидан тасаввур этарди. «Бу қурилишинг энг долзарб жойи, буни ҳали ғазеталарга ёзадилар!»— деган эди Бобош. Совуқ шабададан саҳро тебрангандек бўлди. Зумрад узоқларга тикиларди. Булут тарқаб, тун бирдан ёришиб кетган. Зумрад ўзи ҳақида ўйлайди. У бир оқшомда қатта йўл босиб ўтгандек эди. Ҳали Бобош билан олдиларида қанча оқшомлар турибди.

Улар тахта зинадан ёруғ вагонга чиқиб бордилар. Бу ерда полда ҳам, рафларда, столларда, деразаларда ҳам уюм-уюм китоблар тартибсиз сочилиб ётарди. Улар орасидан аранг йўл топиб, энсизгина якка чўп орқали иккинчи вагонга ўтдилар. Бу ерда ҳам катта чироқлар ёнар, поллар янги ювилган, иссиқ, китоблар эса қатор рафларга хиллаб терилган, вагоннинг ярмини эгаллаган узун столларда тўрт-беш одам газета-журнал вараклар, Мария Власовна баланд шкафдан тагидаги столида кичкина-кичкина тўртбурчак қоз парчаларига нималарнидир ёзиб ўтирас эди. Китоб кўтариб келган ёшларни кўриши билан ўрнидан турди.

— Баракалла! Баракалла!— деди жуда хурсанд бўлиб. Оқиш кулча юзидаги майда ажинлар кулгисидан

таралган нурларга ўхшарди. Зумрад уни қандайдир та-саввурлар тақозоси билан Надежда Константиновна Крупскаяя ўхшатди.

— Келтирган китобларингни рўйхат қилинглар.

— Қани, ўтири, Зумраш! — деди Бобош. Зумрадни бу ёруг, озода, жимжит жойнинг эзгу салобати босган эди, курсига омонатгина ўтириб ёза бошлади. Бобош китобларнинг сарлавҳасини айтиб турди.

Мария Власовна уларнинг бир-бирларининг кўзла-рига сирли ёшлик туйфуси билан ялт-юлт қарашларини ҳавасланиб кузатар эди. Зумрад дегани шу экан-да? Қанддеккиша ширин қиз. Бобош тушмагурнинг айланиб ўргилганича бор экан. Қим айтади уни кўпни кўрган, алданган деб? Одам боласи доим шунаقا экан — ёшлиқда тажрибасиз, энди тажриба орттиридим деганида, ёшлиқ таровати сўла бошлайди...

— Боринглар, энди ўйнанглар, — деди Мария Власовна рўйхатни оларкан.

— Мама, биз сизга қарашворсак деган эди, — деди Бобош бармоқларини қарслитлатиб. Зумрад ҳам кетгиси келмагандек илтижо билан қаради.

— Бўпти, — деди Мария Власовна. — Унда нариги хо-нага ўтамиш.

Иккинчи хонада полдаги даста-даста китоблар орасига кириб ўтирилар. Булар ҳаммаси адабий асарлар бўлиб, барини алфавитга қараб саралаш керак эди. Зумрадга бу иш жуда кўнгилли туюлди. Мария Власовна-нинг рўпарасига бемалол ўтириб олиб, ҳар бир китобдан нимадир кутгандек, номаълум бир ширин ҳис билан битталаб қўлига ола бошлади. Уларни ҳозир бирдан ўқиёлмаса ҳам бу сирли оламлар энди гўё уники эди.

— Ҳозир нима иш қиляпсан, қизим?

— Йдиш-товоқ юваман... — деди Зумрад бошини кўтармай.

— Ўзимизнинг ишчи болаларнинг идишими, ахир? Ор қиладиган жойи йўқ, болам, улар меҳнатингнинг қадрига етишади, — деди Мария Власовна қизнинг ўнғай-сизланганини кўриб. Китоб муқовасига тикилган кўзла-рининг атрофи қорамтири тусга кирди. Сояда ажинлари чуқур-чуқур бўлиб кўринарди. — Бу касбни мен ҳам қил-ганман ёшлигимда. Лекин мен текинхўр савдогарнинг ҳаром товоғини ювардим...

Бу содда аёл олдида Зумрад кўп ўтмай ўзини анча

эркин сеза бошлади. Қитоблар устундай уйилар, Бобош уларни юқори рафларга териб турад әди.

— Ленинни күрганингиз ростми, Мария Власовна?— деб сўради Зумрад дадилланиб.

— Қўрганман, Зумрад. Лекин у вақтда гўдак эдим. Бобош келиб, уларнинг ёнига чўккалади.

— Нуқул шунаقا дейсиз. Қайтага яхши эмасми, бора вақтдаги ҳамма нарса яхши эсда қолади. Мама, гапириб беринг...— деб ялинди у.

— Аммо тўғри айтасан,— деди Мария Власовна ҳоргин кўзларини бир нуқтага тикиб.— Ёнида уч минутгина ўтирган бўлсан ҳам, худди ҳозиргидаи, бир умр ёдимда. Фақат, буни камдан-кам одамга гапирганман. Сўзлай бошласам, қандайдир ноёб зарраларни йўқотиб қўяётгандай бўламан. Азиз хотираларни одам гоҳи дилида ардоқласа ҳам яхши бўлар экан. Ҳа майли, сизлар учун айтсан, айта қолай. Ҳар нарсага ташна пайтинглар...

Ота-онам вабодан ўлгандан кейин, Самара яқинидаги Батраки қишлоғидан яланг оёқ чиқиб, пойтахтга бориб қолдим. Катта ҳовли-жойли извошли бойларнинг қишиш-товорини ювиб, даҳлиизда ётиб юрганимда, ҳар куни шу ердан ўтадиган бир хотин отимни сўраб қолди. Жуда юпун эдим, оёқларим ёрилиб кетган, ўн бир яшар етимчаман, урган уради, тепган тепади, лекин ўша хонадонда беминнат югурдак-дастёр эканимни бу хотин ҳам билар экан шекилли: «Мен билан юрасан, бошқа иш топиб бераман», деб қолди. Менга ачинган одамга дарров кўнгил қўядиган одатим бор эди. Бу хотин қора костюм, узун қўнжли баланд пошнали ботинка кийган, юзи ўзимизнинг қишлоқ хотинларицек содда, ёноғи ҳам, пешонаси ҳам кенг, одамнинг дили тортадиган аёл эди.

Мени етаклаб кетди. Ишлайдиган идорасига олиб бориб, бир диванни кўрсатди: «Шу ерда ёта туарсан» деб. Иккинчи куни оёғимга ботинка билан пахталик нимча олиб келди. Кийинтириб бўлгач, нима иш қилишим кераклигини тушунтириди. Бу ер газета идораси экан, ҳамма хоналарда столлар, ёзадиган машинкалар, даста-даста тикилган газеталар, говур-гувур одам, бири бурнумни чимчилаб кетади, бири тегажаклик билан «шуучук» деб чақиради. Ҳаммаси яхши одамлар, иш буюришса жон деб югураман. Фақат Маша хола мени «Машенька» деб чақиради. Мен асосан Маша хола берган қофозларни босмахонага олиб бориб, у ердан янги босилган газета

саҳифаларини олиб келишим керак. Бунга дарров ўрганиб олдим, босмахонага кунига ўн марта югурсам ҳам чарчамайман. Маша холага ҳам ёқиб қолдим, гоҳо бирга нонушта қиласиз...

Шундай қилиб, «Правда» газетасида куръер бўлиб ишлай бошладим. Маша хола, Мария Ильинична, газетанинг масъул секретари эди. Унинг Ленинининг синглиси эканини кейин билиб олдим.

Бир куни Мария Ильинична: «Машенька, бир жойга борамиз», деб қолди. У ўша кунлари жуда хафа, сертавиш кўринар эди, дарров отлана қолдим. Дўконда қиммат-қиммат мевалардан саватга тўлдириб олдик. Аввал файтонда, кейин поездда бориб Герасимово деган жойда тушдик. Анча пиёда юрганимиздан кейин бир баландликда олди томони олтига мармар устунли оппоқ иморат кўринди. Йўлкалар кураб қўйилган экан, икки томони бўй баробар қор. Янги пиймаларим билан топ-тоза қорни ғарч-ғурч босиб, саватчани кўтарганча гизиллаб кетяпман. Фақат Мария Ильиничнанинг чиройи очилмайди. Бунинг сабабини мен ичкарига кирганимдан кейин билдим. Ленин қаттиқ касал экан, биз уни кўргани борган эканмиз. Мен қувонишни ҳам билмайман, хафа бўлишни ҳам. Даҳлизда, залда савлатли, катта одамлар бир-бирлари билан гаплашишмай, дераза тагида, устунлар орқасида ҳафаҳол туришибди. Уларни Ленинининг олдинга киритишмас экан шекилли, на кетишни, на қолишни билмай, ниманидир кутишарди. Ҳамма жим. Эшикдан эшикка ошиқиб, шипиллаб ҳамширалар юришибди, холос.

Бизнинг қиришимизга дарров рухсат беришди. Ҳеч кимни киритишмас экану, бизга рухсат беришди. Пиймаларимизни яхшилаб қоқдигу кирдик.

Мен Ленинни у вақтда, жуда катта одам, деб эшигтан эдим. Шунинг учун унинг мана шундай оддий темир каравотда мажолсиз ётиши мумкин бўлган, ранги кетгайтоқ, чўққи соқолли бир оддий касал киши эканини, агар ҳозир кўриб турмасам, сира кўз олдимга келтиролмасдим. У ётган жойида синглиси билан ўпишиб кўришибди. Мария Ильинична унинг гапириши мумкин эмаслингини билар эди, чеҳрасига меҳр билан қараб, манглайини силади ва кулимсираган кўзларидан «Яхшиман, ҳавотир олма», деган маъйони уқди-да, мени бемор ёнимга ўтқазиб, ўзи меваларни чайгани кетди. Мен ўтирибман. Ёнимда Ленин ётиби. Қимирагани ё бир нарса

дегани юрагим дов бермайди. Унинг ёнига ҳеч кимни яқинлаштирганлари ҳолда, мени бу ерга ўтқазиб қўйгандарни, афтидан шундан эдики, мен билан жиддий гапларни гаплашиб бўлмайди, мен уни безовта қилмай, ёлғиз қолдирмай ўтиришим мумкин.

Бир вақт қарасам, менга кўз қисяпти. Яқинроқ силжигб ўтирдим.

— Отинг нима? — деди шивирлаб.

— Машенька,— дедим. У куч йиғаётгандай индамай олди. «Машенька», деди пичирлаб. Бу номни яхши кўркан шекилли. Синглиси ҳам Машенька эмасми! Яна тақрорлади. Отимни бу буюк одам шундай меҳр билан айтдик, унинг ожизона ётганига ачиниб, кўзимдан ёш чиқиб кетди:— Сизга душманлар ўқ уздими? — деб сўрадим.

— Ҳа, Машенька, душманлар мени отмоқчи бўлишиди,— деди. Узи, докторлардан хавотир олиб бўлса керак, эшикка қараб қўйди. У қаердадир оғриқ сезганиданми, кўнглига ғазабли фикр келганиданми, қошларини чимирди.— Лекин биз уларни йўқотамиз. Сен баҳтли бўласан, Машенька. Биз ўзимиз ўлсак ҳам, уларни йўқотамиз...

У аниқ шундай деб айтдими, бошқачароқми — эслолмайман. Лекин у мендай бир бола билан ҳам шу мазмунда, энг катта масала ҳақида гаплашгани ёдимда.

Шу пайт Мария Ильинична келиб қолди, ликопчадаги ювилган меваларни Ильиничнинг столига қўйиб, мени ташқарига имлади. Унинг кўзлари қизарип кетган эди.

Ўшандан кўп ўтмай, Владимир Ильиничнинг вафот этганини эшигидик. Бутун дунё мусибатда-ю, менинг бутун ғамим: Мария Ильиничнага дуч келмасам, дейман. Негадир унинг йиғлаб қизарган кўзларини кўришга юрагим бетламасди. Отам билан онам икковлари бир кунда ўлган. Ўшанда ҳам шундай қақшаган эмасман...

Кейин мен кўп марта, деярли умр бўйи, энг қийин дамларда Лениннинг ўша сўзларини эсладим. «Биз ўзимиз ўлсак ҳам, уларни йўқ қиламиз. Сен баҳтли яшайсан, Машенька». Бизни деб, балки мени ҳам деб, Ленин-дек одам, яна қанча-қанча буюк кишилар бевақт ҳалок бўлди, биз уларга муносибмизми?. Баъзан — ҳа, дегинг келади, баъзан — йўқ.

— Ма-ма!.. — деди чўзиб Бобош, «Нега бундай дейсиз?» деган оҳангда, Мария Власовнанинг елқасидан қутиб.

— Мен фақат ўзимни гапираётганим йўқ, болаларим,— деди Мария Власовна Бобошнинг саватдек жингалак сочини панжалари билан тұзғитиб.— Биз авлодма-авлод ҳаммамиз бир занжир. Бирники — мингга, мингники — туманга, деган гап бор. Катта сафларинингдан қолманглар. Күпчиликда нимаики ҳайр-саховат бўлса, барчаси сизларники. О, сизлар жуда бойсизлар!..

— Нега, мама?..

— Нега бўларди... Мана, Зумрадни севасанми, ҳири?

— Мен-чи, очигини айтсан, фақат у билан учрашиш учун туғилгандайман,— деди Бобош.. Зумрад лоладек қизарип ўтиради, қўлидаги китоб билан юзини тўсди. Мария Власовна ҳазиллашиб:

— Вой, мен сени тупроқдан олтин элаб олиш учун туғилгансан, деб ўйларканман.

— Йўқ. Зумрадни учратиш учун туғилганман. Фақат, бу ҳақда гапирилмайди. Сизгагина айтяпман, ма. Ахир яшаш учун нафас оляпман; демайди-ку одам...

Улар гап билан бўлиб, вақтнинг ўтганини билмай қолишиган экан, бирдан дизель тўхтаб, чироқлар ўчиб қолди. Ёшлиар кутубхонани қулфлаб, Мария Власовнанинни ўйигача кузатиб қўйдилар. Зумрад йўл-йўлакай чурқ этмади. Хайрлашаётгандан бирдан Мария Власовнанинг қўлини ўпнаб, йиғлаб юборди. Эна ҳам индамай, бошини силаб қўя қолди. У биларди: бу — баҳт қўз ёшлари...

Қайтишда Зумрад бутун ихтиёрини севгилиснинг қўлига топширди.

— Мен билмадим, Бобош...— деди у бўшашиб,— сизларнинг гапларингизга ўргана олармиканман...

«Сизлар». Демак... ҳали бу қувонч ёшларигина эмас. У ҳамон нимадандир хавотирда, тарааддуdda...

— Сизлар-бизларнинг нимаси? Уялмайсанми!..— деди Бобош уни елкасидан қучиб йўлга бошларкан.

16

Заргаров Аббосовни йўлакда учратиб қолди. Индамай ўтиб кетса бўлмасди. Саломлашиб ўтирмаслик учун дарҳол ишдан сўз очди:

— Маткаримовнинг ҳужжатларини тўхтатиб қўйибсиз, Шоаҳмад Аббосович, биз кутиб туролмаймиз...

Аббосов, ишни шу ерда гаплашамизми, дегандай ёйиқ жилмайди-да, чиройли ишора билан кабинетига бошлади. Заргаров область ижрония комитети раисининг кабине-

тига ҳеч кирмаган экан, саҳронинг бутун лою тўзонини бошлаб келгандек, оёқ босгани ийманиб, ўнғайсизланиб қолди. Аббосовнинг кабинетида ҳам, ҳудди уйдагидай, шафтоли гули рангли дарпардалар туширилган, ташқарида эндигина қизариб тонг отаётгандек тасаввур берар эди. Бу роҳатбахш, кўзга беозор рангни топганини!

— Кон директорининг маърузономасини айтяпсизми? — деб сўради Аббосов меҳмонга жой кўрсатиб.

— Ҳа, бизга мармар керак.

Аббосов хотиржам жилмайди.

— Қизиқсиз, Мардонқул. Ишчиларнинг вагонда қишлишапти, посёлка қурилишлари тўхтаб қолган, сиз бўлса мармар қасрлар ҳақида хаёл суреиз.

— Хаёл яхши-да,— деди Заргаров.— Уни қоғозга ўхшатиб ғаладонга яшириб бўлмайди. Очигини айтсанм, ҳужжатларни шунчаки сўрадим. Яширсангиз яширмасангиз, мармар кони запасларини саҳрода қуриладиган янги шаҳарлар учун барибир оламиз.

— Менга деса бутун саҳрони олинг. Сизга ҳукмронлик керак бўлса, бутун областни олинг, Мардонқул. Фақат менга нега дағаллик қиласиз? Биласизки, мен сизга энди ҳеч нарса деёлмайман, афуски, шундай бўлиб қолди, тилим қисиқ...

Заргаров, қалбида қилдек бир нарса узилиб кетгандек, аллақаерини дард ғижимлаб, бошини кўтаролмай қолди.

— Соғлиғи тузукми?.. — деди синиқ оҳангда, секин.

— Яхши, раҳмат,— деди Шоаҳмад табассум билан.

Ажабо, қиёматлик душмани билан гаплашганда ҳам дилидан баҳт-саодат ёғилиб туради-я, қанақа одам, ўзи бу!

— Очигини айтинг,— таваккал қилиб сўради Заргаров,— яхши кўриб тегдими?

Аббосов ўрнидан туриб уни аста тирсагидан ушлади, ўзича яхши, юмшоқ муомала билан ҳар кимни ҳар нарсага кўндириш, ҳар қандай ғазабу изтиробни босиш мумкин, деб ўйласа керак. У Заргаровнинг шиддатли одам эканини бўлар эди, лекин, унингча, ширин сўз ва табассум олдида шиддатли одам йўқ.

— Ҳа, яхши кўради... — деди Заргаровни қўлтиқлаб олиб юмшоқ гиламни аста босаркан.

— Ўзингиз-чи?

— Мм... мен ҳам яхши кўришни яхши кўраман,—

дея, сўз ўйинини бошлаб юборганига ўзи ҳам қойил бўлиб, яйраб кулди Аббосов.

Заргаров ичидан қайнаб кетди. У Фотимани ўйламас эди, Фотиманинг дардида қайнаб-тошиб бўлган. У мана шу ўзини қўлтиқлаб олган одам ҳақида ўйларди. «Яхши кўраман», деган сўздан қочиб, ҳазилга бурди. «Яхши кўради»ни оғиз тўлатиб айтди. Заргаров уни эндигина хиёл тушуниб келяпти. Аббосов, «Севаман», дейдиганлардан эмас, «У мени севади», дейдиганлар хилидан, «Яхши кўришни яхши кўрар»миш. Фожиани ҳам эрмакка айлантиради.

Аббосов Заргаровнинг бу ерга йшга келган кунлариёқ у билан муроса қилолмаслигини, «ё сен, ё мен» бўлиб қолишини билар эди. Шунинг учун Фотиманинг хатоси унга қўл келди. Тоби айниб юрган вақтда уни ўзига қарата олди. Чунки бу кейин иш юзасидан Заргаров нима деса ҳам, «хотини учун қасос оляпти», дейишга баҳдана бўларди. Заргаров энди тушуняпти. Шоаҳмад Табассум шунисигача ўйлаб қўйган экан. Унинг ўзинингна эмас, муҳаббатини тушуниш учун ҳам анча зукколик керак.

— Сизни кўпдан бери бир кўриб гаплашмоқчи эдим,— деди Аббосов тасалли оҳангига кўчиб.— Хафа бўлмаслигинигиз керак, ёш бола эмасмиз. Ҳис-туйфу деган нарсага тизгин солиб бўлмас экан. Турмушда мундай ҳодисалар кўп бўлади.

— Ҳис-туйфуни қўй. Кел, энди ўртоқларча бир гаплашайлик бўлмаса,— деди Мардонқул унинг атири ҳиди келиб турган бағридан тирсагини суфуриб олиб.

У Шоаҳмадни ташқарига бошлаб чиқди. Бинонинг орқа томони катта боғ, яланғоч дараҳтлар орасидаги асфалът йўлкалар катта йўлга олиб чиқади. Улар кимсаниз сўқмоқларда ўтга қуздан қолган япроқларни шитир-шитир босганча ёнма-ён юрдилар. Шоаҳмад унинг тўсатдан «сен»лаб қолганидан хавотир олса ҳам, сир бермай жилмаяр, «Бир гаплашмоқчи эдим», деб ўзтилидан илинганини ўйлар эди.

— Жуда яхши биламан,— деди Мардонқул,— сен менинг ўзимга ҳам, ҳамма қилган ишларимга, режаларимга ҳам қаршисан.

Шоаҳмад ажаблангандек кифтини учирив, қўлларини ёйди:

— Мен бирор жойда сенга қарши гапирдимми?

— О-о! Менга қарши гапирган одам курашни бўйни-
га олиши керак. Сен узоқ яшамоқчисан. Эҳтиосларини
ҳуда-бекордага исроф қилмасдан, аста-секин судралиб
юрганидан тошбақа ҳам санг пўстида уч юз йил яшар-
кан. Лекин сен тошбақа эмас, одамсан. Сенинг сағт
пўстинг — табассум. Газеталарда буни, мешчанликнинг
бир тури, деб ёзишиди. Бизнинг давримизда тошбақа
яшайверади, лекин мешчан — йўқ... У яшаш учун жой
қидириши керак, қидириш эса турган-битгани ташвиш.
Шунинг учун сенинг фалсафанг тугади, Шоаҳмад. Қечи-
расан, энди сенга ҳам жиндак ҳаяжонланишга тўғри
келади. Қалқонингни кўтариб, очиқчасига курашга чиқ,
бўлмаса йўлдан четлан:

Шоаҳмад индамай қолди. Унинг табассуми эндигина
сал сўла бошлаган эди.

— Ҳар ким ҳар хил ишлайди,— деди у оҳиста. Ажаб-
ки, унинг товушида ҳамон эътиroz асари сезилмас
эди.— Биз ҳаммамиз ҳам, одам яхшилик кўрсин, деб
курашамиз. Аммо одам сал дурустроқ, хотиржам яшай
бошласа — дарров мешчанга чиқарамиз.

— «Курашамиз» дедингми?

— Хўп, сен айтганча бўла қолсин, фақат сен кура-
шасан. Лекин сени уйқусиз, лойға-чангга ботиб, азобда
яшашга ким мажбур қиляпти? Қаерда ташвиш, жан-
жал, ишкал бўлса — ўзингни урасан, қаёқдаги хаёлий
гапларни қўзғайсан, ўз терингга сифмайсан. Сени ким
мажбур қиляпти? Оламда шундай нарсалар борки,
уларни кўрмаган маъқул. Кўрмадингми — улар йўқ.
Босмасанг, бақа ҳам «вақ» этмайди. Уни босишга сени
ким мажбур қиляпти? Менми? Нега мендан аламингни
оласан?

— Билмадим,— деди Мардонқул тинкаси қуриб.
Шоаҳмад унинг бўшашганини кўриб, давом этди:

— Бу дунёning ташвиши деб ўлайликми энди? Ота-
бобо, аждодларимиз ҳудди шундай, умргузаронликни
орзу қилиб яшаган. Инсон табиати менинг тарафимдá.
Биз рисоладаги, таомилдаги одамлармиз. Хўш, сенга
ўхшаганлар-чи? Сенлар бизнинг анъанааларимиз ўрнига
нималарни олиб келяпсанлар? Сектантликними, сўғизм-
ними, олам лаззатларидан воз кечишними?.. Булар бари
эскиб қолган-ку, биродар?

— Ҳаёт бор — мудрашdir, ҳаёт бор — кураш! Қа-
дим замоннинг бир буюк шоири шунақа деган. Иш, ҳа-

ракат, интилиш — булар бари азалий ҳам абадий. Ҳаёт — шунақа. Биз — бутун бир жамиятмиз?
— Биз кирмаймизми у жамиятга?
— Афсуски, сен ҳам кирасан... Биз саҳрони уйғот-дигу сени уйғотолмаймиз шекилли.

Заргаров суҳбатдошини яланғоч боғ ўртасидаги сўқмоқда, ярим йўлда ташлаб, шартта жўнаб қолди. Йўл-када унинг изидан қуруқ хазон гужғон ўйнарди.

У саҳрони бир-икки ойдан берп самолётдан кузатмаган эди. Бугун ҳаво ўта тиниқ келиб, қурилишларнинг юзлаб километрлик кенг манзараси худди кафтдагидек кўз ўнгидан ўтди. Тақирлар ўйдим-чуқур бўлиб кеттан, пастак тепаликлар бағридаги илон изи йўлларда занжирдек тизилган шатакли машиналар контейнерда ускуна ташийди, қаердадир янги котлованлар портлатилида; онда-сонда оппоқ иморатлар ер бағридан ўсиб чиққандек кўзга ташланиб қолади. Қувурлар, темир йўллар, каналлар саҳро сатҳини эни бўйига чизиб-тилкала ташлаган. Бир жойда — қишиқи қуюнлар пастлаб ўрмаласа, бир жойда — булутдек тутун кўтариб ковул ёнади, шимол уфқига кўз солсангиз — узун-узун қўтонлар, қўй қишловлари, оқариб ётган қор парчалари, тоғлардан жилдираб тушаётган, эртами-индин қуриб қоладиган жилғалар, атрофи эса баҳордагидек ям-яшил.

Ҳеч қаерда қилган ишинг саҳродагидек «манаман» деб кўринмайди-да. Узинг эккан дараҳт кўзга яқин кўринар экан. «Қандай яшаш мумкин бу ерда? Ҳамма нарса қум устида-ку. Бутун ҳаёт қум устида?..» деган эди Саодат анави келганида. Ҳаётни қаёқдан билсин у шумтака? Ҳаёт бу ерда мустаҳкам заминини топган. Заргаровнинг ўз ҳаёти ҳам энди тамоман унинг йўриғига тушибди. Шу саҳро борки, у ҳам бор. Аббосов эса даврга чап бериб узоқ яшашга уриниб юрибди. Асли, узоқ яшаш — мана шу қайноқликда эмасми? Шунинг учун Заргаров умри қисқа бўлиб қолишидан қўрқмайди. У мана шу беҳаловат борлиққа шу қадар киришиб-чатишиб кетганки, бу бетиним гулдуросда унинг ўз конкрет ҳаёти қаерда бошланадиу қаерда тугайди — бунинг аҳамияти йўқ. Саҳро азалдан мангалик рамзи ахир. Эндиликда эса бу мангалик ажаб мазмунли. Олтин қўриқ — бу ер. Саҳро тирик, у одамларга, замонга лоқайд эмас, унинг дардли, қувончли тақдири бор. Буни одам

барпо қилди, унга ўз нафасини уфурди, ўз ҳаётини борлади. Унинг ҳаёти шу ободлик билан абадий. Ҳаёт — ўлим — абадийлик — мана одамнинг формуласи, ҳурматли Шоаҳмад Аббосович! Сиз бўлса қўлдан кетган эски, патриархал мажмагил толени қўмсайсан. Сокин идеаль, фанбал ақидалар...

Заргаров шу ўйлар билан ўз кўнглини кўтариб, манзилга етиб келди. Қўнган жойида бугун эрталабдан довул бўлиб ўтган экан, ҳамма жойда сув бочкалари, палаталар, чодирлар, капа-чайлаларнинг қамиш томлалари, учиб келган тахта, тунукалар сочилиб ётар эди. Юқори қувватли сим тирговучларнин кўтараётган энергетиклар тракторлар соясида, гулхан атрофида ёстаниб ётиб... шампан виноси ичишарди. Ҳамманинг олдида шиша Заргаров ҳайрон бўлди. Бу нима? Вайронада базм?

— Келинг, начальник, қиттак-қиттак отайлик! — деб кулишди ширақайф йигитлар.

Заргаров суриштирса, довул сув бочкаларини тўнтириб, буларнинг сўнгги запасини қумга сингдирив юборған экан. Чанқаганлар сув келгунча қидамай, омбордан шампан виносини яшиги билан кўтариб чиқишибди.

— Ташналикини босарканми? — дея Заргаров ҳам шўх бир улфат ёнига ўтириб, икки бокални кўпиги билан шимирди. Ҳар бир кўнгилсиз ҳодисани ҳам ўйин-кулгига айлантирадиган бу йигитлар даврасида яна димоги чор бўлди.

Қурилиш материаллари комбинатида бир бефаросат дуч келмаганда, Аббосов билан учрашувдан қолган дилхизалик тамом кўтарилиб кетадиган эди-ю, бўлмади.

Комбинатда пойдеворга бетон қуюшаётган экан. Қумга пойдевор ўрнашгунча бетонни роса шибалаш керак. Заргаров вибратор билан ишлатгандар ичида иккита-учта аёлни ҳам кўриб қолди. Иккитаси йигитлар-дек барваста, шим кийиб олган, эркакларнинг гап отишларига дадил-дадил жавоб бериб, гоҳо чинқириб кулар эди. Учинчиси эса нимдошгина, қизил камзул кийган қишлоқи жувон, уч-тўрт ойли ҳомиласи билиниб турарди. Бетон ичида баланд қўнжли этигини базур судраб вибраторни силжитар экан, юпқагина жуссаси қалтирас эди. Буни кўрган Заргаровнинг газабдан пешонасига тер чиқиб кетди. Жувонни чақирди. Жувон ҳам вибратор билан этигини қолдириб, каскасини қўлига олди-да, юзини арта-арта етиб келди.

— Сизни ким қўйди бу ишга?— деб сўради Заргаров.

Заҳил юзи бўғриқиб турған жувон ерга қаради. Индамади.

— Отингиз нима?

— Жамила.

— Жамила, сизни бу ишга қайси бефаросат қўйди деяпман?

Жувон отини айтиб чақирган бошлиқ олдида ўзини тамом йўқотиб қўйди, қоматини яширишга урингандек ўнгайсизланди, юзига қон тепди. Макканинг сўтасидай чўтири прораб йўргалаб етиб келди.

— Биз билмаймиз, ўртоқ начальник, бизда, уни олинг, буни олманг, деган кўрсатма йўқ.

— Ишдан ҳайдаб юборамац, прораб! Гарчи қурилишда ҳар бир одам бўйи баробар тилладан қиммат бўлса ҳам, мен сени ҳайдайман!— деди Заргаров уни четга тортиб.— Виждон борми сенда?

Можарога одам тўпланиб қолган эди.

— Буни эри қўяди бу ишга! Уша ярамасдан сўраш керак!— дейишди атрофдан.

— Эри ким?

— Ҳожимат қурумсоқ!

— Вибраторда пулни кўпроқ ишлайди-да. Ўзиг сувоқчи эди: Жамила!

— Эри мажбур қиляпти! «Пул ишла», деб ҳоли жонига қўймайди шўрликнинг.

— Бир тийиннинг устида ўлиб қолади, зиқна! Алла-қаери билан қисиб олишга тайёр.

— Ифлос одам. Ўшани ҳайдаш керак, начальник!

Жамила аллақаёққа жўнаб қолган эди. Заргаров дарров машинага чиқди-ю, карьер очиш жойига қараб кетди. Давангир, соchlари патак бўлиб кетган Ҳожиматни қидириб топди. У самосвалда ишлар, бу ерда ўзининг зарур одам эканини яхши билар, ҳақини таниган эди.

— Менга қаранг, биродар,— деди Заргаров уни кабинадан тушириб.

«Кўриб қўйинглар, бизга бошлиқнинг ҳам иши тушиб туради», дегандай, атрофдаги экскаваторчи шериклари-га гердайиб қараб, Ҳожимат катта қўлқопини аста белига қистирди. Заргаров унинг гавдасини чамалаб, Жамилагага роса учта келишини ўйлади.

— Сиз, акаси, бизнинг қурилишга ярамайсиз!— деди қатъий.

— Қандай қилиб? — дея қошини чимириб, чанг қўнглан киприкларини пирпиратди Ҳожимат.— Сиз ярайсизу биз ярамаймизми? Ёки мана бу карьерни газигингиз билан сиз кўтариб ташладингизми, ўртоқ начальник?!

— Майнавозчиликни йифишишириб, ариза ёзинг!

Ҳожимат қараса, гап жиддийгà ўхшайди.

— Нимага? Ё нормани бажармаяпмизми?

— Одамгарчиликни нормалаштириб бўлмайди,— деди қизишмасдан Заргаров.— Оғироёқли хотинингиз пул ишлайди, сиз туфлаб тугасиз! Вибраторда эртага ҳомиласи нобуд бўлади-ку, ноинсоф! Мана бу йигитлар оп қилади сиз билан ёнма-ён ишлагани. Йигит номига, эр номига, ота номига иснод! Нафс шунаقا ваҳшийми? Шундай ювощ, дилбар жувоннинг муҳаббатини пулга чақибсиз. Кўзми ё икки чақалик пулми бу пешонада?

Ҳожимат ўртоқлари орасида ерга кириб кетаётган бўлса ҳам сир бермади:

— Ерга ураверманг, мансабим бор деб...

— Менинг энг юксак мансабим — одамийлик,— деди Заргаров қизишгаинча.— Мен сизга инсонча гапирияпман, кўриб турибсиз, бақираётганим йўқ. Биз бу ерда коллектив тузяпмиз, бундай ваҳшиёна ахлоқингиз билан сиз бизга эл бўлолмайсиз, гап шу.

Бу пайт қаёқдандир Жамила етиб келди, у четроқда ер остидан қараб, қулоқ солиб турарди. Ҳожимат у томон интилганда, Заргаров, овози ўзгара тушиб, гани тутатди:

— Ўйлаб кўринглар...— дея кескин қайрилиб машинаси томон йўналди.

Кечқурун Жамила уйда ўртоқлари олдида мулзам бўлган эрининг кўнглини олиш йўлни изларди. Ҳожимат бўлса, дили қоп-қоронги, ўзидан ҳам, бошқалардан ҳам, хотинидан ҳам нафратланиб, ич-этини еб ўтирди, ювниб-тарангап Жамила унинг оғзини пойлаб, маътал бўлди. Эрининг қош-қовоғидан ҳайиқса ҳам, майин қараб яқинроқ келди, сўйкалди. Сездики, ҳозир Ҳожимат уни силтаб ташламайди. Бундай паллалар улар орасида онда-сонда бўлса ҳам рўй бериб турарди.

— Үзингиз ҳам шу... шу пул ўлгурни мунча йигавер массангиз,— деди Жамила ялингандек,— маломатга қолиб. Ўлмас эдик, юрардик ҳамма қатори. Ҳамма балоқазо шу одатин издан.

— Ҳап тур! — деди Ҳожимат. — «Бошқалар қаторни эмиш! Сен хомкалла, ўша «бошқалар»ни биласанми? Нимаси бор уларнинг? Устида пўшаги йўқ, остида тўшаги, дегандай, ҳафтада қаёнар қозону чакса унсиз қўштанур. На уй-жой, на орзу-ҳавас, на жонининг роҳати... Эрта туради, кеч ётади, иш, таралла, кун ўтса бўлгани! Сен билан бизнинг бўлса, йўриғимиз бўлак! — У ўтирган жойида хотинининг белидан олиб, кичкина жуссанни яқинроқ тортди: — Бизнинг ҳамма нарсамиз тўкис бўлади. Чангакда гўшту, пойгакда кавуш, ўрада сабзию қўрада кўмир, ана чойдиш, худога шукр, ана қопқоғи... Нимаси ёмон, айт-чи, баҳтинг бут, тўрт кўз тугал. Эртамиз ҳам, эркимиз ҳам, тинчмиз ҳам, тилимиз узунлиги ҳам... Бунинг бари — мана шу пул. Мен ҳали улар билан кейинроқ гаплашаман. Хўп, ҳозир айтганини қилиб турайлик. Сен, майли, эртадан бошлаб сувоғингга чиқавер.

Жамила унинг қучиши, овозининг мулоҳимлигидан кўигли бузилиб, йиғламсираб шивирлади:

— Мен пулнингизга қарши эмасман, фақат бола...

— Бола ҳам пул, эси паст. Уни боқиш керакми?

— Шунақа-ку, гоҳо урганларингиз... — Шундай пайтда беозор таъналар қилиб олишга журъат этди Жамила.

— Вой жинни, — деди Ҳожимат ҳам. Унинг бундай рўйхуш бериб қоладиган пайтлари сийрак бўларди. — Вой жинни, сени урган кунларим ўзимнинг чеккан азобларимни билсанг эди! Уради-ю кетади, деб юрасанми? Сендан баттар қийналаман, ҳа! Ҳаммаси ўтиб кетади, Жамила... Мўлжалдагини жамғариб олайлик-чи! Бери кел, мунча иссиқсан? Начальник ҳам пайқабди... «дилбар» дейди...

Яна ўша. Яна ўша лаънати тугун. У Жамилагага доим таҳдид солиб турарди. Лёкин бесўнақай эрининг бағрида у бунга қарши ҳеч нарса деёлмади.

Бу вақт Заргаров ётоғида, серҳаяжон кундан сўнг уйқу ололмай, хаёли ҳар ёқларга кетиб ёлғиз ётарди. Бутун куннинг завқини сўндириди ҳалиги Ҳожимат деган сўхта. Унинг можаросидан асаби нима учун мунча қақшади — ўзи ҳам билмайди. Муштипар Жамиланинг новдадеккина қадди ҳали ҳам кўз ўнгида қалқиб турибди. Аёл кишини эъзозлаб, унинг ҳусни кўркига таъзим қила билиш одамийликнинг бир нормаси экан шекилли-да. Йигитликнинг бу олижаноб фазилатларини шу қадар оёқ ости қилган бир пулпараст хўрлигини келтириб, дилини хира қилди.

Ташқариди нимадир шовилларди. Ёмғирми, шамол дeraзаларга қум зарраларини олиб келиб уряттими, хуллас, одатдаги тун. Саҳронинг кўнгилсиз туни. Заргаров қоронғида қулоқ солиб ётиб, бирдан Зиёданни кўз олдига келтирди. Худди ўша сўнгги учрашувларида кўрганидек, оёқ учида туриб қўлларини юқори рафдаги китобга чўзган ҳолда гавдаланди Зиёда. Шу ҳолатда уни кучиши мумкин эди. Лекин бундай саодатли лаҳза чақмоқдай уради одамни, журъат этолмади ўшанда.

• Ҳозир кириб келса, нима бўларди? У дафъатан келиб қолиши ҳам мумкин, у шундай қиз. Қора тунда кириб келиб қора бахмалдай майнин товуш билан: «Вой, нима қилиб ётибсиз?» деса чўзиб... Заргаров туриб кетишига сал қолди. Уйқуси бутунлай қочиб, Зиёданинг қандай қиёфада кириб келишини тасаввур этишга уринди. Бу ажойиб лаззатли машғулот эди. Борди-ю, ҳозир пайдо бўлса, қандай кириб келардийкан? Қалта кўйлакда, ёш боладек қаҳ-қаҳ отиб кириб келса! Йўқ, узун оқ кўйлакда, қорача юзида ибо, сирли саволлар билан, кўзлари чарақлаб остоңада аста пайдо бўлса. Ҳа, шу тасаввур қолди, капалақдек учмади. Ана, Зиёда турибди. У мағрур, баланд бўйли, Заргаровга ўзининг шоҳона қўркнини ҳадя қилмоқчидек... Йўқ, балки у бош эгиб кирав? Кўзлари ёшланиб, ийманиб, уялиб турар? «Сизни қийнамай, деб келдим...»

Шу пайт эшикда оёқ товуши эшитилди. Ўнгу туши аралашиб кетгандек, ширин хаёл оғушида ётган Заргаров бир сесканиб, қимир этмай қолди. Қулоқ осди. Балки унга шундай туюлгандир. Ундай деса — зум ўтмай эшикнинг бир тавақаси тийқ этиб секин очилди. Лекин буни, тасаввур кучи, деб, ишонмай ётаверди. Эшик ғирчиллаб ёпилгандагина сергак тортди: хонага бирор кирган эди.

— Ким?

Овоз анчадан кейингина, узоқдан келгандек эшитилди:

— Мен... Менинг отим Мамат, гражданин начальник.

Заргаров бир зум қимирлолмай, вужуди музлаб кетганини сезди-ю, яна бир дақиқадан сўнг ўрнидан туриб ўтирди.

— Мамат? Яхёевми?

— Ҳа...

Ҳозир қаер а турибди у, пойгакдами ё Заргаровнинг

тепасидами? Ҳалигина ўз тасаввурларини ҳар хил рангда кўраётган Заргаровнинг кўзлари тиниб кетди. Йўқ, йўқ, кўзи тингани йўқ, хона қоронги, ҳеч нарса кўринмаяпти. Ташқарида шамол ҳам тинди шекилли, жимжит. Заргаров яланг оёқ, пижамада ўтиради: каравотдан туриши керакми-йўқми? Турса қаёқса боради, нимага бориб урилади? Нима қилиб юрибди бу одам бемаҳалда? Кўзларини бир кўрса, биларди.

— Чироқ ўша ерда... чап қўлингизда,— деди Заргаров хотиржамроқ бўлишга тиришиб.

Чироқ ёнди.

Мамат чиноқ остонаяда буқчайиброқ турарди. Ҳўл пешматининг енглари узун, тиззасигача осилиб тушган; кўзи одатдагидек — ерда.

— Келинг,— деди Заргаров,чувагини оёғига илиб ўринидан турди, калтагина аврасиз барра пўстинини елкасига ташлади.— Келинг, ивиб кетибсиз-ку...

Мамат кепкасини қўлига олиб, бошини кўтарди, Заргаровнинг юзига қарадио яна кўзини ерга олди.

— Кечаси бемаҳалда келганим учун кечирасиз... Сиз билан гаплашишим керак эди,— деди.

Заргаров унга жой кўрсатди. Очиғи, ўзининг тезроқ ўлтиргиси келар, ҳаяжонини босиб олган бўлса ҳам; негадир, тиззалари дармонсиздек туюлар эди. Мамат пешматини ечиб рўпарага ўтириди.

— Чой ичасизми?

— Ичаман, гражданин начальник,— деди Мамат салдийдира.— Сиз ҳам ёлғиз экансиз-да?

— Ҳа, ёлғизман...— Заргаров ўчоқни сал ковлаб, плитадаги иссиқ чойдан қўйди, чақмоқ қанд қўйди.— Исиниб олинг. Ёлғизлик буюкларнинг қисмати, дейишидан,— деб кулди у қайтиб ўтиракан.— Ёлғизлик ҳам яхши-ю, лекин унинг яхшилигини айтиш учун ёнигда биронта одам бўлиши керак экан.

— О, жуда керак, гражданин начальник! Керак бўлганда қандоқ! Баъзан атрофим бетон девор, қудуқда ўтиргандай бўламан, аслида — ён-верим тўла одам. Одамларнинг ичиди юрасану, дардингни айтгани дардкаш тополмайсан. Ёлғизлик мана шунаقا, гражданин начальник.

— Сен мени «гражданин» деяверма, Мардонқул менинг отим, эсингдами?

— Эсимда.

— Мени дарров танидингми?
— Дарров танидим.
— Фазабинг келдими?
— Умр ўтди... Мардонқул ака. Фазаб ҳам ўтди. Ҳамма нарсанинг муддати бор...— Унинг кейинги сўзи мудҳиш ҳукмдай совуқ эшитилди.

— Ундаи дема, ёшсан, муддатинг бўлса тугаб қолди, изтиробдан фойда йўқ. Мен, агар қўлимдан келса...

— Биламан, сезиб турибман,— деди Мамат стаканда кафтини иситиб.— Сиз ҳаракат қиляпсиз. Шартлига кўчирган ҳам — сиз. Билдим. Ўзингизни оқламоқчи бўласиз...

Заргаров ундан кўзини олиб, маъюс бўлиб қолди.

— Лекин сиз айбдор эмассиз,— деди Мамат,— мен сизга шуни тушунтиргани узоқ пайт пойлаб юрдим: Мана бугун, ниҳоят...

— Гап менинг айбимда эмас, мен нега ўзимни оқларканман? Гап қонунда, ука. Одам ўлгани ростми? Рост... Сен ўзингни гапир...

— Тўғри, менинг номим — қотил. Мана, неча йилдан бери кўтариб юрибман бу тавқи лаънатни... Ҳозир сиз инсонлик номимни қайта тиклаш учун ёрдам беряпсиз, раҳмат. Лекин сиз менинг олдимда ўзингизни оқлашга уринманг. Сизнинг айбингиз йўқ. Шуни сизга батафсил тушунтириб бермасам, виждоним олдида азоб чекяпман.

— Қани, гапир бўлмаса!

Мамат ҳикоя қила бошлиди:

...Зилзиданинг биринчи кунларидаёқ Заргаров чўлдаги қурувчиларини бошлаб, бутун бир эшелон билан Тошкентга борди. Шаҳарда тартиб ўрнатиш керак эди. Қурувчилар милицияга ихтиёрий ёрдам дружиначилари тузиб, ишдан кейинги соатларда қоронги вайроналарда патруллик қиласидилар. Дастребки оғир кунлари бу группаларни Заргаровнинг ўзи бошқарди.

Мамат у пайтларда ўн тўққиз яшар чавандоз, ипподромдан ҳар куни кеч қайтар, бўш вақтларини тутунган акаси Сотволди билан сухбатда ўтказар эди. Сотволди жўжабирдай жон, кўпни кўрган солдат, лекин аллақаерида ўқ қолиб кетган касалманд одам эди.

Бир куни шомдан кейин улар икковлари шаҳар вайроналарини оралаб юришди. Эски омонат касса биносининг орқасида, бир шубҳали одамга тўқнаш келишди. Мамат уни танир эди, урушдан кейинги оғир йиллари

болалар уйида хўжалик мудири бўлиб ишлаб, болаларга тегишли озиқ-овқатлардан ўғирлаб сотгани учун қамалиб кетган бир очкўз, текинхўр эди. Мамат дарров щубҳага тушди — ярамаснинг қўйнида нимадир бор, бу ерда бекорга ивирсиб юрганинг ўғри мушукникидек йилтиллаган кўзларидан маълум эди. Оғир йиллари етим болаларниг оғзидағини тортиб олиб еган бу аblaҳнинг одамлар бошига қора кун тушганда вайронада қузғундек пайдо бўлгани бежиз эмас. Мамат унинг кимлигини Сотволдига икки сўз билан тушунтириди-да, секин шипшиди: «Тутиш керак буни!»

— Тўхта, қўйнингдаги нима?— деб қичқирди у шу зумдаёқ.

Безори қоронги муюлишда аланглаб қолди:

— Нарироқдан айланаб ўт!— деди у, қўлида йилт этиб пичоқ пайдо бўлди.

— Қаёққа айланаман йўл бу ёқда туриб?— деди Мамат унга тикка қараб бораркан.— Қўйнингдагини чиқар, талончи! Қайси шўрликнинг вайронасини шилдинг!

— Нарироқдан ўт деяпман!— Унинг олдига сакраб тушди ўғри. Бутларини керганча букчайиб пичогини ўқталди. Мамат бораверди. Яқинлашиб, пичоқ тутган қўлига бир тепаман деганиди, оёқ остидаги ғишт кўчиб ағдарилиб тушди. Ўғри унга ташланди. Бу пайт Сотволди ака қоронфида нима бўлаётганини аниқ кўролмади, лекин ўғрининг болани пичоқлаб қочиши ҳеч гап эмасди. Шунинг учун тупроқда учи чиқиб ётган таёқни даст суфуриб, бандитнинг елкаси аралаш бошига бир туширди. Шундан кейин чуқурда тупроқ тўзғиб, иккаласи ҳам жим бўлиб қолди. Ўғри шилқ этиб тушган эди. Мамат аста қўзғалиб, унинг тагидан оёгини суфуриб олди. Гугурт чақиб қарашса — ўлиб қолибди. Сотволди аканинг таёқ дегани темир экан, қизиқ устида оғирлигини пайқамабди.

Энди нима қилиш керак? Одам ўлдириб қўйишиди-ку? На қочишини, на мурдани кўтариши билмай, қоронфида туришарди.

— Бошини еди, аblaҳ...— деди Мамат.

— Аттанг... Нима қилиб қўйдим-а?— ёниб кетаётган-дек ёқаларини ечди Сотволди ака.— Бир камим шу эди...

Нарироқда одамлар кўринди, қўл фонарининг нури

тер-чангдан кир бўліб кетгани юзларига келиб урилди.

— Ким бор у ёқда? — деб қичқириди патруль.

— Сиз индамайсиз, ҳамма гапга ўзим жавоб берамаи,— деди Мамат акасига.

Енгларига алвон тасма боғлаган йигитлар етиб келишиди. Олдида мана шу Заргаров турарди.

Фожиа юз берган жойда текшириш бошланди. Улик-нинг қўйинидан бир кило маржон чиқди. Ўлиб кетишига арзийдиган нарса ҳам эмас. Эвоҳ, инсон боласи умрини қадрламагани туриб-туриб юракни тилгандай қаттиқ аlam қиласи...

Буларни элтиб милицияга топширишиди.

Мамат Сотволдини икки кечаки қийиаб, авраб кўндириди: «Аблаҳни мен ўлдиридим, сизга алоқаси йўқ, билдингизми? Жим ўтиринг, етти жонни ташлаб қаёққа борасиз? Шундай ҳам умрингиз окопда, госпиталда ўтди, бас, қаҳрамонликни йиғиштиринг! Мени ҳеч нарса қилолмайди, мен бандитни ўлдиридим, пичоги бор эди. Гапни бўлманг, мен сўққа бошман, соғломман. Майли, қонундагисини берсин... Сиз... сизнинг ишингиз бўлган эмас, тамом».

Мамат кечаси билан гапирди, дўқ урди, ялиниб кўрди, ҳатто йиғлади ҳам. Сотволди аввал бир кўнди-ю, эрталаб яна айниди:

«Йўқ, мен виждонни қаёққа қўяман, сен бу ёқда ётганингда у мени ейди-ку?»

— Етти болани-чи? Уларни қаёққа қўясиз? Кейин... у ерда сиз ўлмб қоласиз, ранг-рўйингизни қаранг!

Иккинчи кечаси яна ҳамма гап бошдан бошланди. Улар муштлашишгача бордилар. Сотволдининг дарди тутиб қолди. Ўзига келганда: «Майли билганингни қил», деб йиғлаб юборди...

— Бу ёри ўзингизга маълум,— деди Мамат совуқ стаканин ҳамон кафтлари орасида тутиб. Заргаров кўз ўнгидаги бутунлай бошқа одамга айланган бу маҳбусга узоқ тикилиб қолди. Заргаров ўша кўнгилсиз кунлари киши ўлдириб, одамлар дилига ваҳма солган бу шахснинг қамалишини қаттиқ талаб қилган, бу рост. Унинг учун бу ўша пайтда қотил эди. Шу пайтгача ҳам қотил эди. Энди-чи? Энди... худо билади ким...

— Кейин Сотволдидан хабар топдингми, у нима бўлди?

— Урушда еган ўқи олиб кетди уни,— деди Ма-

Мат.—Шунисига ҳам шукр, «қамоқда ўлди», деган гап емон. Солдат одамга ярашмасди!..

Оғир, фожиали дамларда ҳам виждон софлигини йўқотмаган бу қўримсизгина йигит Заргаровнинг қадабидан жой ола бошлади. Инсонда софлик эътиқоди нақадар чуқур ўрнашган бўлади-я! Унинг иродасини қамоқ ҳам синдиrolмабди. Асаблари қақшаган, руҳи шикастланган бўлса ҳам, тиниқ кўл тубидек софлик бор аллақаерида.

— Мамат, очиқ айтинг,— қайта сизлаб гапирди Заргаров,— қандай кечирдингиз бу йилларни? Бу ер сизга қалай?

— Болалар уйидалигимизда бир ўйинимиз бўларди,— деди Мамат маъюс жилмайиб,— ҳали-ҳали бутун ваҳимаси, ҳаяжонлари эсимда. Довюракликка басмабас ўйнаб, поезд йўлига ётардик-да, состав ўтишини пойлардик. Бир кичкинагина, ҳеч нарсадан қўрқмайдиган чайир бола бўларди, «фитна» эди лақаби. Ўша бошлаган бу ўйинни. «Фитна» билардики, поезд тепаликка чиқадиган жойда вагонлар орасидаги занжирлар таранг тортилади, шунинг учун хавфсиз. Икки рельс ўртасига ерга қалишиб ётардик. Бир неча дақиқали даҳшат... биласизми, ерга кириб кетгудай ёпишиб, шу қўрқувни енгиш керак. Фалати. Одам бошини кўтаргиси келади, бу истакни енгиш ҳам осон эмас, зўр иромда керак. Тепангдан тонна-тонна темир гумбуrlаганча физиллаб ўтаётганини сезиб турасан, у сени ердан қўпориб олаётгандай, илиб олиб, эзиб-янчиб, судраб кетадигандай. Темирларнинг тиричиллаши нақ суюқ-суюгингдан ўтади. Поезд ўтиб кетгандан кейин ҳам, бошингни кўтаришга юрагинг бетламай, анча ётасан. Поезд сени сургаб кетаётгандай, кейин гавданг узунчоқ бўлиб, чўзилиб, поезд орқасидан сузиб кетаётгандай, бўласан. Пардай енгил тортиб турасан, учиб кетгинг келади. Баданда роҳатижон бир илиқлик... Биласизми, бу — ҳаёт; ҳаёт илиқлиги қайтадан баданга оқиб кира бошлайди... Кейинги йилларда мен мана шуларнинг ҳаммасини бошдан кечиргандайман. Лекин боловликда эмас, катта бўлганимда. Дақиқалар эмас, йиллар давомида...

Мамат чойни ҳўплар экан, қўллари қалтиrap эди.

— Бизда сал енгил тортган бўлсангиз, сал илиқлик сезган бўлсангиз, мен хурсандман,— деди Заргаров, барвақт чарчаган бу одамга қандайдир яхши сўз айтгиси

келар, лекин гап тополмас эди. У йигитнинг ҳолатини астойдил тушунди, ёрдам қилгиси келар эди: Лекин яхши гап айтишдан бошқа нима қилиши мумкин?

— Сизниң қизингиз бор экан, Марданқул ака, анов келганида кўрдим,— деди Мамат кета туриб.

— Ҳа, ҳа, бор. Техникимда ўқийди.

— Биламан. Бирга турсанглар бўлмайдими?

— Битирганда кейин келади. Албатта ёнимга кела-ди.

— Унинг ҳам фамилияси Заргаровами?

— ...Ҳ-ҳа. Заргарова Саодат. Хат ёзасизми, адресини берайми?

— Адресини биламан,— деди Мамат.— Лекин хат ёзмайман, яъни ҳозир эмас. Балки бир кун келиб ёзарман. Биз у билан жуда яхши гаплашдик, ақлли қиз экан.

— Ҳа, ҳа. Фақат, жиндак шумтакароқ,— деб кулди Заргаров.— Сиз келиб туринг. Мен кечқурунлар уйда бўламан. Келинг, хўйми?

Мамат тун қўйнига кириб йўқолди. Унинг сўнгги қа-раши ҳам аллақандай шу тун сингари тераи эди. Зарга-ров шундан кейин уни қайтиб кўролмади...

17

Зумраднинг Ўктами бутун бригадага овунчоқ бўлди, Бирни кўтариб бағрига босади, бирни осмонга иргитиб ўйнатади, хуллас, бутун бир концерт. У билан овора бў-либ тушиликдан ҳам қолиб кетишади. Бола ҳам ўзи қў-ғирчоқдеккина, тили эиди чиқиб, сергап бўлган пайти, учраган одам билан эл бўлиб, етаклашиб кетаверади. Қелган куни ошхонада момиқ қулоқчини ўчоққа таш-табди, роса кулги бўлди. Кечки совуқ тушганда Исмоил-канинг жун қўлқопини бошига кийдириб қўйиниши. Ўк-ам бўлса, кийдию ечгани унамади. Шундан бери чўқ-қайтириб, қўлқоп кийиб юрибди.

Бригада ишдан келгунча ошхона атрофида питиллаб юриб, зерикади, қўллари совуқда қизариб кетса ҳам ичкари кирмай, амакиларнинг келишини кутади. Зумрад баъзан қўрқади: бу амакиларга ўрганиб, онасидан безиб қолса-я? Кейин ўйлаб, жилмайиб қўяди, боласини бего-на одамлардан қизғангани ўзига нашъа қиласди. Экска-ваторчи, автоскреперчи, самосвалчилар лой-чанг уст-бошлари, мойли қўллари билан келиб болани кўтарган-

да ҳам Зумрад индамай, эркакларнинг қўпол болажон-лигига жилмайиб тураверади.

Бобош бу муносабатларни, кичкинагина она-боланинг кўпчилик қатори ўйнаб-кулишини чет-четдан қузатди. Фурурини яширади-ю, уларга жиндак бир. хавф-хатар сезилса ҳушёр тортиб, ёнларида ҳозир нозир. Кечқурунлари саватдек сочини сув билан йилтиллатиб, ошхона олдида пайдо бўлади. Зумраднинг атрофида айланади; билдиrmай, Ўқтамга конфет бериб кетади.

Довонда иш тугаган куни кечки овқат вақтида Сатторнинг бир ҳазили билан говур бошланиб кетди.

— Ўртоқлар, биз Ўқтамдан энди ажралолмаймиз, «полк ўғли» бўлиб қолсин бригадамизда!

Бу гапдан кейин олағовур кўтарилди . Бирорлар қичқириб маъқуллади, қарсак чалди. Бирорлар бунга қарши чиқди: яхши эмас, туқсан онаси бўла туриб... «Кўчада қолган болам йўқ!»— деб хафа бўлса-чи? Саттор, Мусулмонқул сингарилар: «Полк ўғли бўлсин, қаерга борсак бирга олиб юрамиз», деб турйб олишди. Бола уларга аввало эрмак эди.

Исмоил ака ўрта йўлни топиб берди.

— Ундоқ ҳам эмас, мундоқ ҳам, йигитлар,— деди бригадир салмоқ билан,— биз Ўқтамжон катта бўлгунча уни ўз оталифимизга олиб, онасига қарашиб турайлик. Қийим-кечак, сут қатиқ, ўйинчоқ вожидан... Токи ёлғиз қўй Зумрадхон қийналмасин. У ҳам бизнинг синглимиз бўлиб қолди, ҳам сариштали, ҳам фариштали. Яхши пазанда.

Яна шовқин кўтарилди. Бу таклиф икки томонни ҳам қаноатлантиради. Мажлис ёппасига қарор қилди. Ўқтамнинг тарбияси учун бригада моддий ёрдам бериб турадиган бўлди.

Зумрад Мастира холанинг соясида фартуғининг боғишини титкилаб, қизарганча ерга қараб турарди. У «йўқ» деёлмади, Ўқтамни боқишга ўзининг қурби етишини билса ҳам, «йўқ» деёлмади, чунки бу одамларнинг меҳригнёси унинг учун жуда азиз эди.

Бобош ҳам индамади. Ўқтам ва Зумраднинг бу қувноқ бригада билан боғланиб қолиши уларни ҳар қандай хавф-хатардан халос қиласр эди. Бобош уларнинг ҳимоясизлигидан қўрқар, Қултой калла ёдидан чиқмас, унинг сарғиш курак тишлари кўз ўнгидан кетмас эди. Чунки у ярамас ҳамон шу ерда, дилида қандайдир ниятлари борлиги башарасидан маълум.

Чиндаи ҳам, бригада базага қайтгандаи кейин, иккинчи куни ёқ Қултой Зумраднинг йўлини тўсди. Кечқурун эди. Ётоқ орқасидаги пастқам бутазор. Бу боғчадаги кўчатларни ёшлар кузда тажриба учун ўтқазишган: қани ўсармикан, деб. Кўчатлар пастликка, кузги ёғинда сув тўпландиган жойга, ўтқазилган эди, тутиб кетадиганга ўхшайди — новдаларида нам бор. «Боғ» пастликда бўлганидан, тун яқинлашган сари чуқурроқ кўринар эди. Қултойнинг ердан қалқиб чиққандай тўсатдан пайдо бўлиши, ҳансираши, хирқираб гапириши Зумрадни аввал қаттиқ таҳликага солди. Лекин шу заҳоти ўзини тутиб олди. «Мен бу одамдан қўрқиб бўлганман», деди дилида. Қултой бригадада бўлган гапни эшитган экан.

— Олма уларнинг пулини, гадомисан, ғурурнинг қани? — деди у.

— Нима ишингиз бор?

— Бола етим эмас. Мен ўлибманми?

— Улганмисиз, тирикмисиз — менга барибир. Йўлни бўшатинг!

— Йўқ, — деди Қултой йўлга кўндаланг туриб, — сен юзга туфлаш билан қутулолмайсан. Мунақасини кўп кўрганмиз, енг омон бўлса артамиз-кетамиз. Келиб-келиб тупукдан қўрқдимми энди. Калта ўйлабсан.

— Мен биламан нимадан қўрқишингни! — деди Зумрад, овозида ишонч, ғурур янгради. — Менинг одам бўлишимдан қўрқасан. Ўзингдай паст махлуқ бўлишимни истайсан. Чунки фақат ўшанда мен сенинг измингдан чиқмаслигим мумкин.

— Одам бўлиб бўпсан! — деди Қултой курак тишлиари орсидан чирт этиб туфуриб. — Ипак пайпоқ кийдиму одам бўлдим, деб ўйляйсанми! Бригададан пул олсанг — пайпоғинг билан бўғиб кетаман, билиб қўй!

— Йўлни бўшат!

— Зумраш... — Қултойнинг овози бирдан юмшади. Дўқ-девора билан иш чиқмагандан кейин ялинишга тушди. — Зумраш... Хайр-эҳсонни нима қиласан? Ўкташа мен шундай нарса тайёрлаб қўйибманки... — овозини пасайтиб гапирди, — шундайини тайёрлаб қўйибманки, бир умр ётиб еган билан тугамайди. Бу бригадангнинг садақа пули эмас.

— Нима?

— Пул десанг — пул, тилла десанг — тилла қилиб

бераман. Менга керак эмас. Бари Ўктамга. Хоҳласаңыз, номига омонат дафтарча ёэдириб бераман.

— Қаёқдан олдинг?

— Узумини егину бөғини сўрама!

— Ҳаромдан ҳазар қиласман! — Унинг юзига қараб бақирди Зумрад. Кейин қандайдир йўл топиб, унинг ёнидан лип этиб ўтдию елдай учди.

— Зумраш... сўяман,— деб тишларини қайраганча ғижиниб қолди Қултой. Жағининг пайлари ўйнар эди. Нарироқдаги чироқ тагида одам товуши эшитилди-ю, орқасидан боролмади. Аъзойи бадани қизиб, бир жойда анчагача ер депсаб типирчилади...

Қишининг заҳри кетди. Осмоннинг, новдаларнинг, ҳатто қумниг ҳам тузи ўзгарди. Қаердадир, табнат қаърида баҳор уйғонаётганини дилдан сезади киши. Қўп ўтмай, бу шабнамли эрталар унутилади. Қуёш забтига олиб, ернинг намини тамом сугуради-да, қум устида шўрхок кристаллар йилтиллайди. Баҳор қовжироги — саҳронинг энг ғамгин фасли. Уч ҳафтада кўклам сўлиб қолади. Шўртак гармесел гиёҳларга азоб бера бошлайди.

Шуларни ўйлаганда ҳозирги намгарчиликнинг ҳам қадри ўтади кишига. Заргаров йўлчиларнинг узоқ мазгилидан қайтиб келаркан, янги тушган асфальт йўлларнинг тонг шабнамида ялтиллашидан кўзлари қувонар, объектма-объект ўйдим-чуқурларда чайқалиб юриб толиқсан қўли бу равон йўлда баранка устида осойишта ётиб гўё ором олар, бутун вужуди роҳат қилар эди.

Комбинат корпуси яқинидан ўтаётганида бежирим-гина бир аёл йўл ёқасида, «Олиб.кетинг!» деб қўл кўтарди. Жонон экан, гаплашиб кетарман, бир киракашлиқ ҳам қиласай, дея шўхлиги тутиб, тўхтади. Қараса, Гита! Инглай-инглай, қовоқлари шишиб кетибди. Тўхтаган оддий шофёр эмас, Заргаров эканини кўриб, «Кечира-сиз», дея изтиробда қўл силтади, яна йўлга тикилди.

Заргаров пастга тушди. «Яна эри билан ўрталарида бир можаро бўлганга ўхшайди-да», деб ўйлади.

— Нима гап, Гита?

Гита ҳўнграб юборди.

— Эрик! Эрик... — дерди икки гапнинг бирида. Ўксаб, ўпкасини аранг босиб гапиаркан, бошқа сўзларини тушуниш маҳол эди. Заргаров ахир англади: баҳтсизлик. Эрикни мотоцикл уриб кетибди. Оғир аҳволда касалхонага тушиб қолибди.

— Чиқинг машинага! — деди Заргаров. Гита коржо-
масини ҳам ечишга улгурмаган эди. Оҳак юқини қоқа
бошлади.

— Чиқинг! — деди яна Заргаров қаттиқроқ. Аёл кўз
ёшларини муштуми билан артиб, чиқиб ўтириди.

— Геннадий қаерда?

— Ўша ерда. Улар кеча дам олиш куни канал қури-
лишидаги бир ўртоғиникига ўйнагани кетишган эди.
Эрталаб... шунаقا хабар келди,— деди Гита аъзойи ба-
дани титраб.

Канал қурилишида касалхона бор эди, тўғри, лекин
жуда жўн бўлса керак. Яхшиликни пулга чақиб кун кўра-
диган Сайрамовнинг қурган нарсаси нима бўларди. Иш-
қилиб, болани нобуд қилишмаса бўлгани! Бу хотиннинг
ўзига ҳам ҳусндан бергану омаддан бермаган экан. Бо-
шида нуқул можаро шўрликнинг.

Заргаров воқеанинг тафсилотини ҳам, бошқа гаплар-
ни ҳам суриштириб ўтирмади. «Йигламанг», деди-да,
газни босди. Сал кам тўқсон километр йўл, бир соатда
олиб бориши керак. Кўнгилсиз хабарларданми, тезлик-
данми, жунжикиб кетди. Бугун: «Машинада бораману
келаман», деган ўй билан, аксига олиб, костюмда чиқ-
қан эди. Деразани ёпди. Орқада Гитанинг нималарни
дир пицирлаётгани эшитилди. Эрикка омонлик тилаб,
йигламсираганча худога илтижо қиляпти шекилли. «Рах-
мат, ўртоқ Заргаров», «Кечирасиз, ўртоқ Заргаров», деб
қўярди ғра-сира. Яна бўзлаб йиглар, қандайдир тасо-
дифлардан койинар, кеча қилган қандайдир ишларидан
пушаймон чекар эди: «Нимага ҳам унадим?», «Нимага
ҳам ундей дедим?» Бу хотин, Заргаровнинг назарида, ну-
қул афсус билан яшарди. Шу куюнчаклигига, ичида чир-
кин бир ёлғонни олиб юролганига ҳайрон бўласан. Ич-
этини емасмикан?

Заргаров бусиз ҳам ўтда ёнаётган она ҳақида ёмон
ўйламасликка ҳаракат қилиб, бошини силкиб ташлади,
фикри зикрини йўлга қаратиб, яна босди. Машинани ҳеч
қачон бундай тез ҳайдамас эди. Ўқдек тўғри йўл қуриб
қўйганларидан фуурланиб кетди. Ўйлаб қараса, қизиқ-
да: саҳро эди, на ўлик, на тирик. Энди бўлса дард бор,
шодлик бор; одамлар шошилади, йиглайди, сир сақ-
лайди, ҳаяжонда ёнади, қайнайди. Ҳамма жойдагидек во-
қеалар, ҳамма жойдагидек мураккаб ҳаёт...

Гита ҳам шивирларди. Жиндек художўй ҳам шекил-

ли-да. Шўрлик. Худо кўрсатмасин, дунёда энг даҳшатли нарса — хотин киши бошига тушган мусибат...

Улар касалхонага юргилаб кириб, Геннадийни йўлакда юзини деворга тираганча караҳт бўлиб қолган ҳолда учратдилар. Хотинига аста қайрилиб қаради, кўзида ҳеч қандай маъно йўқ. Жимжит касалхона Гитанинг фарёдидан янграб кетди. Ҳамширалар етиб келиб, уни диванга ўтқиздилар, бир нималар ҳидлатдилар. Шунданми, ҳуши кетибми овози тинди. Заргаров Геннадийни елкасидан олиб, нарироққа бошлади. Бахтсизлик бу келишган йигитни бирдан букчайтириб қўйибди. Эрикнинг фожиасини икки оғиз сўз билан зўрга айтиб берди. Бола қаттиқ қон беришга тўғри келибди. Геннадийга шошилинч қон беришга тўғри келибди. Лекин... қутқазиб қолишолмабдӣ.

Геннадий хотини ёнида бирпас ўтириб, ялиниб-ёлворди, юпатишга уринди. Гита таскин топмаса ҳам, бир оз тинчиди, тўғрироғи, фарёдга ортиқ мадори етмай қолган эди. Сўнгра Геннадий гангиганча юриб, ҳужжатларини расмийлаштириди. Заргаров бу вақтда бош врач билан сұхбатлашар эди.

— Жуда хунук иш бўлди. Жуда, жуда! — деди Заргаров бу эр-хотинга энди қандай тасалли беришни ўйлаб эзиларкан.— Наҳотки бирор чорасини тополмаган бўлсанглар?

— Бундай ҳоллар учраб турари, ўртоқ Заргаров, нима қиласайлик,— бош врач юзи тиник, ёш кўринса ҳам, анчага борган, тажрибали одам эди. Кифтини учирив, қўлларини ёйди. Қўлларини ёйди-ю, бир нафасдан кейин Заргаровни чеккароққа тортиб:— Уртоқ Заргаров...— дея шивирлади, полдаги гулдор линолеумга тикилганча узоқ ўйланиб қолди.— Боланинг ота-оналарини яхши биласизми?

Заргаров ҳайрон бўлиб, у томонга ўгирилди, кўзига тикилди.

— М-м... биламан. Нима эди?

— Болани боқиб олишган эмасмиди?

Заргаровнинг миясидан минг хил ўйлар ўтди бир зумда. Бу нима дегани? Ё улар ўртасидаги ўша бадбажт сирдан хабардормикин? Бўлса ҳам, бунинг бугунги мусибатга нима алоқаси бор?

— Йўқ, боқиб олишган эмас. Бу гапни нега қўзғаб қолдингиз ҳозир, шундай пайтда?..— деди Заргаров.

Бошқа бирор бўлганда Заргаров бу гап учун жеркиб ташларди. Лекин доктор жуда ёқимтой, ақлли, одамга қалин-қаттиқ гапиришга ботинмас эди.

— Гап шундаки... бола ўлмаслиги керак эди,— деди у Заргаровнинг пиджак тугмасини ушлаб.— У қон қўшилмаслигидан ҳалок бўлди. Биз унга ота қонини қўйган эдик.

Заргаров киприкларини пирпиратиб, қошини уйди.

— Касалимиз, сизга нима деб тушунтирсам экан, универсал пациентат деймиз, қони АВ группасидан,— дея давом этди врач,— бундайларга зарур вақтда соғлом отанинг қонини анализиз қўйиш мумкин. Лекин бу сафар ота қони бизга панд берди... Алдади.

Заргаровнинг юраги орқасига тортиб кетди. Докторнинг «панд берди... Алдади» деган сўзлари қулоғидан кетмасди. Қулоғи остида такрорланар, тинмай янграр эди: «Алдади...», «Алдади!..» Бу ўша аёлнинг машъум ёлгони! Мана унинг касофати қаерга келиб тегди! Мана унинг бутун даҳшати! Лекин у ҳали-ҳамон тирик. У ҳали ҳам темир қафасда қамалиб ётибди. У ҳали чиқариб юборилмаса, бундан кейин яна қандай фалокатларга олиб бораракан? Нима қилиш керак? Афсуски бегона бу ёлгои. Афсуски бирорнинг маҳрам ёлгони. Агар ўзиники бўлса, бутун мудҳиш бадбўйлиги билан сўтиб чиқариб ташлаган бўларди.

— Доктор, бўлар иш бўпти, энди у-бу гап қўзғамай қўя қолайлик,— деди Заргаров.

Шу пайт қайсиdir палатада Гитанинг чинқириғи эши-тилди. У ҳушига келиб, аламли изтиробда врачларга ташланған эди:

— Сенлар ўлдирдинг! Текинтомоқлар! Қўлларингдан келмаса, нима қиласан? Вой болам, онагинанг ҳам ўлади, ёнгинангга кириб ётади!

Унинг товуши шу қадар хунук эдик, Заргаров ачиниш ўрнига, энсаси қотди. Назарида, унинг гулдай ҳусни хазон бўлган, кўз ёшлари кир юзларини ювив, йўл йўл из солган, тўзғиган малла сочлари юлқиб ташлангандек бирдан сийраклашиб қолган эди.

Қайсиdir ҳамиширанинг сочига ёпишишига сал қолгандага Заргаров уни ташқарига, очиқ ҳавога олиб чиқди. Кун анча кўтарилиб, ҳаво юсиб кетган эди. Офтоб тафти жунжиккан Заргаровнинг ўзига ҳам хуш ёқди.

— Ўзингизни босинг, Гита. Эҳтиёт бўлиш керак, оғир

оёқсиз. Зиён қилади,— деди Заргаров, уни скамейкага ўтқизиб.— Бирини йўқотдингиз, энди янги меҳмон ку-таётганингизда сутингиз қочиб кетмасин. Омон бўлсанг-лар, ёшсизлар...

Гита тинчиганидан кейин, Заргаров давом этди:

— Докторларга аччиқ қилиш ҳам бефойда. Бунақа бесабрлик сизга турган-битгани зиён, Гита. Қолаверса, улар эмас, ўзингиз айбордисиз...

Гита қизариб кетган кўзлари билан ялт этиб қаради. Заргаров бош врачнинг гапини ётифи билан айтиб берди. Гита ағрайиб, кўзи ола- кула бўлди-ю, яна ҳушини йўқотди. Заргаров уни шошиб-пишиб елпиркан, бу гапни айтганига пушаймон ерди. Иккинчи томондан, билгани ҳам тузук-да, ёлғоннинг бутун даҳшатини пайқаб етмаса, сабоқ бўладими! Буни бари бир айтиш керак эди. Бориға тўла куйиб қўя қолса, кейин ярасини янгилаб юрмайди.

Гита ҳушига келиб, хунук товуш билан ўкирди:

- Нима қилай, айтинг, отамсиз?..
- Бирдан-бир йўл — ўзингизни босинг.
- Геннадий биладими?
- Мендан бошқа ҳеч ким билмайди.
- Доктор...

— Доктор ҳам билмайди... Ҳамма гап боягидай: бутун ихтиёр ўзингизда.— Заргаров ўйлаб туриб, давом этди:— Фақат, айтиб қўяй: Эсингиздами, одамлардан хавотир олардингиз. Кўриб турибсиз, одамлар ўзини оқлади. Улар имтиҳондан ўтишди. Сиз ишонса бўладиган колективдасиз. Сизни бу мусибатга одамлар эмас, ёлғон деган машъум бир нарса олиб келди, Гита. Одамлар тотув оилани кўриб, сизни ардоқладилар. Аммо қон ўзини фош этди... Ҳамширани ҳам бекор хафа қилдингиз. Одамлардан қўрқмангу ўзингизга эҳтиёт бўлинг.

Гита сувдан чиққан балиқдек, оғзини каппа-каппа очиб, нафас олар эди.

Эрикни кўмиб, Қумтовга кечаси қайтдилар. Кечга яқин намхуш совуқ тушди. Қоронғи машина ичиди, эрининг бағрида Гита унсиз йиглар эди. Геннадий гунг бўлиб қолгандай, куни бўйи индамади. Заргаров дийдир кетди, машина тез юрган сари деразаларнинг тирқишидан совуқ шамол ғўриллаб киарди. Эр-хотин мусибат билан бўлиб, буни унча сезишмади, аммо яланг пиджакда Заргаровнинг суюк-суюгидан совуқ ўтиб кетди. «Ётиб қолсам, хунук бўлади-да...» дерди у қалтираб...

«Гранд отель»да юз берган фавқулодда воқеа кечасиёқ бутун қурилишга маълум бўлди. Карьерда, комбинат қурилишида, сув қувури ётқизиш трассасида, йўлчилар орасида, ҳатто энг олисдаги лэпчиларнинг вагон-посёлкаларида ҳам эрталабдан бери дув-дув гап. Миш-миш тилдан тилга кўчиб узоқча борган сарғ чигал ва йўл-йўлакай қўшилиб-чатилиб, баъзан даҳшатли, баъзан кулгили тусга кирап, гоҳо афсонага айланар, хуллас, учта одам бир жойга тўпланса гап шу ҳақда эди.

— Бошланди, десанг-чи?

— Моҳоватдир-э, абасдир?

— Турган-битгани фольклор!

— Нега олмас экан оёғининг тагида ётса?

Еттинчү ётоқнинг ўзида эса гап бир оз конкретроқ бўлса ҳам, барибир олағовурнинг зўри шу ерда эди. Ўтган-кетган ҳам шу ерда тўхтаб анқаяр, воқеа аллақачон бўлиб ўтган бўлса ҳам, гап бир-бирига уланиб, ҳамон биқсиб-тутаб, алангадек ёйилар эди:

— Шунинг ҳам йўлини топишибди-да, а?

— Жамики каллакесару қулфбузарларни шу ерга тўплаб келишган бўлса, топмайди дейсанми! Ҳали бу ҳолва!..

— Ҳаммага таъна тақма, мунча саёнисан, палағда тухум ютганимисан, нима бало! Одамларни булғама!

— Мен нега булғар эканман?! Ана ўша аblaҳ булғаган, отиш керак!

— Қонунга тўғри келса, отади ҳам. Олтин билан ҳазиллашиб бўладими!

— Отса ажабтовур ибрат бўллади. Токи ҳар ким ўзининг қанақа муқаддас жойда ишлаётганини билиб қўйсин!

Кечаги сафардан кейин туни билан иситмалаб, идорасига аранг етиб келган Заргаровга ҳам бу совуқ хабар занглаған михдай қадалди. Үнга ҳали тафсилотлари етиб келмаган бўлса ҳам, бу хунук воқеа, унинг ўз юзига мағзава тўкилгандек таъсир этди, руҳини сўндириди.

Кўп ўтмай, Алексей билан Губанов кириб келиб, лойга ботган, нам кўн халтачани унинг столига қўйдилар. Кўн Ҳалтачанинг оғзи бурмали бўлиб, бўйнига осадиган қайиши ҳам бор эди. Намда ётиб билчиллаб кетган халта очилганда қум аралаш, чала ювилган олтин зарраларини кўриб, Заргаровнинг синиқкан юзи баттар заҳил тортди. У уйқусиз тунлари орзу қилган

бириңчи концентратни бундай шармандали ахволда, бутун қурилишга, неча ўн мингли коллективга иснод келтирған бир пасткашнинг ифлос халтасида кўришни хаёлига келтирғанмиди?!

— Ким экан? — дея хаста товуш билан сўради у.

— Яҳеев Мамат, — деди Алексей блокнотига қараб, — эркин режимга кўчирилганлардан...

Алексей гапини тугатолмади, Заргаров титроқ қўли билан унинг ёқасидан олган эди.

— Ким дединг? Қани яна бир такрорла! Ҳой найнов, билар-бilmай гапираверасанми? Нима ҳаққинг бор, қани исботинг? Исботингни олиб кел менга!

Заргаровни бундай важоҳатда бириңчи марта кўраётган Губанов ҳам ҳайрон бўлиб қолди. Алексей эса бошлиқпинг бақириб-чақириши босилишини кутиб бироз чекинса-да, ўзига ишонч билан, астойдил, босиқ қараб туради. Заргаров ҳансираф ўтириди.

— Мана — исбот, — деди Алексей, яна столда суви силқиб ётган халтани кўрсатиб.

Заргаров уни энди кўраётгандек жирканиб қаради. Яҳеев... — кейин ўйлаб қолди: нима Мамат Яҳеев? Унинг тўғрисида Заргаров нима билади? Ҳар кимни ўзи ҳақида ўзи айтган гапига қараб баҳолай берсанг... Нашотки ҳаммасини тўқиган бўлса? Ёлғонни бу қадар ростқилиб гапира билиш учун нақадар айёр бўлиш керак! Йўқ, йўқ! Заргаров ўша кечаси унинг кўзларида инсон виждонини кўрди. Ҳа, ҳа, эзилган, лекин сўнмаган виждонни кўрди.

— Йўқ, Алексей, — деди Заргаров ҳорғин ҳолатда. Кейин нафас ростлагандек бир оз турди-да, сўради: — Буни қаердан олдинглар?

— Мамат Яҳеевнинг каравоти тагидан. Уборшица тасодифан кўриб қолибди. Қайилиб ётган пол тахтасини шундай кўтарса, тагида ётганмиш.

— Яҳеев ҳозир буни биладими?

— Буни ҳозир билмаган одам борми дегин... — гапга аралашиб жим ўтирган Губанов.

— Дмитрий Казимирович... — Заргаров иситмадан қизарган кўзлари билан унга ялингандек қаради-да, Мамат ҳақида билганларини, у билан сухбатларини бир бошдан сўзлаб берди. Унинг ҳикоясидан кейин учовлари ҳам ўйга чўмиб қолишибди.

— Унга нисбатан бирон чора-тадбир қўллашларинга мутлақо қаршиман,— деди Заргаров анчадан кейин.

— Лекин воқеа аён, овозаси ёйилиб кетган. Мамат ҳамманинг тилида, бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам. Маҳбус деган оти бор. Ҳар қалай...— деди Дмитрий Казимирович. Лекин ўзи ҳам бир нарса таклиф этолмади.

— Қўлга олиш керак! Факт қўлимизда, яна нима учун қараб ўтиришимиз керак экан?— деди Алексей.

— Сендақа чақонни қара-ю!— деб столга урди Заргаров. Кейин раъидан қайтгандек юмшади.— Бу унинг учун ўлим билан тенг, фожиа! Биляпсанми? Бу колектив учун ҳам фожиа. У бола бизнинг яхши коллектив туза олмаганимизнинг бир нишонаси эди. Маҳбуслар орасидан қанча заҳматкашлар чиқиб қаторимизга қўшилди! Мамат кўз тиккан яшил куртагимиз эди, энди уни синдириб ташласак, энди уни яна қамаб қўйсак...

Заргаров дармони қуриб кетаётганини пайқаб, креслода бошини орқага ташлади, кафти билан манглайнини сидирди. Иситмаси яна хуруж қила бошлаган эди.

— Мардонқул Заргарович,— деди Алексей,— мен сизга ишонаман, борингки, Яҳёев сиз айтгандай вижонли одам дейлик, гарчи буни исботлаш учун ҳозирча қуруқ сўздан бўлак далилимиз йўқ...

— Сўзни бекадр қилманг, Алексей,— деди Губанов секин.

— ...Ҳозирча бунга сўздан бўлак исботимиз йўқ, аксини исботлаш учун эса — мана моддий далил... Хўп, далилни ҳам қўяйлик. Қабиҳлик билан бўлак бир одам шуғулланаётган бўлса, биз уни чўчитмаслик учун ҳам Яҳёевни вақтинча қамашимиз керак. Токи асл ўгри тинчисин, ишини давом эттирса, биз уни кузатиб бориб, албатта қўлга туширамиз.

— Бари бир Маматни қаматгани қўймайман!— деди Заргаров ҳарсиллаб.— Үғрини қандай тутсанг, тутавер. Бу сенинг вазифанг. Тамом.

— Буниси қандай бўлди?— деб елкасини учирди Алексей.— Факт бошқа, қўнгилчанлик бошқа, Мардонқул Заргарович. Бизнинг ишимизда... умуман, ишга халақит бермаслигинизни сўрайман.

Заргаров сапчиб туриб, зарда билан бир нимадир айтмоқчи эди, гандираклаб кетди. Унинг қайта ўлтиришига ёрдам берган Дмитрий Казимирович:

— Вой-бў! — деб юборди. — Ёниб кетяпсан-ку! Қағи, жўна. Уйингга жўнаб қол-чи, ишни бу ерда ўзимиз бартарап қиласмиз.

— Йўқ, менсиз ҳал қилмайсизлар. Фикримни айтдим. Хўп демасанглар, ҳеч қаерга бормайман,— деди Заргаров.

Губанов секретарь қизга айтиб, врач чақиртириди.

— Врач чақирмай, милиция чақирсанглар ҳам гап шу,— деди Заргаров.

Сўнгра Дмитрий Казимирович иккаласининг ҳам елкасига қўлини ташлаб, хотиржам гапирди:

— Гап бундай. Масала кўнгилчанликда ҳам эмас, фактда ҳам эмас. Мантиқда. Мантиқ шундан иборатки, бу иш билан шуғулланган одам,— у столдаги кўн халтани кўрсатди,— албатта геологиядан оз-моз бўлса ҳам хабардор. Буни мен сизларга геолог сифатида айтипман. Бизнинг конлар — иккиламчи, сочиқ конлар, дейилади. Кварц томирларини майдалаш оғир, азобли иш. Саҳро-да буни гоҳо табиатнинг ўзи қиласди. Мана бундай сочиқ зарралар фақат кварц томирларига яқин жойларда бўлиши мумкин. Буни билиш учун камид...»

— Ана, ҳовлиқма, кўрдингми?! — деди Заргаров Алексейга бармоғини бигиз қилиб.— Ҳушёрсану калта-фаҳмсан.

— Шунинг учун,— деб давом этди Губанов,— менингча, ишни шубҳали одамларнинг биографияларини ўрганишдан бошлаш керак. Жиндек илинадиган жойи бўлса ҳам — бу аниқ белги. Маҳкам ушласанг бўладиди.

Бу вақт врач етиб келиб, уларнинг гапини бўлди. У Заргаровнинг қовоқларини очиб кўриб дарҳол ётишни буюорди. Уйига ўз машинасидаёқ олиб кетадиган бўлди.

— Тушундингми, найнов, болага тегма! — деди Заргаров Алексейга, доктор билан чиқиб кетаётисиб. У тетик, қувноқ гапиришга уринарди-ю, заҳил юзидан аҳволи ёмонлиги билиниб турар эди.

Врач уни уйига олиб бориб, дори бериб ётқизди-да, ёнида ҳамширани қолдириб, ўзи кетди. Ҳамшира, кекса аёл, унинг тер босган юзига юмуқ кўзларига қараб ўти-раркан, бу катта одамнинг шундай ҳужрада ёлғиз яшашини ўйлаб ҳайрон эди. Нимқоронги хона, заҳ нуқси уриб турибди. Аста, шовқин солмасликка уриниб, дарпардаларни очди. Печкадаги қўрни ковлаб тараша

ташлади. Бемор уйқуга кетган, иситмаси безовта қиласы
эди. Бирпасдан кейин алахлай бошлади:

— Ҳа, зилзила... У қизимга хат ёзмоқчи эди... Мен
барибир...

Чүчіб кетган энага унинг бошқа сўзларини тушун-
мади. Иссиқ чой дамлаб бошига келди-да, кўзини очи-
шини, уйғонманини кутди. Ташқаридан қатнов тиниб,
оқшом тинчлиги чўккан, саҳрони тун чулғаб келарди...

18

Кечаги дориларнинг таъсири билан бугун аҳволи
анча тузук, вужуди роҳат топиб, тургиси келмай ётар-
ди Заргаров. Эрталаб доктор, Мария Власовна, Бобош,
яна аллакимлар келиб кетди ҳам, жўрттага кўз очмай,
мехрибонликларига яйраб қулоқ солди, шундай эрка-
ланиб, ўй-хаёлсиз ётиш маза бўлар экан! Шу иситма
бўлмаса, у қачон ҳам бундай ёта оларди?

Ёлғизликдан шикоят қилиб, қийналиб юради, ёлғиз
эмас экан, ўнлаб таниш-нотаниш одамлар, ҳатто қури-
лишга келиб қолган икки министр ҳам ров кириб ҳол сў-
раб чиқишиди. Улар жўнагандан кейин хона яна жимжит
бўлиб қолди.

Энага радиони қўйиб чиқиб кетган экан, қандайдир
еќимли куй узоқдан келаётгандек оҳиста янграр эди.
Деразадан шур қўйилмоқда. Саҳрога баҳор ораламоқчи.
Фижжак билан най навоси жуда ширали, майин, Мар-
донқўдунинг худди кўнглида туғилиб, атрофга тараалаёт-
гандек эди. Заргаров одатда музикага уччалик иштиёқ-
манд бўлмаса-да, лекин баъзан мана шундай пайтини
топиб дилини қитиқлайдиганларини эшишиб қолса, ти-
ниқиб ҳузур қила олар эди. Кўпдан бери музика тингла-
маган экан ўйлаб қараса. Ўзининг бу беҳаловат тирик-
чилиги билан бўлиб, кўргина мана шундай нарсалардан
бебаҳра бўлаётгани йўқмикан? Нуқул, саъй-ҳаракат
деб, маънавий пуч ўтаётгани йўқми ҳаёти? Қандайдир
ғарибнамолик бор албатта. Айниқса сўнгги йиллар...

Лекин дилида таассуғ туйғуси йўқ. Назарида, унинг
сўнгги йилларини осонгина ўчириб ташлаб бўлмайди.
«Инсон — унинг ишларири... Яшаш — моддийлашиш-
дан иборат». Заргаров буни аллақачон қаердадир ўқи-
ган эди. Ушандан бўён шу фикр юрагига чипна ёпиш-
ган. Бирорларнинг унча-мунча ҳикматли фикрларини
писанд қилмайди-ю, мана шу сўзлар унга жуда ёқсан,

табиатига мос эди, чамаси: Бу кўпинча қуруқроқ ўтадиган кунларини оқлаш учун ҳам иш бериб турарди.

Йўқ, унинг бу йилларини осонгина ўчириб ташлаб бўлмайди. Фақат, мана бу чўзилиб ётиш ўта бемаъни бўляпти. Саҳро қайнаб-тошаётган, баҳор гуркираб келаётган бўлса-ю, бу ерда у шу аҳволда ётса!.. Соқоди олинмаган, юзи ҳам заҳил, салқиган бўлса керак. Вилади узоқ ётса шундай бўлишини. Ёши ўтятпими, идорада кўплаб узоқ ўлтириб қоляптими, юз пайлари мурт, Бир вақтлари қайишдай чайир эди... Уша кунги жиндек сувзакка тумов бўлиб, мана бу ётишни қара! Зиёда кириб қолмасин-да, ишқилиб. Унинг ҳозир отрядга қатнайдиган кунлари, тоби келишмай қолғанини эшитса, албатта кириб келади.

Заргаров унга шу аҳволда кўрингиси келмасди. Зиёда — унинг баҳт учун дил-дилига яшириб қўйган шоддиги. Унинг кўзлари зорланиш, дард, заинфлик учун эмас, улар фақат ғулувли ишлар, катта қувонч, узоқ йўллар, қуёш, баҳор, саҳро ва орзулар учун яратилган! Бу шундай эзгу, катта давлатки, Заргаров ҳали у ҳақда астойдил ўйлашга ҳам журъат этмайди. Фақат орзу учун, келажак учун ардоқлаб юрибди...

Саватчада қатиқ, сут, қаймоқ шишалари кўтариб энага келди. Заргаров иситма билан бўлиб, уни ҳали тузук-қуруқ кўрмаган ҳам эди. Жуда куюнчак кампир экан.

— Мана, болам, сизга ҳам, ўзимга ҳам ола келдим,— деди у саватни бўшата туриб.— Сиз қимирламай ётинг, томир уришингиз маромсизроқ эмиш, доктор айтди, барака топгур хўп билимдан йигит-да!

— Оламда нима гап, энага?— сергап кампир билан бир оз гаплашиб, ёзилмоқчи бўлди у.

— Нима гап бўлса, энди бу сизнинг ишингиз эмас, болам! Васпалин лўкки деган билан ҳазиллашиб бўлмайди, мен кўп ўтирганман сиздақаларнинг бошида.

— Хўп, ўтираверинг. Фақат, ташқарида нима гаплар бўляпти, дейман-да?

— Нима бўларди, ҳамма шов-шув ўша тилла ўғрисининг устида. Эл оғзига элак тутиб бўлмас экан, роса кўпиртиришди-я кечадан бери. Бола ўзини нобуд қилганмиш, деб эшитдик, энди, худо хоҳласа, шу билан гапсўз ҳам тугайди.

— Нима-нима? Ким ўзини побуд қиласди?

— Ўшіа-да, ўғри бола. Одам ўлдириб қамалган экан-ку. Энди боши бориб тошга теккандан кейин, бошқа иложини тополмагандир-да.

— Нима қилибди?

— Жонига қасд қылганмиш-ку.

— Қим?

— Ўша ўғри. Ўзини, ўзи осиб қўйибди.

Заргаров кўрпани улоқтириб этигини кия бошлади.

— Нима деяпсиз ўзи, қаёқдан эшиитдингиз бу гапни, азбаройи худо, шунча чўзмасдан бояроқ айта қолсангиз бўлмасмиди? Қани менинг шарфим?

Энага унинг кийимларини дарров тортиб олиб, бағрига босди.

— Йўқ! Йўқ, ҳеч қаёққа қимирамайсиз! Рухсат йўқ! — деди кампир қатъий. «Васпалин лўкки»ларнинг бошига уйи қўйишлари бежиз эмас экан, айтганини қиладиган қаттиқ қўл кампирга ўхшайди. Заргаров унинг турғизмаслигини дарҳол тушунди.

— Ахир, менга қаранг, одам ўлибди деяпсиз-ку, мен бошлиқман-а.

— Билмайман, сиз bemорсиз, — деди энага. Кийимларни яшмрди.

— Оти нима, Мамат Яҳёевми ўша... ўғрининг? Аниқ эшиитдингизми?

— Ўғрими-тўгрими, билмайман, жойингиздан қимирамайсиз!

Заргаров ўзи ҳам бўшашди, бу шум хабардан эти увудиб; дармони сусая бошлаганини сезди. Оёқларини иоилож кўрпа ичига олиб, ётиқроқ сўради:

— Гапиринг ахир, энага, очиқроқ айтинг — нима бўлибди? Мишмишми ё аниқ гапми?

— Бўлган гапни айтдим, болам. — Кампир халат сингини шимариб плитада сут қайнатишга киришган эди. — Ажаб бўпти, дейишяпти, қилмишларига яраша жазосини топибди. Бирорлар бўлса, ачиниб бош чайқашади.

Заргаров инграб юборди. «Нима қилиб қўйдинг-а, Мамат, «Қилмишларига яраша...» Ана, одамлар нима деб ўйлаяпти, нодон. Нима қилиб қўйдинг, бадном кетдинг-ку, бола!..»

Беморнинг иситмаси ошиб, кўз косаси унниққанди, нафаси тезлашди. Энага унинг манглайини артиб, дори берди.

— Айтмадимми, болам, мен кўп кўрганман бу ка-

ғални, қимирладингиз — бўлмайди... Вой, худойим-эй, қаёқдан гапирдим шу гап ўлгурни!.. Мунча куюнчак бўл- масангиз, начайлик болам. Улеа бир ярамас ўлибди-да... Мана буни ҳам ичиб юборинг.

— Ўндаи деманг, жон ҳола,— деди Заргаров ўраниб, қалтираб,— у ўғри ҳам эмас, қотил ҳам эмас эди...

— Турмага нега тушади бўлмаса?

— У гуноҳини ювиб, жазо муддатини ўтаб бўлаёзган эди. Олтинга бўлса, сира дахли йўқ, мен уни биламан, жигарбандимдай бўлиб қолган эди.

— Вой ўрай!

— Ўша мишишларнинг исодини кўтаролмаган. Номуцига чидаёлмай ўзини ўлдирган, ҳола. Олдимга келган эди, мана шу ерда ўтириб гаплашгандик. Ишончимизни энди қозонгданда кимнингдир туҳмати... У бизнинг юзимизга қарашдан қўрқди, назаримда. Энди булар ишонишмайди, деб ўйлади... эси паст!

Заргаров бошини ушлаб, ёниб кетаётгандек тўлғанди. Кампир шошиб қолди. Бир томондан, ўзини-ўзи ногуд қилган бегуноҳ бола ҳақидаги гап даҳшатли янгилек эди, иккинчидан, беморнинг аҳволи бирдан... Кампир эсанкиради. Яхши ҳамки шу пайт Алексей келди.

У кела солиб Заргаровнинг манглайини ушлади. Кампир билан кўз уриштириб олди. Энага дарров чиқиб кетди. Докторга югурди шёкилли.

— Ростми?— деб сўради бемор кўзини очиб.

Алексей тушундики, бошлиқ ҳамма гапдан хабардор, «ҳа», деб бош иргаб қўйди.

Кейин узоқ индамай қолдилар.

— Қаерда?— деб секин сўради Заргаров.

Алексей бир-икки тафсилотни айтди-ю, асосан безовта бўлмаслик, бемалол ётиб даволаниш ҳақида одатдаги насиҳатомуз гапларни айтди. Лекин у Заргаровнинг бўндей пайтда «бемалол» ётолмаслигини ўзи биларди.

Алексей Заргаровнинг ёстиғи остига бир қофоз қистирди-да:

— Маматнинг нарсалари ичидан...— деб, худди қиргандагидек, физиллаганча чиқиб кетди.

Заргаров иситмага ён бермасликка уринарди. Билардики, иситма енгиб алаҳлатса, кўз олдига Мамат келади. Заргаров ҳозир буни истамасди.

Қўлини чўзиб, ёстиқ остидан Алексей қолдириб кетган қофозни олди. Қизариб ёшланган кўзларига ҳарфлар

айқаш-үйқаш бўлиб, сакраб кетаётгандек кўринар эди.
Сал ғижимланган дафтар қофозга, анча уриниб, чиройли
қилиб ёзилған эди:

«Саодатхон!

Бу хатни сизга юбораманми, йўқми — ҳали билмай.
ман. Лекин сизни кўргандан бери уни жуда-жуда ёзгим
келаверди. Биламан, сизга хат ёзиш учун мен ҳали кўп
ишлар қилишим, кўп ўйлар ўйлашим керак. Сизни кўр-
гандан кейин мен анча-мунча ишларга жазм этдим ҳам.
Очиғи, ўзимга бир оз ишона бошладим. Билмадим, ўша
кунги кўришганимиз сизнинг ёдингизда қолдими, йўқми.
Сиз учун бу йўл-йўлакай бир суҳбат, холос. Мен учун
эса — балки тақдирдир. Икки оғиз ширин гапингиз мени
бутунлай бошқа одам қилиб қўйди. Ҳатто дадангиз
билан танишишга журъат қилдим. Қурилиш бошлиғи-
нинг яхши муомаласи мени жуда ҳам дадиллантирди, у
киши, яна бошқалар ҳам менинг бдам бўлишимга ишо-
наётганга ўхшаб кўринади. (Агар адашаётган бўлма-
сам.) Бу менинг учун қанчалик муҳим эканини сиз бил-
майсиз. Менга шу керак эди. Неча йилдан бери фақат
шу керак эди. Энди шундай бир орзуга журъатим етяп-
ти: сизга, қачон бўлмасин, бир куни ёруғ юз билан
кўринсан, дейман. Кўнглингизга бошқа гап келмасин.
Менинг шундан улуғ орзуим йўқ. Агар сиз ишонсангиз,
мен бунга албатта эришаман. Лекин агар эришолмасам,
билмадим нима бўлишимни...»

Хат шу жойга етиб чада қолган эди.

Зарғаровнинг мактуб тутган қўллари шилқ этиб
кўкрагига тушди. Радиодаги бояги куйни эшигиси кел-
ди. Қани энди... Куй тинган эди. Шундай яхши куй нега
давом этмайди, нега узилиб қолди? Тугамайдигандек
эди-ку. Шундай яхши куй узилса-я!..

Баҳор келяпти. Пастак тоғлар этагида уч-тўрт кунли
жилғалар жилдиради. Қирмизи либосини кўз-кўз қилиб
тонг ёришяпти, саҳро уфқида бўзарган булутлар ўрма-
лайди. Бу Зумрад билан Бобош баҳори эди. Сўнгги
пайтда уларнинг учрашмаган тонги йўқ, уйқу қочган,
юраклари доим талпиниб турарди. Нимадир пишиб
келяпти. Ҳозир ҳам улар ўйх-шатир шабадада соchlари
тўзғиб, саҳар мардондан қаёққадир шошиб кетишияпти.
Бобош қўпол қавилган пахталик шимдан қутулиб, енгил
кийиниб олган, Зумраднинг оёғида жажжигина саҳтиён

ЭТИК, қадамлари гүё ўзиники эмас, Бобош ҳам үни ортиқча әркалатиб қўйяпти. Бу этикчани ҳам ўтган бозор ўзи олиб келди устига бир жўра атлас қўйиб. Тағин «қичиқ» нусхасидан...

— Мени нега олиб кетяпсан, комсомол эмасманку... — дерди Зумрад Бобошга аранг етиб юаркан.

— Юравер, бу ҳамма ёшларнинг иши. Мусулмонқул сўпоқ ҳам комсомол эмас.— Бобош унинг қўлидан маҳкамам ушлаб олган, сира қўйиб юборгиси йўқ эди.

Улар Мусулмонқулни қутқазгани кетишяпти. Бетавфиқ иш қилиб қўйибди, ландовур. Янги келган ёшгина бир қизга зўравонлик кўрсатибди, башарангга ҳуснбузар тошмай ўл, бўз бўйдоқ. Ёшгина бўлса ҳам шўх, ўйинчи қиз экан-да, ўйнаса вужуди симобдек қилқиллармиш. Сўпоқ ҳам бир кўришда эси оғиб қолибди. Аввал «жонон-жонон» деб юриб, холи учратганда бетономешалканинг орқасида деворга қисиб қолибди шўринг қурғурни. Капалаги учиб кетган қиз бечора дод солибди, тумонат тўпланибди, шармандалик. Узини оқламоқчи бўлиб, «ўлай агар, фақат ўпмоқчи эдим», дермиш пайтавақулоқ. Эпласанг осилгин-да! Энди бригададан ҳайдаворишибчи миши ошиқи нотавонни. Бобош тезроқ бориб орага тушмаса, комсомол номидан кафилга олиш маса, чатоқ бўлади. Энди йўлини топган эди-я, нима қилардинг, эси паст! Бошингда ёру жўранг шай бўлса, маслаҳат солмайсанми? Э, атала дандон синдирап, деб шуни айтади-да. Ҳайдаб юборишса, яна эшоннинг остонасига бош эгиб борадими? Шўрингга шўрва тўкилгур!

— Исмоил ака йўл қўймас, ўғил қилиб олган-ку? — деди Зумрад Бобошнинг таъсирида астойдил қайфуриб.

— Оҳ-ҳо, Исмоил акадан кўргин-да қаттиққўлликни! Покизалик деса, отасини аямайди!

— Шўрлик, нима бўлади энди... — Зумрад кўзларини Бобошга тикди. У ҳозир жуда маъсума кўриниб кетиб, Бобош ҳам бағрига тортди.

— Зўрликка нима бор-а?.. — деди қиз бўшашиб.

— Ҳа-я,— деб Бобош унинг юмшоқ лабларидан ўпиб олди...

Кун ёйилиб қолган эди... Улар бўлғувси шаҳарнинг биринчи иккита оппоқ биноси ёнидан ўтдилар. Бобош даставвал келганида биринчи қоқилган қозиқни кўрсатди, фанерга қизил бўёқ билан ёзилган сўзлар ҳали ҳам туарди: «Бу ерда шаҳар қурилади».

Бобошнинг эсида, ўша вақтлар ана шу ёлғиз қозиқда саҳро шамоли физиллаб тегиб ўтар, фанерга қум зарралари чирсиллаб урилар, гоҳо кўчма барханларга кўмнилиб қолганида ўтган-кетган қўли билан ковлаб, яна қаққайтириб қўяр эди.

— У вақтда ўзимиз ҳам жуда бошқача эдик,— деди Бобош,— оқ уй атрофида эрталабки зарядкага тизилган уч-тўртта ёш-яланга хаёлчан кўз ташлаб.— Ҳозир сутдек оппоқ кўйлак кийган йигитлар ҳам пайдо бўлибди...

«Оқ кўйлак кийган йигитлар...», бу — Бобош учун катта гап эди, чамаси. Зумрад унинг кўнглидагини сезди. «Қум, қавилган қоп ичиде ётиш, бултурги макарон... Жонингга тегмайдими?» Бир вақт Зумрад унга шундай деган эди. Ҳозир шу гапларини эслаб ўнғайсизланди.

Улар каръерга яқинлашиб қолган эдилар. Усти очилиб, айланма йўллар солинган улугвор каръер узоқдан қадим юони амфитеатрининг вайроналарига ўхшарди. Бу ерда янги бақувват роторли экскаваторлар ишга тушган. Узундан-узоқ конвейерлардан оқиб келган тупроқ тепадан дарёдек қуилиб тоғ баробар, ним яшил тепалиқдар ҳосил қилмоқда. Бу гиёҳсиз тепаликлар худди суратдагидек текис, чўққиси шартта қирқилгандек ясси, қуёш нурининг қаёқдан тушишига қараб гоҳ яшил, гоҳ қўнғир тусда товланар эди.

Зумраднинг хаёли ўша тоғ ярататганларда, улар қанақа одамлар, Мусулмонқулнинг тақдирини қандай ҳал қилишади, уларга Бобошнинг гапи ўтармикан?

— Зўрликка нима бор-а?..— деди у яна Бобошга қараб. Ёноқ билан қош орасида қисиқ кўзлари чуқур жилғадек йилтиллади. Гунгурт тепалик панасида Бобош уни яна бағрига торти... «Зўрликка нима бор?.. Зўрликсиз қандай яхши...» Лаблари лабига чиппа ёпишиди. Ҳузурли жимирилаш кифт орасидан силжиб бориб, қаердадир жиэ этиб, эриб кетди...

Зумрад Бобошнинг ёнида бораркан, ўзини ўйларди. Вақти келиб, ўзини севгилиси билан тенгма-тенг ҳис эта-диган бўлармикан? Бадбаҳт бир кечанинг жимжит қўйнида ўғирланган юз ёруғлиги йўқки, ҳадя қилса... Гоҳо Мария Власовнани, Губановни, Исмоил акани, Бобошини, буларнинг катта дунёсини ўйлаб, ҳайратда қоларди. Ўзи-чи, ўзи ким? Бобошга қизлар қуриб кетганми? Бирорвинг қофоздаги қанддай асраб юрган қизига оғиз солдирса ҳадди сиғади. Зумраднинг нимаси бор? Болали

жувон. «Ўтмас буюм, эшак мунчоқ, яна тағин ёнида етови билан», деб кулишади оғзига кучи етмаганлар.

Улар карьерга етиб келишди. Исмоил аканинг саккиз кубали экскаватори атрофида автоскреперлар ғивиргивир айланарди. Бобошининг эсида, дастлабки кунлар бу букри машиналарда биринчи классли шоферлар ҳам зўрға нонини топиб еганди. Ёмғирли кунлари ромлари синиб, машинистлар дуддан бўғилиб, катта суронли майдонда асабий сўкинишлар эштилар эди. Исмоил аканинг ўжарлиги билан ҳамма нарса ўзгарди: Могилёв заводига хат ёзиб, маслаҳат олишди, дуд қувурларни ўзгартиришди. Грейдерларга цистерналар ўрнатилиб, йўллар сув билан шиббаланди. Ковшларга ҳам ўткир бурчакли тиш қўйиб, олтинчи даражали заранг ерда ҳам ишлайдиган қилинди!

Исмоил ака ҳозир ҳам тепаликда Губанов билан гапдашиб туради.

— Пайвандчилар ўзимизга керак, ўртоқ Губанов,— дерди пастликни кўрсатиб,— энг яқин маршрутлар ишлаб чиқдик, тўртинчи, бешинчи тезликда ташияпмиз.Faқат икки кунгина бажармадик, холос.

— Нега?

— Қора тупроқ чиқиб қолди. Бир қатлам. Етоқ ёнидаги гулзорга ташидик, болалар қўйишмади.

Дмитрий Казимирович оғзининг бир чети билангина жилмайиб қўйди.

Бобош билан Зумрад бу суҳбатни аранг бўлиб, Мусулмонқулдан гап очганларида Исмоил ака кулди.

— Ҳеч нима бўлгани йўқ, шумтакага,— деди у,— уйда ўтирибди, фирромнинг оғзи қулоғида. Болалар ўртоқлик суди қилиб, бир додини беришмоқчи эди, қиз ўзи келиб, «даъвом йўқ, яхши кўраман», дебди. Кечиришди, яхши кўриши рост экан, бир нима деб бўладими?

Қувониб кетган Зумрад билан Бобош югуриб уйга боришса, «фирромбоқи» йўқ, Мастура хола ёлғиз, чийратма ипакдан дўппига қатим тортиб ўтирибди. Кимга ёрилишини билмай турган экан, «ўргилиб қетай, қўранг тўлгурулар, ота-онанг тўйингни кўргурлар!» дея парвона бўлиб қолди. Мусулмонқулдан гап очилгандан яна ҳам яйраб кетди.

— Кўнгли сув ичиб қолибди-да, болагинамнинг, айланай. Келин ҳам новдадеккина. Ўйинчи бўлса ҳам, қамсухан, шикасталигини айтмайсизми! Бир-бирига тол-пе-

чакдай муносиб. Ёш бўлса, майлига. Ноn пишгунча, кулча, куяди, ҳа. Ҳозиргилар ҳаммаси шунақа, кўринганга оғиз солдириб, эшик санаб юрмайди.

— Қачон сабзи тўғраймиз, хола? — деб сўради Бобош.

— Ҳа, тўй қиласиз, болам. Сизлар ҳам гапни чўзиб юраверманглар ахир, ўтган ишдан туш яхши. Бир қошиқ оби ёвғон билан миёнагина тўй қилу, бир-бирингга қувониб яшайвер, тўкис-тугаллик бўлсин.

Бундай гаплардан кўнгли юмшаб кетган Бобош билан Зумрад Мағтура холани жаврашдан зўрга тўхтатиб, «Куёв болани топайлик», деганча циқиб кетишиди. Чиқишидию қоронги даҳлиздаёт бир-бирларининг бағрига отилишиди. Қаердандир ялпиз ҳиди келарди. Мағтура хола тувакда ўстирадими, нима бало! Ялпиз ҳидидан ҳатто оғизлари музлагандек бўлди. «Баҳор», — деди Зумрад йигитнинг бағрида шивирлаб...

Алексей неча кунлар «собиқ»ларнинг делоларини, архивдаги ҳужжатларни титиб, биронтасининг биографиясида геологияга дахлдор белги тополмади. Бора-бора Дмитрий Казимировичнинг маслаҳати кулгили кўрина бошлади унга. Жиноятчини тутиш ўрнига чанг тўзғитиб, қофоз титиш... Узидан, тажрибасизлигидан хафа бўлиб кетди Алексей. Губановга қулоқ солиб ўтирибди-я: у қаёқдан биларди... Иш бўлса баттар мураккаблашиб, қурилиш шаънига ярашмайдиган хунук воқеалар кўпайиб кетяпти. Бу Мамат деган латта ҳам ишни расво қилиб кетди. Айбинг йўқ экан, нима қиласан шошиб? Борасан-да.

Шундай пайтларда Алексейга Зумраднинг маълумоти етиб келди. Бу ҳар ҳолда ишга янги бир йўналиш берар эди. Қултойни кўз остига олдилар. Лекин бу ҳам, ўша Зумрад деган жувон билан қасдлашиб қолганини айтмаса, оддий «собиқ»лардан эди, ҳамма қатори ишга боради, ишдан қайтади, жазо муддати шартлига айлантирилиб, очиқда ишлаб юрибди. Зумрадга айтган гапи ҳам қуруқ гап, факт, далил йўқ, шунчаки уни авраш учун мақтанган бўлиши мумкин: «Ясантириб қўямац, жижазинам бор, у-бу». Қуруқ гап билан иш битармиди, жижоят устида қўлга тушириш керак ахир.

Алексейнинг боши қотган эди. Иш ланж. Шундай бўлса ҳам Қултойни кузатиш тўхтатилмади. Алексей

ўзи унинг қоғозларини бошқатдан қўлга олди. Қараса, илгариғи қамоқ муддатини, ундан олдин Сибирда қандайдир қидирув отрядидан қай йўсинда қочганини ҳамма қоғозларда астойдил хаспўшлашга уринган. Бир жойда «дайдилик йилларим» деса, бир жойда «уйдан қочганимда» деб ўтарди, фақат бир жойда, йўл-йўлакай, у ҳам эътиборсизликдан бўлса керак, «қидирув отрядидан қочиб» деган ибора ёзилган эди. Қалаванинг учини топган Алексей Қултойнинг оз-моз бўлса ҳам қидирувчилар тажрибасидан хабардор эканини билниб олди.

Лекин Қултой ювош тóртиб қолгац эди. Еттинчи ётоқдаги хатардан қутулиб олгунча ҳамма «иши»ни йиштириб, хавотирда, нафасини ичига ютган эди шекили. Ишдан кейин ҳеч қаёққа чиқмайди, узоққа бормайди, бўш қолса айиқдай дўмпайиб ухлайди. Тонилган олтиннинг «эгаси» ўз жонига қасд қилиб, бу билан айни бўйнига олганидан кейингина Қултойга жон кирди. «Қутулдим,— деб ўйлади у,— мени оппоқ қилиб ўзи асфаласофилингга кетди мижғов». Кўп ўйлайвергани учун Маматни «мижғов» дерди.

«Мана энди можаро босилди. Энди аста-секин қимирлай бошласам ҳам бўлади», деган тўхтамга келди у.

Тонг. Осуда фурсат. Очилган карьернинг узоқ чеккасида геологлардан қолган техника суви ўзанларига Қумтовдан эрта баҳор жилгалари тўпланиб оқар, жилдираб бориб, асрий қумларга сингиб кетар эди. Тонг қоронғиси сал тебрангандা қумлоқ соҳилда уч киши пайдо бўлди. Бири сув ёқаснга чўккалаб ўтириб, қўлида тунука патнисни жомашовдек ушлаган, элак элагандек айлантирас эди. У тонг совуғида майкачан, бўйнига кўн халтани қайиш билан қўлтиғидан ўтказиб осиб олган, кунда қорайган чармдек елкасининг ўйноқлаб турган мушаклари лопиллар, бақувват гавдаси ўрганиш бўлиб қолган майнин айланма ҳаракат билан тебранаар, шопирилган сувнинг шилдираши эса тонг сукутини бузар эди. Бу Қултойнинг ўзи.

Нарироқда курак тутган давангирдай биттаси — Ҳожимат. У нокасталигидан охири Қултойнинг қўлига тушди. Жомашовда олтиннинг йилт этган зарраларини биринчи кўрганида кўзларининг паҳтаси чиқиб, оғзини йиғиштиrolмай қолди. Шундан бери Қултой калла ни-ма деса, кўнади, қулмисан — қул.

Күмлоқ тепага чиқиб, атрофга аланглаётган бақалоқина, ясси бурунли Дадақўзи деган бола таъминот бўлимига қарашли гастрономнинг юкчи шофёри. Қоянинг орқасида машинаси ҳам турибди. Қултой ҳам қоровулни зап топган экан, чумчук пиrr этса, юраги ширр этади. Сув шовилласа ҳам, калтакесак сакраса ҳам қулоги динг. Дадақўзи энди ўзи ҳам пушаймон. Қўёндай қалтираб ўзини коййиди: жин уриб бу ерга келадими? Бу Калланинг элаганини одамига пулла-аб, бамайлихотир юрган эди-ку тараллани ванг қўйиб! Қимники эди, билмадим — вассалом. Нима қилар эди бу ерда машина билан сув кечиб, кечалари қалтираб? Жонида ҳаловат йўқ... Ундай деса, Калла ҳам уни энди тинч қўядиганга ўхшамайди, «кемага тушганинг жони бир, Қўзи, питиллама!» деб бир олайса, Дадақўзининг жони ширинлик қилиб қолади. Ҳа, ғаниматга эмас, фалокатга рўпара бўлганга ўхшайди Қўзи!

— Қўзингга қара, Қўзи, анқайма! — деди Қултой пастдан. Катта ларзалардан кейин биринчи овга чиқиши, ҳали машъум бир сезги унинг ичини таталарди.

Қулогини шунча диккайтиrsa ҳам хавфни Дадақўзи эмас, Ҳожимат сезди. Қултой сапчиб ўрнидан турди. Тонг ёриша бошлаган бўлса ҳам чор атрофда ҳеч қандай шарпа кўринмас эди. Ваҳима қилган Ҳожиматга ўқ-райдию яна ҷўкка тушди. Лекин энди иши юришмади, кўнгли бежо бўлиб қолган эди.

— Ана! — деди Ҳожимат тағин.

Қултой нафасини ютиб қулоқ солди, ҳақиқатан ҳам гувиллаган овоз келарди.

— Мотоцикл! — деди у синашта сезгилик билан дарров тахминлаб. Асбоб-ускунасини дарҳол йиғишириб, одатдаги жойга кўмди. — Қўзи, аравани чиқар! — деб буюорди саросимада.

Шериклари Калланинг бундай саросимага тушишини энди кўришлари. Ҳожимат ҳам изини текислаб, қум сочиб, тош бостириб машина турган томонга югурди. Мотоцикл ўзи кўринмаса ҳам, узоқдан тоғ-тошни янгратиб тариллар эди. Бир вақт Дадақўзининг хунук чинқириғи эшитилди. У машинадан тўрт қадам нарида, қумда ёстаниб ётарди.

— Оҳ, болдири еди! — деб инграб юборди.

Шериклари уни, тепаликдан ноқулай сакраб, оёғи синди, деб ўйлашди. Ҳожимат югуриб тепасига келди,

қараса, қон! Қумга қон сирқиб ётибди. Эгилиб, қумга санчилиб, занглаб ётган эски парма тишини суғуриб улоқтириди. Сакраганда боланинг болдирини паққос ти-либ кетган экан, қип-қизил гўшти айрилиб ётибди.

— Кўтар! — деб ғазаб билан бақирди Қултой. Узи мотоцикл овози келган томонга аланглар эди. Ҳожимат Дадақўзини бир амаллаб машинага солди. Энди машинани ҳайдаш ҳам ўзига қолган эди. Дадақўзининг инграшидан Қултой баттар тутақиб кетди.

— Хез бўлмасанг, қозиққа сакрайсанми, сўтак! — деб, ўласи бўлиб ётган болага мушт ўқталди. — Ҳайда!

Ҳожимат ҳайдаб кетди. Улар саҳро ичкарисига қараб юрдилар. Машина яхши, лекин йўл йўқ эди. Бу Қултойга далда берди, мотоцикл билан қувиб етиб бўлти! Ҳозир фира-шира саҳро қаърига кириб гойиб бўлишади, ана ундан кейин — тутиб бўпсан буларни!

— Мана! — деб қўйди Қултой бошмалдоғини икки бармоғи орасидан чиқариб, ўзига далда бериш учун. — Ҳайда, бос! У ёғи катта йўл, булар пайқагунча етиб оламиз. Ундан кейин овора бўлади; қаерда эдинг — шу ерда эдик, тия кўрдингми — йўқ. Бос, зиқна!

Ёнда Дадақўзи ҳам инқиллаб инграр, пичоқ егандек хирқирап эди. Оёқ ости қон бўлиб кетди.

— Боланинг аҳволи чатоқ-ку, — деди Ҳожимат титраб кетаётган баранкани асабий айлантириб. — Занглаб ётган темир бўлса, қони заҳарланиб ўлиб қолмасин.

— Үлмайди. Ҳайда! — деди Қултой орқа ойнадан кўз узмай.

Олдинда йўл-пўл кўринмайди, бу кетишда қаёққа боришади, атроф юзлаб километр кимсасиз саҳро!

— Уни қара... — деди Ҳожимат Қултойга оёқ остида кўлоблаб қолган қонни кўрсатиб.

— Оёғингни боғлаб ол, қалтироқ хумса! — деб бақирди Қултой оқ докадек бўлиб инграб ётган Дадақўзига.

— Менга қара, қайтайлик, ўлиб қолади! — деди Ҳожимат.

Қултойнинг кўзи ола-кула бўлиб кетди:

— Нима деяпсан?! Ўзингни тутиб бермоқчимисан, кечаги воқеалардан кейин-а?

— Ўлиб қолади, қон кетяпти, — деб ялинди Ҳожимат.

— Ҳайда!

— Ҳайдамайман,— Ҳожимат машинани орқага бура бошлади.

— Қаёққа!?

— Үғри, деса, десиң, қотилликка юрмайман.

Қултой шартта пичоқ сууруди, Ҳожиматнинг биқининга ўқталди:

— Мен айтган томонга ҳайда!

Ҳожимат бураётган жойида на у ёққа, на бу ёққа юролмай тўхтаб қолди.

— Одам ўляпти... Ёрдам бериш керак.

Орқадан Дадақўзининг заиф товуши эшилди-ю, нима дегани англашилмади.

— Ҳайда, ёрдам мана шу бўлади.

— Ҳайдамасам-чи?— деб Қултойнинг кўзига тик қарди Ҳожимат.

— Ҳайдамасанг. Қўзидан олдин сен жўнайсан!

Ҳожимат биқинига тақалган пичоқقا қия қараб, имиллади.

— Во алайҳиллаъна... Шунча ботқоқ туриб, қирғоқ-да нима бор, деган экан қурбақа.

— Нима?

— Кўнглим озиб, қулоғим шанғиллаб кетяпти.

— Тез!— хириллаб бақирди Қултой.

Ҳожимат олдинга юришга мажбур бўлди. Бу маҳлукдан ҳар нарсанни кутиш мумкин эди.

— Ҳайвоннинг ҳам даҳшатлиси экансан...— деди олдинга қараганча. Олдинда ҳам ўша бийдек саҳро эди. Мотоцикл овози ўчдими, орқада қолдими ё мотор овоздидан эшилмай кетдими — Ҳожимат асабийлик билан шуни ўйлар эди.— Қўзи! Қўзи! Тирикмисаи?— дея қичқириб сўраб қўйди у. Машинада мурда олиб қайтиши кўз ўнгига келди. Дадақўзининг аянчли товуши қулоғига элас қоқилди. Бу сўнгги товушидек туюлди-ю, Ҳожимат енги билан пешана терини сидирди.

— Ҳайда!— деди бундан чўчиган Қултой. Унинг товуши сал ўзгарди, пасайди:— Бош ёрилса бўрк ичиди, кимга ачиняпсан, зиқна?

Унинг ҳайнқа бошлаганини сезган Ҳожиматга нимадир далда бердию пичоқ тутган қўлини билагидан шартта ушлаб олди. У гавдасига яраша бақувват эди. Қултойнинг чап қўли билан мўлжал олиб боши аралаш бир зарб уришидан ҳам ўзини йўқотмади. Машина қийшариб тўхтаган эди. Ўлим талвасасида ётган шериклари

нинг устида қонга беланиб олиша кетдилар. Бўғиқ хирқираш, тепки эшитилди. Хайрият, пичоқ тусиб қаёқададир ўриндиқ остида йўқолгган эди, ҳеч бирининг қўлнига темир-терсак ҳам илинмади. Ҳансираган Ҳожимат ниҳоят кийимлари дабдала бўлиб кетган Каллани пастга судраб тушди. Уғрининг қўлтиқ остидаги қайиши бошига етди: шу қайиш узилиб кетдию Ҳожимат у билан Қултойнинг калта қўлларини бир амаллаб илгакка олди-да, маҳкам тортди. Намиққан қайиш чандилиб, туғилиб қолди. Оқариб, юзи қонга, мойга беланганд Қултой ожиз эди, шилқ этиб ёнбошга тушди.

— Мана, оғайни,— деди Ҳожимат Қултойни боғландан кейин бир оз тинчтиб,— қочиб қутулиш мумкин, лекин мен бирорнинг ўлими ҳисобига жон сақламайман!

Қултойнинг лунжи кўкариб, шишиб кетган, гапирмас эди. «Бўлмаса ўзинг ўласан», дегандек кўзини лўқ қилиб турди.

— Мен бир жирканч махлуқ бўлмасам, сендақанинг этагини тутаманми! — деди Ҳожимат Қултойни худди тўнгак сингари машинага ағдариб. Кейин қизғиши туфугини туфлаб ташлади-да, рулга ўтириб, машинани орқага бурди. Үн минут юргандан кейин барханлардан ошиб, судралиб келаётган мотоциклга дуч келдилар.

Мотоциклдан Алексей билан икки йигит тушди...

19

Заргаров тузалиб кетди, деса бўлади. Ётавериб, ўз хонаси қўзига ёмон кўриниб қолди. Аллақандай зах. Ташқариди ҳозир қайтага ҳаво илиқроқ. Деразадаги баҳор булатлари, узоқдаги дизелнинг бетиним гупиллашию қандайдир портлашлар ташқарига талпинтиради кишини. Лекин доктор чиққани қўймаяпти, яна камида бир ҳафта ётишни буюрган.

Нақ бир йил ётгандек зерикди ўзи ҳам. Келган-кетган уни аяб, енгил-елли ҳазил-мутойиба қиласди, жуда бўлмаса касалликлардан, об-ҳаводан гапиради. Ҳаммасини Губаев қиласди. «Ишдан гапирманлар», деб тайинлади барчасига. Ҳатто, ишдан бўлак гапни билмайдиган Мкртчян билан ўзи бирга келиб, уни ҳам комбинат қурилишидан оғиз очтирамади. «Болаларингдан гапир», деб биқинига туртади. Кошки Сандро унақа гапни эпласа. Маронинг мошдай қора ўғил туққанини оёқ учига қараб туриб зўрга айтиб берди.

— Саҳрова туғилди, энди бизни ҳам шу ерда олиб қоладиганға ўхшайди, илинжимизни ошириб қўйди,—деди кенжаси ҳақида гап кетғанда сал очилиб. Кенжашин бўлади-да.

— Доғда қолмайсан,—деди Заргаров.—Свердловскингга ўхшаган шаҳар бўлади бу. Айтгандай, мармар кони ҳал бўлдими?— деб Губановга қаради у.

— Шошма-да энди,— деди Дмитрий Қазимирович.— Бирлашма ташкил бўлибди-ку. Саҳрова ўн иккита катта қурилишнинг бошини қўшадиган ташкилот...

Шундай қилиб, беихтиёр ишдан гап очилиб, Заргаров ўзини бир оз тоза ҳаво олгандек ҳис қилди. У тетик эди. Ҳатто докторнинг ўзи билан ҳам баъзи янги воқеалардан, Дадақўзи деган шофернинг ўлимдан олиб қолингани каби фавқулодда ҳоллардан гаплашиб ўлтириди. Заргаровнинг куни бугун худди бошқармада, қурилишларда ўтгандек мазмунли бўлди. Фақат, докторнинг «Кечқурун сал иситмангиз ошар», дегани рост чиқди. Бунинг устига, кечқурун, кутилмаганда Шоаҳмад Аббосов кириб келди.

Ажабо, бу нима қилиб юрибди? Заргаров туриб чироқни ёқди. Аббосов ўша-ўша, боши ёрғоқ, юзи юмалоқ, ўзи қип-қизил, бурун тагидаги капалак мўйлови жилмайганида учиб кетадигандек туюлар эди.

— Келинг, келинг, қайси шамол учирди?

— Саҳро шамоли,— деб ўзича жуда ўткир ҳазил қилди, Аббосов илжайиб.— Сизни қанақа бурга тепди, ётиб олибсиз?

— Жиндак тобим келишмай қолди,— деди Заргаров, пиджагини елкага ташлаб ўлтириб. Чой қуиди.

— Хабар олгани келибсиз, раҳмат.

— Ҳа, мен хафа бўлишни билмайман, очиғи,— деди Аббосов анчагина гариб ҳужрага менсимайроқ кўз ташлаб.— Оз милтифи бор экан, яхши. Ҳозир баҳор келяпти, Қумтов жилғаларида қирғовул кўп бўлади...

— Ана шу бизнинг ишимизни қийинлаштиради-да,— деди Заргаров.

— Нима, қирғовулми?

— Йўқ, хафа бўлишни билмаслигингиз. Бундай одам билан курашиб бўлмайди. Хафа бўлиш — тандаги оғриқдай гап. Докторларнинг айтишича, оғриқ медицинанинг жуда катта ёрдамчиси экан. Оғриқ бўлмаса касалнинг қаердалигини билиб бўлмайди, дейишади...

Аббосов жилмайиб турди-да, Заргаровнинг заҳил юзига ачиниб тикилди.

— Сизники нуқул кураш экан-да,— деди.— Ўз аҳволингиз бу бўлса, қурилишда аҳвол бу бўлса! Мен билан курашиб нима қиласиз?

— Қурилишга нима бўлибди?— деди Заргаров сал асабий товуш билан қош тагидан қараб.

— Хунук гаплар кўпайиб кетди-ку... Бу ўлимлар, бу ўғриликлар. Коллектив соғлом эмас. Ўзингиз ҳам касал ётибсиз, балки хабарингиз йўқдир, балки сизни эҳтиёт қилганларидан бу гапларни етказицмас... Мен бу мавзуни бошлаб чакки қилдим шекилли, кечирасиз. Атайлаб шунинг учун келгандан кейин бир оғиз гап билан олдингиздан ўтмасам бўлмас, деб... Ҳа, майли, дамингизни олинг, тузалинг. Фам еманг, бу ишлар билан обком бюросининг ўзи шуғулланади.

— Коллективга нима бўпти? Обком нима билан шуғулланаркан?— дёя ўрнидан туриб кетди Заргаров.— Сен обком номидан гапирма, ўзинг нима билан шуғулланиб юрибсан, шуни айт?

— Сенламанг, Мардонқул.

— Сенлайман, сўкаман, қурилишдан ҳайдавораман, барибир хафа бўлишни билмайсан, сенга нима?

— Менга қолса,— деб жилмайди Шоаҳмад,— сен билан апоқ-чапоқ бўлишга тайёрман. Лекин обком...

— Мен сен билан апоқ-чапоқ тугул, бир планетада яшаб юрганимга хафаман,— деди Заргаров иситмаси яна қўтарилиганини сезиб. Катта чойнакдаги суюқ чойни меҳмон қолиб нуқул ўзи ичарди.

— Планетани бошқа қилолмайсану областни иккига бўлиб олмоқчи бўлганингга Ҳайдаровнинг ҳам кўзи этиб қолди.

Заргаров бутун баданидан сув қўйиб, ёнбошлади. Негадир кўнгли айниб, ижирганди. Дармон йиғиб гапирди:

— Область саҳро ҳисобига тараққий этиб, келгусида иккига бўлиниб кетса, бу — объектив қонун, Аббосов. Сен бунд менга тақама, бундан ифво чиқаришинг қийин.

«Ана, ниҳоят, ўз оғзидан илинди,— деб ўйлаб қўйди Аббосов,— областни бўлиб олади, десам Ҳайдаров кулган эди». Заргаров баданида заифлик сезиб, суҳбатдан ҳафсаласи қочди. Кўнглининг бир чеккасида: «Аттанг, бу ўзини-ўзи фош қилаётган пайтда — суҳбатнинг ўткир бир жойида тузукроқ зарба беролмай, бўшашиб қол-

дим», деган фикр айланарди. Яна аллақаерида эса, «Бу билан олишдим нимаю олишмадим нима, қолган-қутган дармонни сарфлашга арзимайди», деган ўй ҳам уралашарди. Нафас олиши сусайиб, ётди. Аббосов буни паст келганга йўйди.

— Менга қара,— деди у тескари ётган Заргаровнинг елкасига қўлини қўйиб,— мен қурилишингдаги можароларни кўпиртириб юбориш тарафдори эмасман. Назаримда, ўзингнинг болаларинг кўпиртиряпти.

— Қайси болалар?

— Аниви, Алексейми, нимади?..

— Нима қилиби?— деворга қараганча тўнфиллади Заргаров.

— Яна бир нечтасини қамабди. Бир ўғри-ку бўйнига олиб, ўлишга ўлиб кетибди, итга ит ўлимни, жазоси шу, яна бошқаларни жувонмарг қилиб нима қиларкан?

— Қандай қилиб?— Заргаров туриб ўлтириди.— У бола туҳматдан, исноддан ўлди!..

— Э, қўйсанг-чи. Ёниғлиқ қозон — ёниғлиқ. Бу гапларни кўпиртиришдан ким наф кўради? У дунёдаги одам ўғри бўлди нимаю тўғри бўлди нима?

— Э, ҳа-а... ўшанинг бўйнида кетаверсин дегин? Улганинг забони йўқ-да, а?— Заргаров касаллигини унутиб, яна ўтириб олди.

— Менга қара, Мамат Яҳёев колективимизнинг бир меваси эди. Биз унинг шаънига дод туширгани қўймаймиз. Мана бу кечагилар эса... менга қара, сен кимни ҳимоя қиляпсан ўзинг?

— Сени ҳимоя қиласман, сени!— деди Аббосов.— Бу бандитларнинг ҳаммасини нозик жойга олиб келгаң сен ўзинг! Нобуд бўлган бир шўринг қурғурнинг номини оқлаган билан айбингни бари бир юволмайсан-ку?!

— Бу обкомнинг фикрими?— деб сўради Заргаров.

— Йўқ, бу менинг шахсий фикрим. Можарони кўпиртирма.

— «Шахсий» фикр деб ҳар қандай гапни менга айти-вериш мумкин деб ўйлайсанми?

— Ҳа, айтавераман. Сен менга қарши ҳеч нарса дёёлмайсан. Десанг, «Хотинини тортиб олгани учун шуидай қиляпти», деб сендан кулишади. Даҳақўзини бўшатиб юборишин, айтиб қўй. Фалва камроқ бўлсив десанг, ана унисини ҳам...

Заргаров унинг нима учун «бемордан хабар олгани»

кёлганини энди пайқай бошлади. Фақат, бу жиноятчилар унга нима учун зарур бўлиб қолди экан?

— Шуни бошдаёқ гапирмайсанми? Дадақўзи сенга ким бўлади?— сўради Заргаров мумкин қадар босиқлик билан.

— Ҳеч кимим бўлмайди. Шунчаки, борди-келди, олди-берди, дегандай. Лекин гап унда эмас...

— Олтин олганмисан?

— Ундан эмас, бир заргар орқали. Арзимаган бир тақинчоқ.

— Нима кераги бор эди!..

— Шуни айт. Гап-сўз, гийбатга арзимайди.

— Сен қўрқма,— деди Заргаров. У ўтирган жойида чўкиб қолган эди, кўзини бир нуқтадан ололмасдан гапирди.— У болани сўроқ қилиб бўлмайди, жароҳати жуда оғир. Доктор айтди. Ҳозир эса, сен бор, жўна. Исимам'ошиб кетяпти... Сен айтгандай, бирорлар олдида бир нима дея олмасам ҳам, ўзингга айтишим мумкин: жуда пасткаш одам экансан!..

У ҳолсиз бориб ётди. Касали чиндан ҳам худди илгариги шиддат билан қайталаган эди. Аббосов унинг бўшашганидан мамнун илжайиб, аста чиқиб кетди.

Чиқиб кетди-ю, бир минут ўтмай оёқ учida қайтиб, кирди:

— Менга қара, ўша арзимас тақинчоқларни Фотима олган эди. Пулинин мен берганман, албатта... Кўнглини овлаш учун... ўзинг тушунасан. Лекин гап шундаки, Фотима ҳозир бетоб. Оғир ётибди. Бу гаплар қулоғига етмаса деб қўрқаман, дарди кучайиб кетиши мумкин.

— Қасал? Оғирми?

— Жуда оғир. Қасалхонада. Шунинг учун бу ерларда куйманиб юрибман... Ҳамма гап шунда...

Заргаров иродасини йиғиб яна турди. Кўз олди қоронилашиб, қўлларини силтади:

— Чиқиб кет, худо ҳаққи, кет!..

Шундан кейингисини билмайди. Доктор келганда ёлғиз, костюмчанг ётар, иситмадан пўрсилдоқ борлаган лаблари шивирлар эди:

— Сен ҳали уни... мендан тортиб олдингми?.. Мендан тортиб олиб бўлмайди... У қасал...

Заргаров устма-уст дори ичиб иссиғини туширди-да, ўша кечасиёқ шаҳарга етиб борди. Қасалхонага уни тонг-

га яқин киритдилар. Фотимани аввал танимади. У сарғиши девор тагидаги иккинчи койкада муштдеккина бўлиб ётар, илгариги Фотимадан нақ ярмигина қолган эди. Заргаров қаради-ю, ғалати бўлиб кетди, рўпарасида худди ўзи уриб ўлдирган одам ётгандек... Ёшликлари, учрашувлари, у билан беозор тотувлик йиллари кўз ўнгидан ўтди. Наҳотки, ҳаммаси бекор, ҳаммаси маъносиз эди? Наҳотки, ҳаммасидан фақат мана шу ҳасратли хотирагина қолган бўлса? Кечагина гуркираб юрган Фотима, ўз олами, ўз ўйлари бор эди. Бутун бир ҳаёт лип этиб беҳуда ёндию кул бўлдими?

—Фотима! —Заргаровнинг овози ўзига бегона эшилтилди.

Фотима чуқур ботиб, илгаригидан ҳам катта бўлиб кетган кўзларини очди-ю, қаттиқ чўчигандек узоқ қараб турди.

— Мардонқул?..— Жуда секин сўради.— Тушим эмасми?

— Мен, мен...— деди Заргаров.— Нега йиғлайсан, йиғлама.

Фотима қимириламади, кўзига қалқкан ёш чаккасига оқиб тушди.

—Шукур худога. Энди кўрмасман, деб ўйловдим...— Катта, лекин нурсиз кўзларида ноумид бир ёлбориш, йўқлик дунёси кўринди.— Кўрмасман, деган эдим...— яна шивирлади:

— Қалайсан, нима бўлди?— аҳволни кўриб турса ҳам, шунчаки, гапни улаш учун сўради Заргаров.

— Мени қўяверинг... Ўзингиз қалайсиз? Раингингиз суст? Орамизда адоват йўғу бир-биrimiz билан хабарлашмай қўйдик...

— Ҳа, негадир шундай бўлди...

— Уйландингизми? Ишингиз...

Заргаров ёлғизлик дардларини, бошидаги можароларни, касаллигини ҳам яшириб, аҳволини яхши қилиб кўрсатмоқчи бўлди, шунда Фотима камроқ ҳаяжонланар, деб ўйлади чофи.

— Ҳа, уйланганман, ишларим юришиб турибди...

Ўзи ҳам кутмаган ҳолда бу гап Фотимага малол келди. Заргаров ҳам буни сезди, ёлғон гапирганига пушаймон қилди. Одамнинг табиати қизиқ: Заргаров уйланмаган бўлса, шу ҳолда ётган хотинга гўё бунинг бир нафи бўладигандек... Энди унга нима аҳамияти бор экан?

— Яхши қилибсиз... Бажти бўлинглар...— деди Фоима инграгандек.

— Раҳмат, сен ҳам тезроқ тузалиб кет...

— Мен энди турмайман, Мардонқул.

— Нега ундаи дейсан? Е менга аччиқ қиляпсанми? Нима бўлса ҳам... орада қизимиз бор...

— Сизга бордими?— деб сўради Фотима.

— Бир борган эди, ёқимтойгина бўпти, шайтон. Сендан хабар олиб турибдими?

— Хат ёзади. Қасаллигимни билдирамаган эдим. Қеча чақирирдим. Кўргим келяпти...— Фотиманинг кўзлари яна ёшланди.— Узингиз қандай келиб қолдингиз?

— Шоаҳмад айтди тобинг йўқлигини.

Фотима кўзини юмдй. Грим билан ранги бузилган озғин юзида бемаҳал кексалик аломатлари аён кўринди. Юмуқ кўзидан силқиб чиққан ёшларини жонсиз бармоқлари билан артаркан, чаккасида оқара бошлаган соч толалари тўзғиди. Юзини қўллари билан яширганча бирдан ўксисб йиғлаб юборди.

— Фотима... Тонг-саҳарда йиғлаш яхши эмас,— деб юлатмоқчи бўлди Заргаров.— Кўнглингни бузма...

— Ҳамма тонг-саҳарларим қон йиғлаш билан ўтияпти...— деди Фотима.— Мен бадбаҳт, тақдирим тошдан битган экан, ёмон куйдим, Мардонқул. Гоҳо ўлим тилайман... Фақат, ниманинг қурбони бўлганимни тушунсам эди...

— Бас қил...

— Тўрт ойдан бери ётибман, қасалхонанинг осто-насиға қадам босгани йўқ...— Баттар ҳўнграб юборди бемор.— Унинг кесакдай совуқлиги ўзига, менга меҳри шафқати керак эмас, ўз қадримга йиғлайман.

Заргаровнинг хаёли Шоаҳмад Табассумга кетди. «У-бу кўнгилсиз хабарлар етиб бормасин, Фотимага қийин бўлади», эмиш. Худди унинг ғамини еб юргандек гапиради-я! Хотинидан қўлни ювиб қўлтиққа урган экан-да: «Улиб-нетиб қолса ҳамма гапни шунга тўнкайман», деб. Мана, «муаммосиз» одамнинг муаммолари! Мараз ҳам шунаقا беозор кўрина олар экан-да!

Лекин оғир беморга ҳозир нима деб бўлса ҳам таскин бериш, тинчлантириш керак эди.

— Жуда ундаи демагин. У аҳволингдан хабардор, менга айтди...

— Телефонда «Ўлмадими?» деб сўраб турса керак.—

Фотима бу суҳбат билан бўлиб чарчаганини пайқамай қолди. У сўнгги дармонини йифиб гапиради.— Сиз мени юпатманг. Мактабдошингизнинг кимлигини сиздан яхши биламан. Афсуски, кеч билдим. Ҳа, энди ҳаммаси ўтдикетди... Санъатга муҳаббатини кўрсатиш учун энг истеъ-додсиз ўйинларимни, ўртачадан ҳеч маҳал юқори кўта-рилмаган ролларимни лоф уриб мақтар эди, мен эси паст, бадбаҳт бўлмасам, шунга учаманми... Э, қўйинг-чи, кўришамизми, йўқми, энди айтишим керак: сиздан ке-йин на эҳтирос, на ҳаловат, на бир қувонч учқунини кўр-дим, Мардонқул. Ботқоқ тортиб кетди.

— Мени кечир, Фотима.

Беморнинг кўкси титрарди-ю, кўзидан ёш чиқмади. У бўзариб кетган эди.

— Фотима, нима бўлди?

— «Кечир» деган сўзингиз...

Бу вақт шошқалоқ доктор кириб bemорнинг аҳволини кўрибоқ Заргаровга «Вақтингиз тугади», деб қистай бошлиди. Заргаров Fotimannиг кўксидаги ётган ҳолсиз қўлинини ушлаб, хайрлашди.

— Келаман, тетик бўл!

— ...Кўлингиз мунча иссиқ, тобингиз йўқ шекилли?— деди Fotima савол назари билан.

Чиндан ҳам Заргаров bemор билан бўлиб, ўз аҳволи-ни унуглан эди. Ҳазилга олмоқчи бўлди:

— Ўзим шунаقا ўтмаи, билар эдинг-ку...— Унинг ҳазили азадагидай ўринисиз, ҳазин бўлиб чиқди.

Доктор Заргаровнинг тирсагидан ушлаб, эшик томон бошлиди. Остонага етганда орқасидан Fotimannиг шош-ган, лекин жуда заниф товуши эшитилди:

— Мардонқул...

Заргаров қайтиб борди.

Fotima киприклари пирпираб унга узоқ қараб тур-ди-да:

— Мени кечиринг...— деди,— қўнглингизни оғритган бўлсан...— Бу товуш ер остидан чиққандек, Заргаровни титратиб юборди. Бу ётган хотин қандайдир бегона, ёт одамдек кўриниб кетди кўзига.

Эшикка чиққандада у бу таъсирни ўз аҳволидан кўрди, Иситмани босадиган дорининг кучи тугаган эди...

Ёмғиргарчилик бошланиб кетди. Қиши бўйи заҳ тор-тиб ётган қум дунёси яна ҳафталар давомидаги сурун-кали ёмғирларни ҳам кўрдим демай ютиб юборарди. Ҳа-

во очиладиган эмас. Ҳар замонда бутун саҳро бўйлаб юмалагандек гумбурлаб момақалдироқ келади, тунд гумбазининг аллақайси бурчакларини ёритиб кўрсатади.

Заргаров кеча шаҳардан жуда эзилиб қайтди-ю, яна ётиб қолди. Зотилжами такрорланиб, иккала ўпкаси ҳам яллиғлабди. Шошиб қолган докторлар уни ижозатсиз чиқиб кетгани учун койишни ҳам билмадилар, чунки Заргаровга ҳозир ҳамма нарса барибирдай, ҳатто ўзининг оғир аҳволига ҳам бепарво, шифтга тикилиб ёта, Фотиманинг бегона юзи кўз ўнгидан кетмас эди. Унга ҳеч нарса таъсир қилмайди, на укол, на танбеҳ, фақат момақалдироқ ойналарни зириллатганда ҳар гал бир чўчиб тушгандек бўлади.

Аввал хонада ёлғиз қолгиси келди. Лекин доктору ҳамширалар ҳам, ҳол сўрагани келганлар ҳам чиқиб кетишгач, ёлғизлик уни эза бошлади. Нима бўлди ўзи? Нега бу аҳволга тушди? Шу ишларнинг қай бирига ўзи айбдор, хато нимада эдию бу йўлларни танлаб у нимага эришди?.. Нима эвазига? Қилган иши арзийдими бу фидойилик, бу маҳрумият, бу қурбонларга? Ҳаётнинг ҳамма мураккабликларини ақл мезонига солиб бўлса экан?.. Одам ўз умридан мантиқ излайди, ҳаёт бўлса, ўз шиддати билан давом этади.

Тағин хонани титратиб момақалдироқ гумбурлади. Заргаров саҳрова яшин чақнаган тунларни яхши кўрар, ётган жойида томоша қиласи эди. Ҳозир бўлса, йилт этган чақмоқ кўзини оғритади, кўнглини тинчитмаяпти.

Кун ҳам, тун ҳам шундай ўтди. Заргаров иситма хуржидан уйқусиз қийналгани сингари, саҳро ҳам момақалдироқ силсилалиридан тўлғанар, беморнинг назарида, у туни билан тити-пити бўлиб кетгандек эди. Учинчи куни тонгга бориб, осмон яна бир зирилладио эшик ланг очилиб, гўё яшин-чақмоқ билан баробар отилиб Саодат кириб келди. Унинг соchlари тўзғиган, кўзлари қизарган, ғазабли эди. Ётган отасига қараб оstonада туриб қолди:

— Саодат?— деди Заргаров бир нимани кўжгиљдан сезиб.

Саодат бўздай оқарғанча ҳамон турарди. Отаси;

— Онанг...— дейиши билан, деворга ёпишиб, ўкраб йиғлаб юборди.

— Нима қилиб ётибсиз! Сиз ўлдиридингиз!— дея чинқириб юборди қиз. Ориқ шалаббо елкалари титрар эди.

— Қизим қачон?— деди анчадан кейин, Саодатнинг ноласи юрак-юрагига ўтиб кетган Заргаров. Унинг товуши ўзи кутгандан ҳам баттар заиф, аянчли бўлиб чиқди. Онасининг азасига ҳам бормай, бепарво ётган отасига ғазаб билан ташланмоқчи бўлиб турган Саодат бирдан ёшларини артиб, каравотга яқинлашди. Отасининг заҳил рангини, базўр нафас олиб ётганини кўриб, қучогига ташланди.

— Дада... сиз...

Ота индамади. Қизининг чуваккина елкаларини силади. Фақат, анчадан кейингина:

— Қачон қизим?— деб яна сўради.

Саодат унинг кўксидаги ҳўнграб турганича бор воқеани айтиб берди.

Фотима кечакасалхонада тўсатдан қизининг қўлида вафот этибди. Саодат қаттиқ қўрққан, бир неча марта ҳушидан кетган. Ҳар ҳушига келганда отасини кутган...

‘Отаси эса, бу аҳволда экан. Ҳозир унинг яна ҳам мазаси қочди. «Вой, худойим-эй,— дерди. қути ўчган Саодат,— нима гуноҳим бор эканки, қичкинагина бoshimga шунча кўргилик?!»

— Қимлар келишди?— тин олиб сўради Заргаров.

— Театрдагилар кўмишди...

— Отанг... ўғай отанг...

— Мен у кишини танимайман,— деди Саодат. У отасининг кўкрагини силарди.— Мен аҳмоқ, сизни юмдалайман, деб келибман. Дадажон, оизга нима бўлди?

— Менга, ҳеч нима бўлгани йўқ, болам, сал тобим қочди, тузалиб кетаман. Сен билан биз тирикмиз. Фақат онанг...— У қизининг бошини силади. Қизи эса, мушталари билан унинг қуруқ кўзини артар эди. Чунки унга отаси ўқсиб йиғлаётгандек туюлди.

— Энди нима қиламиш, дада?

— Сал дармонга кирай, тураман. Кейин гаплашармиз.

У нафасини ростлаб олмоқчи бўлиб, жим қолди-ю, кўксидаги қизининг қалтираши вужудини ёндирап эди. У шаҳарга ўтган кунингина борганини, онаси билан яхши гаплашганларини айтиб берди.

— Кўп йиғладингми?— бошини силаб сўради кейин.

— Йўқ... Дада, сиз ёниб кетяпсиз!

— Сен мени айблайсанми, қизим?..

— Йўқ,— деди Саодат яна. Бошини кўтариб калта

соchlарини тузатди — Фақат, ҳеч миямга сиғмайди, нималар буляпти?

Буни Зарғаровнинг ўзи ҳам билмас эди. Лўқ-лўқ ёнган бошида чувалган чала фикрларини чамалаб, тахминлаб гапирди.

— ...Балки катта... катта ҳаётга ёриб чиқиш... шундай мураккаб, оғир ишдир... У гоҳо дард беради, гоҳ фожиали...

Буни Саодат тушунмаслигини билади, лекин у ўзи учун гапирар эди. Сўнгра эслаб қолиб, ёстиқ остидан Маматнинг чала қолган хатини олиб берди. Саодат аввал ўқиб ҳеч нарса тушунмади. Қайта ўқигач, сўради:

— Ким бу, менинг олдимда юзи шувут бўлишдан қўрққан?

Заргаров Мамат ҳақида гапириб берди.

— Ҳа, мен у билан бир гаплашган эдим. Лекин бу нимади? — деб қиз қўлидаги хатни кўрсатди.

— Бу... менингча, бу — туғилмай ҳалок бўлган мұҳаббат...

Саодат дадасининг пешонасини ушлади. Унинг тушуниб бўлмайдиган бу мулоҳазалари қизчага алаҳлашдек туюлган эди. Дадаси сўзида давом этди:

— Сен жуда ҳам фўрсан ҳали. Бир вақт бориб тушунсан — одамлар катта ҳаётга чиқиш учун интиладилар. Бу жуда оғир кураш... Бирор бунинг йўлини билади, бирор билмайди, бирор манзилга чиқиб боради, бирор нобуд бўлади...

— Сиз биласизми, дада?

— Мен ҳам интиламан. Лекин бу дардли, азобли бўлжапти. Демак, мен ҳам тугал билмайман...

— Ана, мен худди шундай деб ўйладим дарров. Бўлмаса, каттакон, ақлли одам шу аҳволда ётармидингиз? Ёлғизсиз, шароитингиз, турган жойингиз...

— Йўқ, қизим. Бу муаммо эмас ҳаётда. Уй-жой.. Эртага бу ер катта обод шаҳар бўлади, истаган қасрингни танлаб ол. Бироқ одамнинг тақдирини бу билангиҳа ҳал бўлмайди-да... Сенга ҳаёт ато этилган. Бу бебаҳо туҳфа, уни шунчаки сарфлаб ўтиш...

Иситма яллиглатган кўзлари ўнгиди Аббосов пайдо бўлди. Заргаров инграркан, унга гапира бошлиди:

— Сен эса семиз қуртдай яшадинг... хўш, кимга фойда?

«Яшаганим фойда.-- Аббосовнинг жавоби янгради,—

Нима дейсан, сенга алам қиляптими? Яшадим, яхши яшадим, тинч, беозор яшадим, тамом».

— Ҳаёт қасос олади...

«Энди кечикди»,— деди Аббосов қаёққадир узокла-шаётиб.

— Эҳтимол кечикмас...— деб қичқирди Заргаров ёт-ган жойида. Бирдан сесканиб кетди. Қараса, пешонасида совуқ ҳўл латта, қўлида Саодатнинг кичкинагина бармоқлари қалтирамоқда. Кўзини очгандан қути ўчган қизининг қўрқан кўзларини, нимадир сўраётган лабларини кўрди.

— Ким рухсат берди?

Саодатнинг лаблари қимиirlар, лекин говуш уничи эмас, докторники эди.

Доктор саволни унга берган эди. Йиғлаб-сиқтаётган Саодатни четга суриб, bemor тепасига борди-да, шприцдан чарсиллатиб четроққа дори сачратди. Бу кўзга кўринаётган шарпа эмас, чинакам доктор эди.

— Биз боришимиз керак, доктор,— деди Заргаров.— Қабрига боришимиз керак...

Доктор буни одатдаги алаҳлаш деб билди. Лекин мунча нафаси совуқ? «Энди чиқиб бўпсиз,— деди у ичида,— бир карра ижозатсиз чиқиб кетиб, бизни шунча ташвишга қўйдингиз етар...»

20

Шоаҳмад Аббосов сўнгги кунларда кўпроқ Ҳайдаров билан бирга, унга суҳбатдош, ақалли унинг кўз ўнгидаги бўлишга уринди. Мажлисларда ёнма-ён ўтириди, бўш вақтини топиб кабинетига кирди, бирга овқатга чиқди, ҳатто якшанба оқшом уни футболга ҳам таклиф қилиб, стадион ложасида элга кўриниш бериб ўтириди. Ҳайдаровга унинг ҳаяжонсиз мулојим суҳбатлари ёқар, Аббосов ҳатто баҳсли гапларнинг ҳам кескинлашишига йўл қўймас, у билан бўлганида бамайлихотирлиги толиққан асабларига анча дам берар эди.

Аббосов ҳозир ҳам биринчи секретарнинг кабинетидаги юмшоқ креслода оёқларини чалиштириб ўтирас, ўтириши биланоқ суҳбатнинг маромини вазминлаштириб, хонага осойиш бағишлиар эди. Улар ҳар хил бахмалдан, унинг товланадиган бир тури машина ўтиргичига яхши филоф бўлиши, фамил чойнинг юракка даво бўла-

диган навларидан ҳангамалашишди. Қейин барг кесадиган янги хил қайчи ҳақида гап очилганда, Ҳайдаров столдаги қоғозларини тита туриб бошқа мавзуга ўтди.

— Ҳайронман,— деди у беозор оҳангда,— шу Заргаровни кўргани кўзингиз йўқ, Шоаҳмад Аббосович. У бошқа одам бўлса, сиз бошқа одам бўлсангиз, ундан ниша керак сизга,— тушунолмайман.

— Қизиқсиз, Маҳмуд Ҳайдарович, кўргани кўзим бўлмай, мен унга қарши бирон адоватли иш, кори бад қилиб қўйдимми?

Ҳақиқатан ҳам, Ҳайдаров қаёқдан олди бу гапни? У Аббосовнинг Заргаровга қарши бирон кескин ҳатти-ҳаракатини сезгансас.

— Бюро қурилишдаги ишлар билан қизиққан экан, деб давом этди Аббосов,— мана, одатдаги фактлар, рақамлар, процентлар. Шундай пасту баланд вазият ҳамма корхоналарда ҳам бўлиши мумкин. Мен ўйлаб чиқарганим йўқ бу гапларни, худо ҳаққи, Маҳмуд Ҳайдарович. Ё бу Заргаровга қарши кураш бўлиб қўриняптими?

— Ундай эмас...

— У киши билан курашиш эмас, эҳтиёт қилиш керак у кишини,— майнингина давом этди Шоаҳмад Аббосович.— Ўзи бир аҳволда ётибди, шўрлик. Ишлайди, ишлайди, ҳаловати йўқ, омади келмаган йигит экан.

— Қасали оғирми?

— Гап қасалида эмас,— деди Аббосов ҳасратли оҳангда,— колективидаги хунук гаплар бутун областга ёйилиб кетибди. Биласиз-ку, бир ўғирлик бўлса —«бандитизм», бир ўлим бўлса —«қирғин бўлганмиш», уч киши қамалса —«шайка чиққанмиш» бўлиб болалаб етиб боради. Маслаҳатингизга қулоқ солмай, одам керак деб, суриштирмай ҳар хил қаланғи-қасанғини ҳам олаверди, нозик жойга маҳбусларни олиб борди, кўпини ҳовлиқиб енгил режимга кўчирди, мана энди бечора пушаймон, нима қилсин, ич-этини еб ётибди. Қатта коллектив ичидан айниқса ёмон бўлади, чок-чокидан кетяпти, этагини йиғиб ололмайдиганга ўхшайди. Бунинг устига... келинг, бошингизни қотирманг, ўзининг партия ташкилоти бор, аниқлаб, бир ёқлиқ қилиб берар. Ӯшандан кейин, кўрармиз.

Қизиқ, бу одам шунча муаммо гапни гапириб, тагин ўзи бир чеккага чиқиб турмоқчи.

— Заргаров мұхим масалаларни құзғаб, катта иш бошлади, ғайратли одам,— деди Ҳайдаров жуда күпайиб кетган қоғозларни ҳафсаласиз варақлаб.— Партия ташкілоти буларнинг ҳаммасини, Заргаровнинг шахсий иши, деб қараши керак эканми?

— Шахсий иши ҳам бор да, бояқишининг, Омад бир кетса кетар экан,— деди Аббосов ачиниб.— Үша, айтган әдим-ку, анави қора қызы ҳақида.

— Уни чақириб гаплашдим, Шоаҳмад Аббосович,— деди Ҳайдаров.

— Ҳўш, кўрдингизми акамнинг дидини?— шўхлик билан кулди Шоаҳмад Аббосович.

— Мен қариб қолганман, лекин, очигини айтсам, шундай аёл менга кўнгил қўйса, ҳамма нарсадан воз кечардим.

Аббосов қиқир-қиқир кулди. Секретарнинг ҳазиллайши юксак баҳолаётганини кўрсатиб, яна қайта-қайта хахолади. Кейин бирдан тўхтаб:

— Ўзидан ўн саккиз ёш кичик-а, одоб ҳам керак-ку! Ўн саккизга қадам қўйған қизи бор одам... Раҳбарнинг ахлоқи...

— Кўнақасига ёш бўлади, Аббосов?— сўзини бўлди Маҳмуд Уайдаровиch.— Шунча ишни қилиб қўйибдики ўша сиз айтган «қора қиз», сиз билан биз ҳали мунча иш қилдик, деб мақтанолмаймиз. Саҳронинг шамоли билан офтоби вужуд-вужудига сингиб кетган. Кап-катта хотчи, сиз нима деяпсиз? Ёши билан нима ишимиз бор, тегадиган у, оладиган Заргаров-ку! Үнга худди мана шундай қарчигай керак, назаримда.

— Оладиган у, тўғри,— деди Аббосов. Ҳозиргина бир нимасини йўқотгандек, сал безовта бўла бошлаган эди.— Лекин оладими, денг! Ташлаган хотини ўлганига бир ой бўлмай туриб, ёшгина нарса билан етаклашиб юрса... Олдида бўй етиб турган қизи бўлса!. Коллектив нима дейдию раҳбарнинг обрўйи нима бўлади?

— Илгариги хотини нима бўлиб ўлди? Кейинги вақтда у билан ўзингизнинг ҳам мулоқатингиз бор экан, деб эшигтан әдим?— деб сўради Ҳайдаров.

— Ҳа, энди... Кўндан сўққабошман, биласиз. Бир тинчисам, деган ният бор эди-ю, бўлмади-да.

— Касал әдими?

— Ҳа.. чиройли хотиннинг ё оёғи эгри бўлади, ё фаросатсиз, дейишарди, рост экан шекилли-да,— ҳасрат

қила бошлади Аббосов.— Артистка бўлса ҳам, бузуқ эди деёлмайман, асосим йўқ, лекин эси пастроқ эди, раҳматлик. Ясан-тусан, безакка муккасидан кетган... Үлганлар ҳақида бундай гапириб бўлмайди, ўзингиз гап очдингиз, ростгўйлигим қурсин...

Ҳайдаров сұхбатдошига бирдан жирканиб қараб қўйди. Аббосов ҳам ўйламайроқ гапира бошлганини пайқаб, тилини тишлаб қолди.

Телефон жиринглади. Маҳмуд Ҳайдарович трубкани олди. Мембранда жаранглаган овоз тинч хонада бемалол эшитилиб турарди. Телефон қилаётган киши Тошкентдан, Фанлар академиясиning президенти экан.

— Бизнинг бир қизимиз сизда йўқолиб қолди, ўртоқ Ҳайдаров,— деди у,— Зиёда деган: Қайси базада эқанини билолмаяпмиз. Шошилинч топишга ёрдам берсангиз.

Аббосов ўрнидан туриб кетди, бармоғи билан трубкани кўрсатиб, бир нималар пицирлади. «Ана, кўрдингизми, ишни ташлаб аллақаёқларда илиқиб юрибди, раҳбарлари уни қидириб ҳалак!»— деди шекилли, Ҳайдаров икки томонни бир йўла эшитолмади.

— Ҳа, ходимангиз чатоқроқ, ўртоқ президент,— деди Ҳайдаров ҳазиллашиб.— У мўйсафидларимиздан бирини йўлдан уриб юрибди бу атрофларда...

— Агар тилла қизимизнинг бошидаги бирор туки хато бўлса — жавоб берасизлар, Маҳмуд Ҳайдарович!— деди президент ҳам шу оҳангда.— Ҳозир унинг туриштурмуши олтин-а!..

Кейин президент Зиёда бошлиқ лабораторияда қандайдир фавқулодда янгилик юз берганини айтиб, у бугуноқ етиб келиши кераклигини яна бир бор таъкидлади. Ҳайдаров тезлик билан бир тадбир топиб, «тилла қиз»ни бугуноқ, пойтахтга жўнатишга ваъда қилди.

Телефондаги хушчақчақ гап тугагандан кейин, бу ерда ҳалидан бери давом этаётган сұхбат бирдан маъносиз бўлиб туюлди, индамай қолишиди. Ҳайдаров негадир жуда жўн ўтган кунини ўйлаб, кўнгли ҳира тортиди. Рўпарада ўтирган эски таниши ҳам бирдан бачканага кўриниб кетди. Унинг марҳума актриса ҳақидаги тубан гаплари эсига тушиб яна жирканди, Аббосовнинг тезроқчиқиб кетишини истаб қолди.

Аббосов бўлса ҳамон оёғини чалиштириб ўтирас, капалак мўйловида қотиб қолган жилмайши қоғоз гулдек сунъий, совуқ кўринар эди. Эшик очилиб, ишchan қиёфали

кекса рус киши — ташкилот бўлимининг мудири кирди,
Ҳайдаровнинг столига бир қоғоз қўйди:

— Телефонограмма. Марказий Комитетдан.

Ҳайдаров қоғозни қўлига олиб: «Заргаровнинг ҳозир
бўлишини таъминланг. Соат ўн олтию ўттизда», дея се-
кин ўқидиу мудирга савол назари билан қаради.

— Тасдиқча чақиришяпти, Маҳмуд Ҳайдарович,—
деди мудир,— ўзингизнинг тавсиянгиз билан ўртоқ Зар-
гаров Қумтов Комлекс қурилишлар бирлашмасининг
генерал директори қилиб тайинланган.

Ҳайдаров телефонограмманинг оғирлигини салмоқ-
лагандек, уни қўлида тутиб, ўйга толди.

— Хў-ўп... нима ҳам деймиз. Ҳозир бўлишларини
таъминланг,— деди анчадан кейин мудирга.

— Чақиртирганмиз, ўртоқ Ҳайдаров, у киши шу ер-
да,— деди мудир.

— Шундай демайсизми! — негадир ҳаяжонланиб
қолди Ҳайдаров.— Чақиринг, кирсин.

Мудир бош силкиб, чиқиб кетди.

Аббосов бу пайт ўрнидан туриб, дераза тагига бориб
олган эди. Ҳайдаров биринчи бор унинг юзида шумша-
йиш ифодасини кўрди. Ажабки, илжаймаса юзи анча со-
вуқ, қаримсиқ кўринаркан. Сўлди-қолди. Ҳайдаров уни,
узоқ яшайди, сира қаримайди, деб ўйларди. Наҳотки
оддий табассумгина уни ёш кўрсатиб турган бўлса...

— Мана, Шоаҳмад Аббосович... Сизга қийин бўлади-
ган бўлди,— деди Ҳайдаров жиддий.— Очигини айтсан,
у энди сизни сифдирмайди, аминман.

— Сиз ўзингизга эҳтиёт бўлинг, Ҳайдаров!

Аббосовнинг товушида нотаниш бир оҳанг янгради.
Маҳмуд Ҳайдаров унга ялт этиб қаради-да, одатдаги
ҳорғин жилтмайниши юзига аста ёйилди. Бу унинг кўнгли
осойишталигини кўрсатарди.

Заргаров кириб келди. У яна ҳам новчароқ, туташ-
қошлари яна ҳам ўсиқ, озғин юзида эса беморликдан
кейинги заҳиллик асорати билиниб турарди. У Ҳайдаров
билан кўришгач, таклиф этилган жойга ўтирди, четроқ-
да, дераза олдida турган Аббосов билан саломлашма-
ди, уни гўё кўрмади ҳам. Аббосов эшикка қараб юрди, у
чиқиб кетгунча сұхбат бошланмади.

— Кечирасиз, Маҳмуд Ҳайдарович, мен у кишига
қўл беролмадим,— деди Заргаров Аббосов чиқиб эшик
ёпилгандан кейин.

— Мендан уэр сўрашибингизнинг ҳожати йўқ, Заргаров, тўғри қиласиз.

Орада бир нафас ўнғайсиз жимлик ҳукм сурди.

— Майли энди, жуда ҳам эзманг,— деди илтимос қилгандек Ҳайдаров,— ижроқўмга муовин-пуовин қилиб қўярмиз, юраверсин, беозор одам...

Заргаров секретарга қараб қўйиб, кўзини четга олди. Бир нуқтага тикилди, унинг ҳали дармонсиэлиги сезилиб турарди.

— У неча йилдан бери шу ишда?

— Саккиз йил. Нега сўрадингиз?

— Назаримда, ижрокомларнинг ишига бўлган баъзи муносабатларимиз... мана шундай амалдорларнинг келиб чиқишига сабаб бўлади шекилли...

— Муносабат? Қандай «амалдорлар»ни айтасиз?

— Мана шуңдай-да... ишга жонини бераётгандек, аммо масъулият юклаб безовта қилишмаса бўлгани. Биз эса, шуларни ҳам ижрокомда ишлайверса бўлаверади, деб ўйлаймиз.

Улар баҳсга киришдилар. Лекин уларнинг баҳси баҳсга эмас, бир нарсанинг тагига етиш учун зўр бериб уринишга ўхшар эди. Ҳайдаров иягидаги сўгални бармоқлари билан эзғилаганча ўйланиб қолди. У Заргаровни Аббосовга тиш-тирноғи билан қарши, бир чеккаси унга кеки ҳам бор, у кетса тинчиб қолади, деб юрса, бу томонлари ҳам бор экан-ку ҳали. Ҳайдаров ўзини мулоҳазакор одам ҳисобларди, бу бўлса унинг хаёлига келмаган томонларга ҳам кириб бормоқда: «Ижрокомларга муносабатимиз...»

— Гапимни кўнглингизга олманг. Бу бир мулоҳаза,— деб Заргаров ўрнидан турди.— Мен жўнашим керак.

— Гапингизда жон бор, ука. Мен мулоҳазаларга чанқоқ бўлиб қолганимни сезяпман. Нима фикрингиз бўлса очиқ айтаверинг. Қайтиб келганингизда гаплашамиз. Ҳозир эса, оқ йўл!

— Раҳмат, сиздан «оқ фотиҳа» олгани кирган эдим,— Заргаров унинг қўлини сиқди.

— Қўлингиз бақувват, кечагина касалдан турган одамга ҳам ўхшамайсиз...— дея, бошини кўтариб самимият билан унинг юзига қаради Ҳайдаров. Хона ўртасида сал буқчайганча туриб, чанг этиги билан оғир одимлаб чиқиб кетган қурувчининг бесўнақай гавдасини ҳоргин

кўзларида ҳавас билан кузатиб қолди. Кўнглини биринчи марта ширин бир ҳасад ўтди.

Ҳаяжонга ўрганмаган 'Шоаҳмад Аббосов уйига боргунча дафъатан вужудида нохуш бир дармонсизлик сезди. Умр бўйи ардоқлаган азиз нарсасини йўқотгандек эди. Шафтоли гули рангли дарпардалар ҳам, хоналардаги ним қоронғи сокинлик ҳам оромини қайтиб беролмади. Ҳар иш билан келиб-кетаверадиган, йўл-йўлакай бозорини қилиб, уйига кириб чиқадиган муовинлари ҳам бугун ғашини келтиради. Илгари ёлғизлик нималигини билмайдиган одам танҳолик истаб қолди.

Лекин ёлғизлик баттар эди. Уйдан фаришта қочган, табассум учган эди. Бурчакда креслога чўкиб ўтиаркан, Аббосовга олам бегона кўринди. Ташқарида гўё бўрон қутуарди-ю, шу кимсасиз ғира-шира хона — унинг сўнгги паноҳи эди. Гўё саҳрода қуруқ чакалак ловиллаб ёнарди-ю, у пусиб ўтирган жойида ёнғин тафтида қовжирашдан қўрқкан шовулдек қалтирас эди.

Нима гап ўзи, у нима ёмонлик қилди одамларга?

«Гап шунда-да, на ёмонлик, на яхшилик қила олдиннгиз...» — деган товуш келди.

Астойдил қулоқ осиб қараса, Фотиманинг овози. Ажабо, у ўлган эди-ку?!

Асаб, асаблар... Тепса-тебранмас, дейишарди уни, анча заиф экан-да, дарров асаби қақшаб қолди.

«Асабларни эҳтиёт қилинг, лоқайд бўлинг...» — ҳалиги овоз яна келди. Қараса, оппоқ ички кўйлакда, узун қўлларида олтин безаклар кўтарган Фотима келяпти рўпарасига.

У буткул оппоқ, соchlаригача... Узатган қўлларидағи қимматбаҳо безаклар ергача осилган:

«Тақинг, тақинг бўйнингизга,— дейди Фотима, унинг бўйнига оғир тақинчоқларни осади, Аббосов бўғила бошлайди...— Осинг бўйнингизга, бу меники, бирорвга берманг...»

Овоз эгаси Фотима эмишу ўзи Фотима эмас, ундан олдинги хотини Эътибор эмиш. Эътибор букчайган кампир бўлиб қолибди, анча бўлган эди ўлганига. Еш ўлган эди, у дунёда ҳам қарир экан-да одам? Қизиқ, ташвиши бўлмаса... Е у ерда ҳам ташвиш бормикан? Эътибор ҳам қуруқ қўлларини чўзиб келяпти, қўлининг баъзи жойларида суюги кўриниб турибди... Нима қилмоқчи, нима

керак унга?.. Аббосов бақирмоқчи бўлди-ю, овози чиқмади. Муддаоси нима? Аббосоз уни оғир кунга қолганида ҳимоя қилмаган эди, туҳматга учраб қамалиб кетди, Аббосов орқасидан юрмади, ташвишидан қўрқди. Лекин ёмонлик қилғани йўқ, ўша ёқларда касалга чалиниб, кейин узоқ ётиб ўлиб кетганида болаларини боқди... Нима қилмоқчи, ўч олмоқчими?

— Эътибор! Эътибор...— Аббосов ўриидан ҳам жиломади, овози ҳам чиқмас эди. Қампир суякли қўллари билан уни бирдан қучоқлаб олди, бағри юмшоқ эмишу гавдаси совуқ, ўлик эміш...

«Лоқайд бўлинг, энди менга керак эмассиз...»— деб шивирлармиш ўлик...

Аббосов бир нима деб бақириб юборганида овөзи ёриб чиқиб, уйғониб кетди. Совуқ терга ботған, креслонинг баҳмал лўласи ҳам нам, совуқ эди. Ўликнинг юмшоқ қучогини шундан кўрган Аббосов, лўлани отиб юборди. Негадир «Хайрият!», «Хайрият!» дея манглайнин ушланча бориб, ечиниб жойига ётди. Утирган жойда ухлашнинг оқибати шу-да, ёмон туш, босинқираш... Аббосов камдан-кам туш кўрар, кўрганда ҳам қандайдир рангли, роҳатижон тушлар кўрар эди. Бугун бўлса... Дарвоҳе, бу— Эътибор нима қилиб юрибди тушида? Унут бўлиб кетган гаплар...

Лекин кўзи кетиши билан Эътибор қиёфасидаги кампир яна пайдо бўлди. Энди у Аббосовнинг бошига келиб ўтирганмиш.

«Кетмайман, ҳар куни келаман, мен сизнинг вижденингизман!»— дермиш.

— Мен-чи, мен ётавераманми?— сўрармиш Аббосов.

«Ҳа лоқайд ётаверинг, мен ҳар куни келаман, мен виждонингизман...»— деб тақрорлармиш кампир. Суяги чиққан бармоқлари билан юзини силамоқчи бўлармиш.

— Йўқ!— деб бақирганча, яна туриб кетди Аббосов. Пешонасини артиб ўлтириб олди. Қоронги уйда нимадир шитирлар, юмшоқ гиламда бирор юргандек эди.

— Фотима?— деди Аббосов. Шу зумдаёқ ўнгїда ҳам босинқираётганини пайқаб, кўрпани отиб юборди.— Нима бўляпти менга ўзи! Жинни бўлиб қоляпманми?

Туриб, яланг оёқ у ёқ-бу ёққа юрди. «Чиндан ҳам ҳар кўни келаверса-я!» даҳшат билан ўйлади у. Энди ётгани юраги бетламасди. Арвоҳ ўнгїда ҳам пайдо бўладигандек, шоша-пиша кийиниб ташқарига чиқди. Зинапоянинг

ёнгинасидағи ўрик гуллаган эди. Аббосов уни қучоқла-
диу кўзидан дув ёш тўкилди. Ҳаммасига ўша Мардонқул
давангир сабабчи. Қаёқдан ҳам пайдо бўлди бу саҳрода!
Энди саҳродагина бўлса ҳам кошкийди. Ҳозир Тошкент-
нинг гуллаган хиёбонларида ўша қорамагиз дилбарни
бағрига босиб юрибдими ҳали. Азоб чеккани сари яша-
ради... Буни бўлса, кўз юмди дегунча, кампирнинг арво-
ҳи қучоғига тортади. Ҳар куни келаверса-я?..

Заргаров бу пайтда чиндан ҳам Зиёданинг титроқ,
иссиқ қоматини бағрига маҳкам тутиб турарди.

Улар академгородок хиёбонининг қизил қум сепилган
йўлкасида учрашдилар. Катта бир ички қувончдан Зиё-
данинг кўзлари ёниб, ўзи эса сабреиз талпиниб турарди.

— Шўрлик алхимикларни оқладик, Мардонқул
ака!— деди у саломлашишдан ҳам олдин.— Топилди,
сунъий олтинли порода, зарафшон тупроқ топилди!

Шундай баҳтиёр эдики, Заргаров:

— Табриклайман, жонгинам!— деб қучоқлаб олгани-
да, унча қаршилик кўрсатмай, унинг саҳро ҳиди келиб
турган кенг бағрига сингди-кетди. Заргаров ҳам бир умр
кутган, бир умр интилган азиз, эзгу бир ҳароратга энди
етгандек, унӣ кўксига босгапча ҳамон турарди. Хиёбонда
кечки салқин, шўх-шатир шабада барвақт гуллаган бо-
дом, қизил акация гулбаргларининг сезилар-сезилмас
ҳидларини анқитган, тараб сепилган қизил қум устида
сийраккина излар намиқиб, қорайиб кўринар эди.

— Озиб-тўзиб кетибсиз... Мунча қўпол суюкларин-
гиз?— деди шивирлади Зиёда. У оқ халатда биринчи йил
бодроқ бўлиб гуллаган ўрик ниҳолига ўхшарди. Саҳрова
узоқ бемор ётиб, илк баҳорга илҳақ бўлган Заргаров бу
хушбўй, илиқ оқшомни бутун машаққатли умри учун ато
этилган туҳфа деб билди. Авайлаб бағридан бўшатди,
Киз ерга қараб, соchlарини тузатди.

— Энди батамом соғайиб кетдингизми?

— Оғир кунларда бориб хабар олмади, деб сиздан
гина қилиб юрибман, бу ерда оламшумул воқеалар юз
берган экан-ку...— деди Заргаров кўнглидаги ўша ҳеч
ким воқиф бўлмаган гиналари учун узр сўрагандек.

— Мен бордим,— деди Зиёда,— икки марта бориб...
кечаси деразангиз олдидан айланиб қайтдим. Чақмоқ
чаққанда кўриб қоласизми, деб, юрагимни ҳовучлаб...

— Ёғин-сочинда-я?— деб сўради Заргаров. У Зиёда-
нинг шундан шу ёққа бориб, индамай қайтиб келаверга-

нини кўз олдига келтирди. Яна бағрига олиб ёш боладек сўйди. «Меҳрибоним», деди шивирлаб, Зиёда уни темир одам деб билар, бундай нафис, мулойим бўлиши мумкинлигини тасаввур этолмас эди.

— Нега кирмадингиз ахир? Мен сизни кутдим...— деди Заргаров.— Келса, шу аҳволимда қандай кутаман, деб қўрқардиму, лекин ҳамон икки кўзим йўлда эди...

— Кирсам... бошингизда маърака... у кунлари мен сизга қандай сўзлар айтишим мумкин, қандай сўзлар айтишим керак эдӣ?

Заргаров унинг ўнғайсиз аҳволини тушунди. Фотима-нинг вафот этган кунлари эди. У бориб нима ҳам дейди, таъзия билдирадими ё...

— Унда мен сизга қўпол гап айтиб қўйишимдан ҳам қўрқдим,— деди Зиёда.

— Қандай қўпол гап?

— Ҳақиқатан баъзан дағалроқ эшитилади. Беморлигингизда ботинмадим.

— Энди айтинг бўлмаса?

— Айтаман,— деди Зиёда. Улар йўлкада аста ёнмаён борар эдилар.— Айтаман. Сиз Фотима учун қурашмадингиз. Севмагани учунгина одамдан қўл силтаб қутублиб бўлмайди.

— Биламан, Зиёда,— деди Заргаров. Оқшом қоронғисида унинг юзи ҳам сўнинқиради. Биламан,— деб тақрорлади у.— Бу умримнинг битмас яраси бўлиб қолишини ҳам биламан. Ана шундай таънани кимдандир кутган эдим. Саодат айтар, деб қўрқсан эдим, негадир айтмади. Ақли етмади. Энг яқин одамимдан кутган эдим... Фақат ўзинг билиб, азобини тортиб юриш ҳам қийин-да... Раҳмат сизга. Ўртоқлашдингиз. Ўшандәёқ кирсангиз, очиқ гаплашсангиз, ҳеч малол келмасди.

— Кирмаганимнинг бошқа сабаблари ҳам бор,— деди Зиёда.— Мен гап-сўздан қўрқмайману эл оғзида сақич бўлиш, мишмишчиларни ўчакишириш ҳам ҳавас эмас. Ҳали ҳам обкомдагилар таклиф қилиб, гаплашишди.

— Нима дейишди?

— «Танишишмоқчи» экан... Сизни мендан қизғанишадими дейман,— кулди Зиёда.

Заргаров вазиятни тахминлаб кўз олдига келтирди. Ҳа, бу ўзига боғлиқ можаро, шу кунларда унинг ишлари, хатти-ҳаракати, аҳволи баъзиларни қизиқтирган бўли-

ши мумкин. Ҳечқиси йўқ, ҳаммаси жойида... у панжала-
рини қисиб, қоронғида жилмайиб қўйди. Оёқлари остида
қум шитирлади. Қизиқ, шу ерда ҳам қум! Пешанага
битгани шуми нима бало!..

— Айтгандай, жужуқлар қалай? — дея бирдан сўраб
қолди у.

Зиёда яна кулиб юборди.

— Биласизми, обкомда мен уларнинг ўзимники эмас-
лигини айтмадим,— деди у шўхлик билан.— Боплабман-
ми? Ёш экан, хом экан, деб ўйлашмасин!

Заргаров ҳам кулди. Унинг болали хотин бўлиб кў-
ришига интилиши чиндан ҳам кулгили эди.

— Очигини айтсам,— деди Зиёда бирдан ўйга чў-
мид,— уларни «ўзимники эмас» дейишга тилим бормади.
Бунинг қийин бўлишини сира ўйламаган эканман. Чин-
дан ҳам, ўзингиз ўйлаб кўринг, қандай айтаман? Ахир,
қувонсам ҳам, хафа бўлса шуларни қучаман.

Заргаров Гулнора билан Дилорани қўшалоқлаб қуч-
ган Зиёдани, унинг бир онадек қувонганини кўз олдига
келтирди. Бу унинг кўнглига илиқ бир сабрсизлик туй-
ғусини солди. Иложи бўлса узоқ-узоқ суҳбатлашгиси ке-
ларди.

— Энди қачон айтиб берасиз... Қўлбола олтин туп-
роқни? Мен тагига етолмай, тушунолмай ҳайронман,
Зиёда, наҳотки бу мумкин бўлса?

— Юринг, уйга борайлик,— деди қувониб Зиёда,—
чой ичамиз, мен сизга ҳикоя қилиб бераман.

— Йўқ, ҳозир эмас... — деди Заргаров соатига қа-
раб,— кейинги сафар, бапуржа. Ҳўпми? — Кейин шўх
мақтаниб қўшиб қўйди:— Мен энди жуда зўр одамман,
ахир. Генерал директор қилиб тасдиқлашди.

— Вой, айтмайсиз ҳам, бу жуда ваҳима-ку! Табрик-
ласам майлими? — Зиёда бўйнини чўзиб унинг юзидан
ўпмоқчи эди, Мардонқул икки ёноғидан икки қўли билан
чаққон ушлаб лабидан ўпид олди. Қиз, лаби куйгандек,
қўлининг сирти билан оғзини тўсиб ерга қаради.

— Мен албатта келаман! — дея Заргаров шошганча
жўнади.

...Лекин бир ҳафта ўтар-ўтмас Қумтов Комплекс қу-
рилиш бирлашмасига Зиёданинг ўзи етиб борди. Баҳор
авж олиб келмоқда эди. Қум сақлаган намлиқдан гиёҳ-
лар қизариб ниш урар, шунинг учун бутун саҳро, айниқса

эрта тонгда, ёппасига бўзариб товланар эди, у баҳор нафасига кўксини тўлатиб, бекатдан Бирлашмагача пиёда келди.

Бирлашма уч қаватли янги бинода эди. Ҳали атрофлар ўйдим-чукур, қурилиш материаларию йифиштирилмаган техника қисмлари билан ивирсиб кетган, чала бузилган кранлар, бетон қорувчи барабанлар юмалаб ётибди. Бу ерга яқинда катта автомобиль йўллари, марказий телефон кабеллари келса керак, ахир саҳрода неки қурилиш бўлса, энди ҳаммаси шу Бирлашмага қарайди. Қелажаги билан олганда, бу комплекс территория жиҳатидан ҳам, хўжалик потенциали жиҳатдан ҳам эски областнинг ўзидан кўра мавқлироқ бўлади.

Идора олдини машина босиб кетган эди. Зиёда, кенгаш бўляптими, деб зинадан юраги бетламайроқ чиқди-ю, генерал директорнинг эшигини топганига дадилланди.

Заргаровнинг қабулида белбурма баҳмал камзул кийган дилбаргина бир жувон ўтиради. Зиёда кирганда у дарров ўрнидан турди-да, негадир қизаринқираб, қўл берди:

— Тўмарис Ҷалпақова.

— Зиёда.

Заргаров уларни бир-бирларига мақтаб таништириди. Ҷалпақова ҳам аёл кишига хос сезгирилик билан вазиятни пайқади-да, гапини қисқа қилиб, хайрлашди.

— Нима бўлди, Зиёда? Бугун учмоқчи эдим.

— Узим келдим. Сабрим чидамади!— деди Зиёда. Улар ўпишиб кўришдилар-да, диванга ёнма-ён ўтирдилар... Зиёда унинг рангнар юзларига бармоғини тегизиб:

— Ишингиз кўп, биламан. Нима қилай— деб сўради.

— Биласизми нима қиласиз? Кўчиб келинг,— деди Заргаров.

— Узимдá ҳам шу ўй йўқ эмас. Ҳозир... шу ният кўнглимда бирданига яна ҳам қатъийлашди,— деб эшикка қаради Зиёда. Заргаров ўнинг ҳалигина чиқиб кетган Тўмарисга шама қилаётганини тушуниб, кулди. Ҳадеб юзида ўйнаётган бармоқларини ушлаб лабига босди.

— Саҳродан қўрқмайсизми?

— Энди қатиқни ҳам пуллаб ичарсиз?— деб кулди Зиёда.— Биласизми, менинг бир неча йиллик муҳим ишим бор: лабораториямиздаги кашфиётнинг барча тажрибалари билан батафсил илмий баёнини ёзишим керак, Бу менинг докторлик ишим бўлади.

— Бўлмаса шундай қиламиз,— Заргаровнинг пеша-
наси тиришиб, туташ қошлари кўзини босиб тушди.—
Кампир билан жужуқларни ҳам олиб келасиз. Саодат
ҳам уч-тўрт ойда техникумни битириб шу ерга ишга ке-
лади. Ҳозир уйлар битяпти, тўрт хоналик жой оламиз.
Катта оила, катта хонадон, катта ишлар! Яхши кўраман!

— Катта саҳро!— деда кулди Зиёда.

— Катта баҳт....— деб қучоқлаб олди уни Заргаров.
Зиёда истиҳола қилди. Ҳарқалай, расмий жой...

— Мен розиман!

— Жуда соз,— яна ўйлаб қолди Заргаров,— айтган-
дай, «хазина»ни нима қиласиз?

— Ҳа; «хазина» масаласи қизиқ бўлди,— деди Зиёда
эслаб.— Мен уни ўлкани ўрганиш музейига таклиф қил-
дим. Бир ходим келиб кўриб, «Йигирма минг!» дейди.

— Нима йигирма минг?

— Коллекциянинг баҳоси шунаقا эмиш. «Биласизми,
коллега,— дедим.— Текинга олиб кетинг, ҳозир ҳаётим-
да жуда қувончли катта воқеа бўлиб турибди, шунинг
ҳурмати, ола қолинг, манзират эмас», дедим. Зўрга кўн-
дирдим. Кекса одам экан, икки гапнинг бирида «ҳай,
эсизгиҳа-я», деб; рўйхатга олиб, муҳр бэсиб, давлат
номидан йигирма минг сўмга тилҳат бериб кетди.

Зиёда кулиб ҳикоя қиларкан, Заргаров унинг бармоқ-
ларини ўйнаганча, бошқа нарсаларни ўйларди. У ўзини
янги севги учун кекса деб ҳисоблар ҳади, янги севги
эса — ҳана... наҳотки шу гуркираб келаётган янги севги
бўлса...

— Бу қўллар...— деди у Зиёданинг бармоқларини
ҳамон қўйинб юбормай.— Сиз балки мендек кесакдан ҳам
олтин зарралари қидираётгандирсиз? Лекин бу ўринда
алхимикиларнинг кетмайди.

— Сиз тентаксиз...— деда эркаланди Зиёда.— Одам-
лар сиздан кутяпти олтинни.

— Сизга раҳмат,— деди Заргаров, кўнгли ҳеч қачон
бундай ёришмаган ҳади.— Мен қайта туғилгандайман...

— Жуда катта туғилибсиз,— деда ҳазиллашди Зиёда
ва ярим жиддий қилиб қўшиб қўйди:— Катта туғилган
боланинг тақдирни оғир бўлади, дейишади...

— Ҳа. Лекин биласизми, Зиёда, менга хотин бўлиш
ҳам жуда оғир иш...

Зиёда унинг кўзларига тикилиб шивирлади:

— Биламан...